

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-politiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

Juuli 1988. Nr 7

SISUKORD

- Mahmoud Darwish *Need, kes mööduvad pagevate sõnade vahelt* 1
Olev Remsu *Kamikaze I* 3
Marie Under *Luulet* 12
Jüri Ehlevest *Järelejõudmine* 14
Hasso Krull *Luulet* 19
Ringo Ringvee *Luulet* 23
Czesław Miłosz *Luulet* 23
Enn Uibo *Luulet* 25
Rutt Hinrikus *Ühest unustatud luuletajast* 27
Tamara Luuk *Jüri Okas. Kadriorg. Sügis 1987* 34
Mart Orav *Mina suren vee peal...* 47
Mälestusi H. Talvikust 57
Priit Kelder *Hiina filosoofia ajaloost II* 62
Avalik kiri Eesti NSVst 66
Rein Ruutsoo *40 kirja lugu* 68
Lembit Valt *Rühma kultuuritegelaste avalikust kirjast ja selle tagamaadest* 74
Jaan Kaplinski *Fašismist meil ja mujal I* 76
Dixi
Jüri Luik *Noorus või tema ühing* 81
Lendlaused. Püsimõtted
Linnar Priimägi *Musae impares II* 84
Vikerkaar
Ado Grenzstein 88
Ott Kangilaski 88
Kaleidoskoop
Jüri Rätsep *On aeg selgitada tõde II* 84
Foorum
Triin Vihalemm 94
Tööveteran Uno Kohveri kiri 95

Kujundus: Jüri Kaarma
Fotograaf: Jüri Okas

Esikaanel: Jüri Okas. «Objekt Räpinasse». Sügavtrükk. 1978.

Tagakaanel: Jüri Okas. «Sündmus». Sügavtrükk. 1979.

MAHMOUD DARWISH

Need, kes mööduvad pagevate sõnade vahelt

Tõlkinud Jaan Sommer

Oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt
võtke oma nimed minge ära
päästke meie aeg oma tundidest ja minge ära
varastage mida tahate mere sinast ja mälestuste liivast
võtke mis pilte te tahate nii et te saaksite aru
sellest millest te kunagi aru ei saa:
kuidas meie maa kivist saab meie taevalagi.

Oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt
teie poolt mõõk — meie poolt veri
teie poolt teras ja tuli — meie poolt liha
teie poolt veel üks tank — meie poolt kivid
teie poolt pisargaas — meie poolt vihm
me kohal nii nagu teilgi on taevas ja õhk
nii et võtke oma jagu meie verest — ja minge ära
minge tantsupeole — ja minge ära
kuid meie peame kastma märtrite lilli
kuid meil tuleb elada nagu me õigeks peame.

Oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt
kui kibe udu minge kuhu tahate kuid
ärge mööduge meist nagu lendavatest putukatest
sest meil tuleb teha tööd omal maal:
me peame kasvatama nisu mida niisutame kehade higiga
meil on siin midagi mis teile ei meeldi:
kivid või põldpüüd
nii et viige minevik täiturule kui soovite
ja andke luukere tagasi toonekäole kui tahate
savitaldrikul
meil on midagi mis teile ei meeldi: meil on tulevik
ja meil on palju teha omal maal.

Fr. R. Kreutzwaldi
nim. ENSV Riiklik
Reematiukogu

Oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt
matke oma illusioonid mahajäetud kaevandusse ja minge ära
ulatage aja käsi tagasi kuldse vasika seadusele
või revolvrimuusika ajale!
sest meil on siin midagi mis teile ei meeldi nii et minge ära
ja meil on see mis teil puudub: veristatud rahva veristatud kodumaa
kodumaa mis kõlbab unustamiseks või mäletamiseks
oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt
teil on aeg minna
elage kus iganes tahate ärge aga ainult meie hulgas elage
teil on aeg minna
surge kus iganes tahate ärge aga ainult meie hulgas surge
sest peame tegema tööd omal maal
meie minevik on siin
meie elu esimene karjatus on siin
meil on olevik olevik ja tulevik
meie oma on see maailm siin ja talle järgnev maailm
nii et jätke meie maa
meie maa meie meri
meie nisu meie sool, meie haavad
jätke kõik jätke
mälestuste mälestused
oh need kes mööduvad pagevate sõnade vahelt.

Mahmoud Darwish on «The Jerusalem Post'i»
andmeil Iisraeli araablane, kes elab praegu Pariisis.
Ta on kaasaegsetest palestiina luuletajatest

tuntuim ja respekteerituim, on tuntud kui PLO
huvide lipukandja.

OLEV REMSU

KAMIKAZE

I.

Rahvas oli lõpp-peatuses maha läinud, aga Knoll oli trollijuhiga kokku rääkinud, et sõidab edasi, sibulkupliga kiviputkani, mis kunagi oli olnud linnaeelne kabel palverändureile, veel hiljaaegu müüdi seal eitedele petrooleumi, ning nüüd tegi troll püstjate võlvakendega pisiehitise ümber tiiru, et registraatorile oma küljenumbrit näidata ja seejärel algpeatuses teisel pool lennuväljamaanteed uued sõitjad peale võtta.

Knoll seisis juhi kõrval, hoidis vasaku käega kinni nikeldatud metallitsist, mis trolli kumerat lage ja kummimattidega kaetud põrandat ühendas, ja vaatles sinkjate laugudega madrusesärgis neidu rooli taga, fikseeris, kuidas too flirtides võõbast turdunud ripsmed langetas. Knoll mõtles: kes õpetaks meie vene neidudele malbust, kes õpetaks neile kasinust kosmeetikas? Naised ei tohi ennast pakkuda, ka varjalt mitte. Pakkuv naine õnnestab moraali. Ja seejärel: madrusesärg trollijuhil! — äkki kujutleb ta ennast laevakapteniks, kes loovib tänavaristmike asemel Lõunamere korallriffide vahel? Ning kolmandaks: ehk noolib teenuse eest lisatasu? — naised on jootrahadele ja meelega hirmus maiad ning raamatupidajalikult täpsed, kaubanduses ja teeninduses on neil poole kopika pealt välja rehkendatud, kui palju see või teine sohk maksab. Naistel ei ole eetikat, naistel puudub au mõiste.

Olgu, viin su ära, oli soostunud mehelikult sinatades trollijuht, silmad vidukil, kriipsuks kitkutud kulmud kergitatud.

Kuhugi sa mind ei vii, kontaktliin hoiab sind igavesti kinni, mul on tarvis kaugemale, ja mis peaasi, mul on tarvis kõrgemale, sinu marsruut on nagu loomaaiauluki jooksurada, mul on tarvis taevasse, kuhu sina juba ei tõuse, oli mõelnud Knoll ja arvas, et neidu oli mõjutanud tema tsiviillenduri vorm — nad mõlemad olid ju juhid, ainult et tema juhtis prestiižikamat masinat, juhtinuks prestiižikamat ka siis, kui piiga tõesti laeva kidadega tüüriratast krutiks. Ja ega see elu pole muud kui üksteise staatuse nuhkimine, et teada, kellele kuuletuda ja kellele mitte — seda nimetataksegi tarkuseks, mida tema, Knoll, ei valda. Miks? Isa puudumine pole õpetanud teda hierarhiat nuusutama, türannist ema paljastas naises peletise.

Trolli esiukse piklikest akendest olid paista pitsaknaraamilised palkidest majad. Neid lammutati. Mõnel oli tänavapoolne sein maha kistud, need tundusid teatridekoratsioonina sotsiaalselt julges olustikudraamas — kiika parterist tubadesse, esimesele ja teisele korrusele, uudista, palju soovid. Aga inimesed olid ära kolinud, nende elu intiimsem külg ei avanenud, ning näha polnud midagi peale nõgiste pliidi-

lõõride, tapeedita seinte ja usteta ukseaukude, mille taga kumas hoovi-poolne valgus. Kindlasti uhkab sealt kopitust, sama kopitust, mis Nadežda kandekotist, mõtles Knoll. Siiski: kaks ahjupuudehimulist vanakest saagisid lasus palke juppideks, nagu polekski tulevik kesk-kütte päralt. Võib-olla varusid nad põletiseks oma endise elamu tükke, sarnanesid hiigellinnuga, kes iseenda pugu õgib ja kelle olemasolu ornitoloogid tsunftiau hoides eitavad, aga müüdid kinnitavad.

Knoll imestas, et ärev tegutsemistuhin end peale ei surunud, et koletu tapaotsuse langetamise järel valitses südames külm rahu. Vahk-viha Nadežda ja Nadežda litsilöömisi õigustava ema vastu oli lahtu-nud. Kõik oli suur ükskõik, saatus kõige enam.

Pead pöörates nägi mees ümber titsi kooldunud sõrmeotsi, letargi-liseks soikunud teadvus sundis uskuma, et need kuuluvad talle. Sarvja küünenaha oli ta Nadežda — oma samuti minkimisega liialdava naise — maniküürviili teravikuga täna hommikul maha kraapinud. Seda oli ta teinud rõskuva peegli ja kodus neurootilisi skandaale tekitava tilkuva kraaniga vannitoas ning selleks, et Nadežda kaenla-õnnalde karvadest risustatud žiletiga mitte randmearterit avada. Oli lihtsalt soov end lõigata, maniküürviil oli olnud käepärast. Olnuks kalašnikov, olnuks kone, olnuks nagaan! Kütkestava mõttemõrva järel oli tundunud, et tema enesetapust ei hoolitaks, et nõnda jääksid süüdlased karistamata; äkki koguni rõõmustavad, et tülitajast lahti.

Troll kurvitas ümber marsruudilõpu registraatoriputka, esiuks kolksatas lahti.

Palun, teie teenistuses, raporteeris juht; Knoll hüppas maha käi-gult.

Kiirust kahandada neiu ei suvatsenud, võib-olla sellepärast, et ta lisateenuse tasukopikaid armatuurlauale ei poetanud, võib-olla selle-pärast, et ookeanilaevade hoo pidurdamine pole hõlbus ettevõtmine.

Küllap ei sobiks ka temaga kokkuelu, nagu see ei sobi Nadeždaga, küllap madrusesärkki leiaks tema naisena oma sigaduste õigustamiseks puudusi temalt, Knollilt, mõtles piloot mööda öökülmast tardunud kõnnumaad sammudes. Miks Jumal on talitanud nõnda lollilt ja jaganud inimsoo meesteks ja naisteks?

Veetuks hangunud loike kattis habras koorikjää, seda oli mõnus niueteeni küündiva lendurisaapa kontsoplekiga puruks praksatada.

Uhteoru sängis raevutses kevadest paisutatud solgioja, järsaku põhjaperve palistasid tinedad lumelaigud.

Inetu, sulamata, talvesärata aprillilumi, tuhmistunud ülesööstvate lennukite kütusejäägi sademeist. Lumi pidi kilgendama ja sirama nagu keskhommikupäikeses helenduv härmakirme raagus kaskede võ-radel. Lumest pidi õhkuma avarat hinge ja süütut puhtust — Knoll oli suurte tunnete ja romantika mees.

Algasid veel kündmata salapõllud, jääraku kaldasse olid uuristatud õhutorudega urgkeldrid, kolm-neli taba prusspiitadega ja plekkvoo-derdistega laudustel. Neandertallased, koopainimesed, hoiavad

kümne küüne ja lukkudega tobedat varanatukest! Korilased kosmonautikasajandil!

Oli taarakastidest ja katusepapist loguskeid, räämas omandit ümbritsemas tihnas okastraadipundar, väravaiks kasarmuvoodite metallotsad, nendegi varvad okastraati mähitud, et üleronija peod veristaks.

Ülaltpoolt öeldakse küll, et aiamaid ei tohi omavoliliselt rajada, aga inimmutukad ei kuula sõna. Ja mis koledaid aineid sisaldas siit saadud, lennukiheitmeist mürgitatud vili? Helesinises taevas on inimese koht, Daidalose-amet tema kutsumus, aga mitte ninapidi mullas songimine.

Knoll astus, jäljed hallal.

Tikripõõsas siutsusid jahedusest sorgus sulgedega varblased, mees oli kindad koju unustanud. Hinge rusus kurb ettemääratus, aga samas see jälle tiivustas. Ta oli saatuse sõdur, tal polnud tagasiteed.

Täitevkomitee määrusi rikkudes raadatud salapällud lõppesid, prügihunnikud olid kuhjatud tsementplangu veerde. Knoll märkas irvakil neetidega lõhkist korsetti, pooleks murtud, rahkjaks seenetunud leivapätsi ja klaasita elektripirni soklit, katkemata volframniit pine-tunud.

Mees kummardus, astus läbi taramulgu lennuväljale. Upakil sammu ajal kriipis sarruskarkassi nukk piloodimütsi, nihutas nokatsi kukla poole.

Alles siin lülitus tööle professionaalne pilk: ilm oli tuuletu ja udune; hallrõske matjas ollus oli langenud otsatuna tunduva sileda betoonavaruse kohale.

Eespool paistsid lennukite sabad nagu veepinda kiiluvate delfiinide uimed. Mullu suvel olid nad neljakesi — tema, Nadežda, tema ema ja Nadežda tütar Oksana — puhanud Musta mere ääres, rannalähedasel lõbusõidul oli ta ratasauriku üladekilt üht delfiini juhtumisi näinud. Ta oli mõelnud: sina ka, niisugune, oled olemas, uim nagu lennuki saba. Ta oli Oksanalt küsinud: kas sa kardad? Nadežda tütar oli vastanud: onu Viktor, te olete imelik. Nadežda ja tema ema olid öeldnud: ei oska sa, Vitja, lapsega käituda. Aga just tema oli plika tähelepanu delfiinile juhtinud!

Kas udu tuleb ta kavatsustele kahjuks või kasuks?

Praegu kasuks: lennuväli on startideks ja maandumisteks suletud, juhtimispuldis taovad valvedispetšerid turakat, tema õhikutõusu ei hoomata. Edaspidi kahjuks: ta võib sihikust mööda lennata, rammida vale maja.

Aga vahest tema elurajoonis polegi udu? Aga ehk siiski oli, ta oli kodunt lahkunud Nadežda sõimu saatel — miks konutab ta nii kaua vannitoas (kus ta oli randmearteri avamise ning kalašnikovi, kone ja nagaaniga tulistamise asemel maniküürviiliga sarvjat küüne-nahka eemaldanud) — ta meeled olid igahommikusest lärmist tõntsid, udu võis jääda märkamata. Ta oli inertne inimene, mõned pidasid teda

tuimaks. Uutele muljetele, uue informatsiooni vastuvõtuks ümberlülitumine võttis tal aega.

Eile, Iskitimist väetisekülvalt tulles, oli ta tüürimehe torisemisest (meie koht on keskel, Vitja!) hoolimata parkinud oma An-2 aia äärde, et täna hommikul poleks põiki üle platsi minemist. Ta tiris propellerilt maha uduniiske katte, laskis rooste söödud tiivikuhaara pihta nipsu. Erisulam kumises.

Uks käis hingedelt maha, selle avamisega pidi olema ettevaatlik.

Sõprushoop saapaninaga teliku pihta, ja Knoll ronis salongi. Lenduripükste nahkõmblused kribisesid, kui ta põlve sirutas.

Klapptoolid olid üles tõstetud, kuus vastu vasakut, kuus vastu paremat parrast. Haises superfosfaadi järele, graanulid praksusid taldade all, põllurammuterad jooksid lennuki metallpõrandal nagu hernekommid.

Istmeid alla lasta polnud põhjust. Reisijatevedu talle kainestusmajja kukkumise järel ei usaldatud. Ja ometi tahtis ta Orenburgis — lennukoolis — saada kosmonaudiks, laskis selle nimel panna end üksuse komsomolisekretärikski. Aga võib-olla ülemused kavaldasid kategooria alandamisega, pidasid hoopis tema biplaani vanaks, reisi-jaile ohtlikuks; oma tunnid ja tonnkilomeetrid oli pill ammu ära lennanud. Masin enne Wrighte, aasisid nad poistega omavahel.

Piloodikabiinis juhiistmel sirutas Knoll vasaku käe pöördetüüri poole. Pintsaku varruka alt paljastus tätoveering — 1953, tema sünniaasta —, indigokahjad värvipritsmed lillatasid ümber nõelatorgete kinnikasvanud armide. Mees arvutas: praegu on meil 1983. aasta, 1983—1953=30. Tähendab: ta on kolmekümnene; tähendab ta sureb ja tapab noorelt. Ei, ta ei ole!

Kuskilt hägusast kaugusest — nagu aastaid postis seisnud kirja teel — jõudis temani protest tehte tulemuse vastu. Aritmeetika petab! Kolmekümneks saab ta alles kirgi leenutava kalasuve ja laanteõdusa seenesügisel möödudes, aastaplaani täitmise tormakal kuul. Ta oli tehtud Stalini surma päeval, kõiges Nadeždaga üht meelt ema oli ta sünnitanud Beria mahalaskmise aegu.

Ja taas viitsis protestida tuimaks tardunud teadvus — otsus peaks olema tingivas kõneviisis: kolmekümneks s a a k s ta aastaplaani täitmise tormakal kuul, mil kõik oblasti asutused jahivad kaubavedudeks lennukeid, aina lennukeid, ei muud, mil temagi, kes harilikult külvas linnalähedaste kolhooside põldudele väetist, sai pikemad õtsad.

Ehk jätkub omakseil siiski mahti ilmuda ta hauale nutma ja juubelit pidama? Kui on hauda, kui siis on veel neid, kes endid tema omakseiks loevad, kui nad riskivad/peavad vajalikuks tulla.

Agas kui kõik tarvilikud eeldused oleksid olemas, istuvad omaksed ta sünniaastapäeval vastu tema tahtmist porikahusel (äkki õndsalt jõululumisel?) detsembrikuul valgeliistulisel x-jalgtsel pingil tema vasevitreoli värvi piiktaraga ümbritsetud kalmu kõrval, koorivad keedetud mune, rüüpad sõnatult ja tõsiselt metallvutlariga — mil inkrus-

teeringuks olümpiamotiivid — teeklaasidest viina, kallavad tulivett juba längus kääpa päitsesse asetatud konservikarpi tallegi, kes ta veel mädanemata kirstus neist meeter madalamal lihakamakaina ja olema-tult lebab.

Knoll kujutles seda paganlikku rituaali täpselt ette: kallerdunud munavalge on sinkjate — trollijuhi laugude tooni — plekkidega, tumerohkollast rebu soonivad hammastusjäljed, koorepudemed puistatakse värskest ajalehest tuutusse, tops tema, surnu janu kustutamiseks on laenatud naaberhaualt.

Sünniaasta tätoveering oli mälestus lennukoolist, Orenburgist, linnast ja piirkonnast, mida tema tundis taevast. Maad mööda neid teritooriumilt naljalt välja ei lastud — kui, siis ainult pioneeridega kohtuma, pihkupistetud teksti paberilt maha lugema. Nõnda vaatleski ta liivatuuliseid steppe ja põudadest praguliseks kuivanud puustusmaid ülevalt, õppeplaaneri piloodiaknast.

Keldri relvalaos pidas koolis vahti onu Vasja, oli seda teinud vist aegade algusest pihta. Praporštšiku auastmes masajas, punetavate põskedega, alati põhjusetult lõbus vanake, kes sinkus hommikutundidel lennುವေး märke rinnal ja nokatsil sätendama hõõrus, sümboliseeris kestvust, tähistas lennutöö põlisust. Koolis käibis kõnekäänd: rektorid tulevad ja lähevad, kuid onu Vasja jääb. Mees ise hüüatas enda kohta: ma olen taeva proletaarlane! — nõnda olid joovastunud ajakirjanikud ristunud lendurid tema nooruses. Tollal olid lunastajaks proletaarlased, proletaarlaste lunastajaks taevas.

Onu Vasja rõhus traditsioonidele, nende edasikandmisel ja levitamisel püsis tema võim, müüt ja aura. Kõik selle kooli kursandid pidid endid tätoveerima, ilma ei arvatud neid meeste sekka.

Initsiatsiooniriitus sooritati õlihaiuste harkis püsside keskel, relvakeldri võlvjast laest rippuva palja pirni valgusel. Tema, Knolli käsi oli kruvitud kruustangide vildiribadega polsterdatud mokaade vahele. Tema, kes armastas ja kartis valu, kes muidu oli valu suhtes erk ja hell, ei karjatanud, kui onu Vasja torkis lillat vedelikku täis süstlaga ta randmeselga, mürgitas ta verd. Järgnevat nädalapikkust paistetustki õnnestus kooli juhtkonna eest varjata.

Ja tõepoolest: tätoveerimise järel paranesid ta hinded, hirm õppe-lendude ja langevarjuhüpete ees kadus. Paar korda tundis ta taevas — lunastuspaigas — õnne puudutust. Varsti lubati ta õhku üksinda, ilma instruktorita; purilennus ületas ta kooli kakskümmend aastat kehtinud rekordi. Ta tajus endas meest, kel ükski tegu ei jää tegemata. Ta oli küps ja täiskasvanu. Ta seostas edu ja arengu onu Vasjaga, taeva proletaarlasega, kes ise polnud lennanud. Ta hakkas kasvatama tahtejõudu, püüdis loobuda onaneerimisest, ühesoolise lennuinstituudi kollektiivsest pahest. Kümne paki topeltfiltriga sigarettide eest ostis ta kursusekaaslaselt kauge tüdruku aadressi. Ta kirjutas. Kui neiu Maria maade ja mägede tagant vastas, liikus ta parem — tätoveerimata, mehestumata! — käsi automaatselt ta omaenese püksi. Lõpuks kirja-

vahetus soikus, aga eneserahuldamise kombest ta ei vabanenud. Ta mõtles: see polegi halb, see arendab fantaasiat. Masturbatsiooni-seanssidel lendas ta ikka tolle kauge piiga juurde, keda ta eales polnud näinud — ka täna hommikul enne vannitoaskandaali Nadeždaga. Ja hea, et nad ei kohtunud, nõnda säilis ideaal. Küllap ta Mariagagi oleks tülli pööranud, küllap Mariagi oleks leidnud temas puudusi, mille kallal iriseda.

Olla naine tähendab olla olemuselt paheline.

Knoll tegi kabiinikupli klaasi rõskusmärjale näpuotsaga risti, käivitas mootori. Propeller võttis tuure. Mees ruleeris masina lennukite-rivist välja. Ta leidis sobiva sõna: udu kükitab, just kükitab aerodroomil.

Starditeeks valis ta oma kursi, et poleks dispetšitalituse akende eest möödumist. Kõrvaklappidega mütsi ei pannud ta pähe, larüngofoni ei seadnud kõrile — lokaatorid ja peilingaatorid luurasid udust hoolimata, kaardimänguhasardile vaatamata võidi teda puldis märgata, hakata raadio teel esitama tülikaid küsimusi.

Maasjooksu ajal põrunesid rattad betoonplaatide randivahedel, mõlemad tiivapaarid raplesid, kere võdises. Knoll tõstis üles lennuki saba, täiskiirusel eraldas ta kaldtüüride nihutamisega masina maapinnalt.

Madalalt vuhises piloot üle tsementplangu.

Ennist pidi ta kummardama, pugema läbi mulgu — nukk kriipis veel pead —, nüüd aga lendas. Ta tajus, et just momendil on ta ennast teostamas.

Alla Knoll ei näinud, lausudu varjas laiguti lumised salapõllud. Ja alla mees näha ei tahtnudki, tema põlgas mullas tuhnimist, see meenutas talle rusutud lapsepõlve.

Ta ema, kes suhtus Nadežda õistesse äraolemistesse kui iseenesest-mõistetavustesse, oli teda piinutanud aiamaaga. Teised poisid tagusid Volga-äärses pargis — Ahtubinskis, tema sünnilinnas, mille uulitsanurgad hõllandusid tänaseni talle unenägudes, — vutti, tema pidi, kõige närusemad riided seljas, pööningult kokkukraabitud tuvisita paun käes, minema läbi kipspioneeridega kaldapargi hernepeenraid rohima, kartulivagusid muldama, päevalilli väetama. Vitja, kas maitseb hästi?! hõikas Jura, alaline meeskondadeks jaotaja, ja hõige ei käinud herneste, kartulite või sihvkaade kohta.

Hoopis hulluks pööras lugu siis, kui ta Orenburgi lennuinstituuti astus — tal oli olnud kahju Ahtubinskit ja oma solvumisi maha jätta, aga ta oli lootnud kodudiktatuurist pääseda. Kuid ei. Ema terroriseeris teda edasi, käskis suvevaheaegadel maatükil küürutada. Teda, tulevast kosmonauti! Ta ei leidnud selle tegevuse märkimiseks teist sõna kui pärisorjus. Sugulussidemetele rajatud perekonnafeodalism, matriarhaadi türannia! Ja kui ta mai- või oktoobripühadeks koolist koju tuli, algasid uued õudused — ema toppis tagasiminekul vägisi tema kohvrissi igasugu plekk-kaantega purke ja kangelt ümber kaela

imendunud kummikorkidega pudeleid, kõigile ema võimuka käekirjaga maalitud etiketid peale kleebitud: *vaarikamoos 1972, maasikamoos 1971, tikrimahl 1970.*

Kohvrise topitu pidi ta teel instituuti vaguniaknast hilju välja pilduma, et kaaskursantide ees poleks piinlik. Ta adus oma olukorra absurdsust, talle meelevaldselt kaelamääritud absurdsust: ema, kel teist alamat pole, sunnib teda alul põldu harima, pärast töö vilja hävitama, sunnib koguni salaja hävitama. Pealegi võis aknast loobitu tabada raudtee ääres vahtivaid inimesi, ja kihutavalt rongilt hoo saanud purgi löök on tappev.

Ent pääsu tal polnud. Just tätoveerimise järel hakati koolis erilise naudinguga mõnitama poisse, kes kodust söögikraami kaasa tarisid. Nad tahtsid olla iseseisvad, nad tahtsid olla mehed. Nende eest ei tohtinud keegi peale nende muretseda. Ja muidugi ei võinud nad üksteisest erineda. Nad kandsid ühtset vormi, nende randmeselgadelegi oli tätoveeritud enam-vähem üks sünniaasta, nende toitki pidi keedetama ühes katlas.

Maatüki orjamisega endast mehed eemale peletanud ema relvadeks olid karvapealt doseeritud hüsteeria ning asjaolu, et tal lapsepõlves polnud teist ööbimisaipa peale kodu; keeldus ta põllul rügamast, algasid jubedad närvisõjad täis õelaid meenusrepliike kõigest halvast, mis elus juhtunud. Kaks korda — esmalt laevaga mööda Volgat, seejärel söevagunis — põgenes ta kodunt, ja kaks korda toodi ta miilitsatapiga tagasi. Aga need teod kasvatasid pisutki ta autoriteeti naabripoiste silmis, paariks päevaks oli ta sangar.

Iseäralise mõnuga sarjas ema ta sõpru, kõige enam Jurat, aguli vutimantsa kaptenit. Tuli sõim kiivusest? Ja sõbrad tajusid nende väikesest perest õhkuvat vaenu ning vastasid samaga. Sõbrad ei eristanud teda ja ta ema, kuna sõprade kodudes oldi üksmeelsed. Ta oli ema armukadeduse vang, ta ihkas vabaneda.

Kuidas lipitses ema ülemuste, ka aianduskooperatiivi ülemuste ees, et hiljem alandused vahetada tema, oma ainukese meessoost lähedase alandamiste vastu, et mõlemast — alandumisest ja alandamisest — naudingut tunda. Oli poja piinamine naise ürgne kättemaks häbememokkadeta olevusele? Ta mõtles: orjus ja orjapidamine on üks ja seesama, iga diktaator on sisimas tentsikuverega. Ta mäletas neist kaugetest aegadest Volga-äärses kodulinnas ema surma ootust ja soovi kasvada lastekodus. Seal on vabadus, seal on võrdsus, seal on vendlus! Järglasi soetama paneb naist võimuhimu, emainstinkti, emaarmastuse ja helluse pettelooriga osavalt varjatud võimuhimu. Ja naine ise ei aima seda eales, ehk tajuvad tõe puudutust vaid lastetud naised.

Ema oli viinud ta selleni, et ta pidanuks ema reetma, ema oli sundinud ta alatusele ja kurjusele. Kes tasub kord talle tehtud ülekohtu?

Ja ema oli soetanud aiamaa siingi, Knollile võõras, väga võõras linnas, mille kohale ta praegu lendas, ning ema oli Nadeždagi nakananud mullas tõngumise tõppe! Olid litakus ja põllumajandus kuidagi

omavahel seotud? Iidsuse kaudu? Loomulikkuse kaudu? Äri, rahategemise kaudu? Instinktide maandamise kaudu? Tema, Knolli mõlemat eitava suhtumise kaudu? Juba ema kergemeelne siiakolimine oli äraandlikkus; nüüd polnud neil Volga ja Ahtubinskiga ainukestki sidet.

Umbes trolliliini lõpu kohal kallutas Knoll lennuki pikitelje suhtes paremale ja kasvatas järsult kõrgust.

Madrusesärgiga trollijuht võis juba uue ringiga ümber registraatoriputka, ümber kunagise palvela sõita.

2.

Ta elu oli üldse üks loll lugu. Ta ei kohanenud siinse maailma tavaveidrustega, tal olid omad veidrused, aga neid ei tunnistanud jälle sinne maailm. Ent tal oli alati varutee vabadusse: automaatseks kuldunud mõte silmusele, mis ta kõri sulgedes kinni jookseb. Või hüppel langevarju avamata jätmine. Või pudel viina pluss karbitäis Nadežda relaaniumitablette.

Kui Nadežda pillidega turgutatud unes nohises, mõlkus Knollil käsikiimalusest sündinud fantaasiapiltides mitmekordseidki enesetappe — sünkroonne mürgitamine, poomine, rongi alla viskumine ja uputamine.

See oli võimalik raudteesillal. Ta on roninud raamsilla kaarele, tal on kaelas lingua köis, mille teine ots on risttala külge seotud. Vali tuul iilitab vastuvoolu, kohrutab jõelaineid. Silla erk teraskonstruksioon teeb juba nõkat-nõkat. Rongi ilmudes kummutab ta kihvtikarika, hüppab silmusesse. Sakh veduri ninas annab kõlkuvale (elusalale? elutule?) tombile hoobi, köis katkeb, tomp paiskub jõkke. Tal oli soov kukkuda terava laine tippu.

Vahel ta ei tahtnud, et ta laip identifitseeritaks temaks, ei tahtnud, et temast jääks siia poole ellu hauda, mille ümber sugulased kurbkoomiliselt ta nimepäevi tähistaksid. Selle vältimiseks pidi ta kõike väljanuputatut sooritama kuskil kaugel, näiteks Ahtubinskis, eelnevalt dokumendid põletanud. Ta maetaks tundmatuna (võib-olla sargata?) sünnilinna kalmistu puhmastunud taganurka, tal poleks ei kääbast, ei epitaafi; plangujoodikud viskaksid viina mättakamaral tema kohal — ehk Juragi, ehk mõni teine lapsepõlve vutimantsa semu.

Taoti ei soovinud ta, et temast säiliks surnukehagi, võõraste käte mulda ajada — see tundus jubeda sekkumisena tema isiklikku ellu, just ellu; nagu oleks elamine midagi kestvamat, nagu oleks keha kuulumine talle midagi kestvamat kui keha võime ennast liigutada. Siis unistas ta haihtumisest (näiteks tulnukad viiksid ta kaasa teise galaktikasse, teise aegruumi), unistas kuningveest koduses pihkuva kraaniga vannis, mis tema koos jäänustega absoluutselt olematuks annihileeriks, ülihape ise soriseks läbi põhjamulgu piisatuks. Vaat see oleks alles rõõm, vaat see oleks enesepuhastus! Ka võiks nõidus-

ime moondada ta kellekski muuks, kas või vastikuks naiseks — ürglibuks —, kas või loomaks, lilleks, liblikaks. Oma edasielu vabandas ta põhjusega, et sinne maailm on nõndavõrd jäle, et ühest enesetapust jääb ümbruse karistamiseks väheks, tarvis oleks endale mitu korda ots peale teha.

Knolli unerohutablettideks olid seksuaalnaudingutega segatud enesehävitamisulmad, ent seinaga pool magava — kui abikaasa suvatses seda kodus teha — Nadeždagi kõrvaldamiseks olid tal plaanid peetud. Muidugi: naine võiks ise surra, teda endast vabastada, aga seda oli Knoll kaua oodanud, seda polnud juhtunud ja tõenäosus selle toimumiseks oli ahas. Elu on pagana visa. Nii oligi ta sunnitud Nadežda kägistama. Ilmtingimata pidi naine, kui ta tolle kõri muljub ja kukalt kangutab, olema alasti — aga alasti Nadežda tema juuresolekul pea-aegu ei olnudki.

Ta juurdles: Nadežda lõi litsi reaalselt, tema patustas unelmais, Mariaga, kauge ja ammuse kirjatuttavaga, vahekorda manades. Kumb on nurjatam? Kas Moosese instruksioon («Meest, kes abielu rikub abielunaise, kes abielu rikub oma ligimese naise, abielurikkujat meest ja abielurikkujat naist karistatagu surmaga») kehtib ka kujutelmade kohta? Ju. Või veel enamgi: kujutelmad ja mõtted ongi veripatt; näiteks üht tüüpi naised andestavad endile oma kõlvatusi vaid juhul, kui ei eelnenud mõtet ja kavatsust, kui porduakt sündis pimes-tatud meelest. Temal, Knollil, ei piisanud julgust teha tegu, jätkus ainult söakust fantaasiapiltide loomiseks. Ta kiibitses omaenese seksi kõrvalt.

Ja kes üldse peab karistama, kas tõesti Jehoova, kellele Mooses aina timukarolli pakub? Küllap ta ise peab olema timukas Jehoova, kui ta taas ei taha olla üksnes mõttemõrvar, nagu ta kogu aeg on olnud mõttekoinija, kui ta tappugi ei taha hädiselt kõrvalt piiluda. Aga ta peab karistama mõlemaid — ennast ja Nadeždat. Ja ta karistab lisaks moodsat sootsiumit, mille seadused on liiga pehmed ja ei reglementeeri intiimelu.

(Järgneb)

MARIE UNDER

Mälestus ja tõotus

Nüüd mälestades seiskem palja päi:
mis võet meilt, meenutagem, ja mis meile jäi.

Kõik kaotused ja surma vahesein —
see hoiab püsti meid: meid liidab püha lein.

Me mure-kodu — seiskem selle ees
kui elav müür, nii nooruk, rauk, kui mees.

Arm selle mulla vastu rinnast rinda käib,
kus puhkab meie hõim, kus kasvab meie leib.

Meilt palju võetud — siiski meile jäi
me uhkus, au ning viha: seiskem püsti päi!

(1943)

Me ootame

Koost pudenend on meie hõimu sari,
me lähedaste üle surmavari.

Me elame kõik iseendast mööda:
ei ihu-hinge võõras võim ei sööda.

Kuid ootuses me silmad suureks kisti,
selg sirgu ajab end all ränga risti.

Kuis iial vaev ka väänab meie õlgu,
me teame: elu on meil' õ i g u s t võlgu.

Käib hingest hinge hüüd ja vastukaja:
oh saabu, valguspäev, me vabastaja!

Need, Kodu-Eestis esmakordselt ilmuvad luuletused on dateeritud A. Adsoni «Marie Underi elu-
raamatu» abil. Tekstide aluseks on viimane autori-
redaktsioon («Kogutud luuletused», Huddinge,
1958).

Päev, mis meid koguks nagu lapsi ema,
et lööksime ta ümber õilmitsema.

Päev, mis taas kingiks meile näo ja nime,
et jälle inimväärselt elaksime.

Oh saabu pea, päev püha, suur ja puhas!
Su lapsed ootavad sind pisarais ja tuhas.

Me ootame. Ja truudust me ei murra.
Nii kergem elada ja — uhkem surra.

(1947)

Aasta kauneimal õhtul

Aasta kauneimal õhtul
mõte käib kaugeid kaotatud teid,
peatudes kõigil ju lapseest nähtul:
täna see jälle kui aardeleid.

Vaadates pühale puule,
otsin palvuses neid,
neid, keda keegi ei kuule,
neid, keda keegi ei näe,
keegi, ei keegi!

Neile ma läidan küünalde leegi,
neile ulatan käe.

(1949)

Päälekaebamine

I
Ma hüüan kogu oma rahva suust:
me maad on haarand hirmus raske taud,
me maa on varjutatud võllapuust,
me maa — suur lahtikaevet ühishaud.

Kes annab abi? Kohe, praegu, nüüd!
Sest põdeja on jõuetu ja nõrk.
Kuid nagu linnukarje kaob mu hüüd,
see hajub tühjusse: maailm on külm ja kõrk.

Kas rauga ohe, väeti lapse nutt —
see jookseb liiva, kaob kui pettevirv?
Mees, naine oigab nagu haavat hirv —
see võimumeestele vaid muinasjutt.

Maa ilma silm on pime, kõrv on kurt
ja vägevate jõuk kas loll või hull.
Kaastunnet on vaid sel, kes hädast murt,
ja südant ainult kannatajal — sul ja mul.

II

All kõlekollase ja moondund taeva
just vastu tuult mu mõtted jälle teel,
kui kiskja puuris määratseb mu meel
ning lahti hammustab me ühisvaeva.

Ei muuks ma ahistuste kuhjas kaeva,
ei muuks nii sünet lõõska hõõgu keel:
et õigluskirg veel huugaks, enam veel,
seks hädatrumm peab põrisema aeva.

Õo seisab ees. Mu mured avali
ja välja laotet. Nagu kivivise
käib päälekaebamiste leegion.

Täis nõrdimust ja hukkamõistu on
mu silmad unekatteta ja alasti,
ei talu lugeda neis muu kui — Jumal ise.

(1953)

JÜRI EHLVEST

JÄRELEJÕUDMINE

Esimeseks märgiks oli see, et ma kolisin oma tavalisest molutamiskohast — endise püssirohukeldri rõdubaarist — alla külglöövi. Rõdul oli kohvi- ja viinalürpimise juurde kuulunud mäekoopa avaruse tunnetus. Erutav oli olnud mõelda, kuidas see võimsa laevõlviga tohutu kelder, mille kõrguseks oma kümme inimpikkust, oli kunagi suudetud täita püssirohuga. Esiteks pidi püssirohtu olema palju ja teiseks — kuidas see paigutati, milline oli olnud süsteem? Muidugi ei olnud ma rõdul piiritust imedes püüdnud leida lahendust ainult sellele ruumile, vaid ka muud mõelnud.

Nüüd tundsin ma end seal üleval ebalevalt, kõndisin trepist alla ja läksin külglöövi. See oli lihtsalt üsna pikk kitsas koridor, mille ühest otsast anti raha eest konjakit ja kohvi, teises otsas oli häält tegev kast, mille seest tuli tümps-tümps muusikat. Selle ruumi algne otstarve ei olnud mind kunagi huvitanud. Õhkkond oli siin tunduvalt sumedam, rahvast istus tihedalt, inimeste suudest väljunud helilained moodustasid ühtlase pladina.

Leti ees kohtasin Jaagupit, ta rääkis, et tal on raske. Kui kell seitse asutuses vaheaeg algas, läksime teatrisse. Kui olime riided ära pannud ja võtme valvelauda viisime, tekkis sinna mingi mees, kes meenutas eukalüpti. See mees sõimas Jaagupi tööluuside eest läbi, teatas, et vallandamiskäskkiri on koostatud, ja viskas meid siis välja.

Pidime minema sealt, kust piletitega sisse lasti. Rahana püüdsime välja pakkuda mingit kopikapuru, mis taskupõhja oli jäänud. Ühel eestiaegsel tädil oli kaks üleliigset piletit, ta ei leidnud ühtegi ostjat ja vahetult enne etenduse algust andis meile poolmuidu ära.

Teatrisaalis jätkus ahenemine igas mõttes. Dualistliku etenduse parema poolkeraga vend kasutas sõimamiseks sõnu: puts, vitt, türa, perse. Kõige rohkem naersid keskeale lähenevad naisterahvad, eriti kiljuvalt vitu puhul. Intelligentset poolt esindav vend kasutas küll teisi sõnu (ka võõrapäraseid), kuid nendega väljendatud mõttetus oli veelgi põhjatam. Teises vaatuses püüti vist kujutada teatavat vastandite ühtsust (haritud vend tahtis saada seikleja venna suguseks ja vastu-pidi), välja kukkus aga täielik ruumi ja olemise kokkusulamine, soojus-surma taoline vaimutasandus.

Purunukralt mantlisabas seistes meenus mulle see tilluke ärkli-tuba, kus me naisega kunagi olime elanud. Mõtlesin, et oleksin sinna tuppä võinud ehitada tohutu suure voodi, et söögilaud võinuks nupule vajutamise peale laest alla laskuda, et seina sees oleks võinud olla pilu, kust saanuks mustad nõud alla lasta ja nii edasi; et kui ma oleksin olnud vähegi hoolivam, siis võinuksime seal siiani nii mõnusalt ja tasaselt koos elada.

Tänavale astudes sain oma sisemisele sonimisele kuidagi käe ette ja ma vahtisin ärevalt enda ümber ringi. Sellel selginemise hetkel sain aru, et üksinda ma endaga enam toime ei tule. Teadsin, et ühtegi mõistlikku liigutust minu ajukäärudes enam ei toimu, kui lähen üksinda oma peatuskohta — suurte tubadega avariipinnale, kust kõik elanikud olid välja kolinud ja kus ma oma kahe kastitäie raamatute ja väli-voodist kallimaga redutasin.

Sel hetkel nägin Lemmet. Ta kõpsis kõnniteetrepist alla, minust eemale. Mälus oli mul tollest naisest peamiselt kaks momenti — ta kasutas mingit ogarimelikku asendit, mis ropult väsitas, kuid ei andnud tundele nagu midagi juurde, ja teisena see, et maal mõisatiik, nüüd õieti vanadekodu tiik, kasvas kogu aeg lemledest ropult kinni. Sellest hoolimata olin just Lemmele järele jooksmas, kui Jaagup koos kellegi

pikema mehega minu ette ilmus. Mehe näo ja kogu olemuse domineerivaks elemendiks oli massiivne, kiiluna ettetungiv kotkanina. Kõik ülejäänud elemendid selles mehes olid ründava nina suhtes tagalas. Erinevalt Jaagupist, kelle nägu oma tillukese nosunina ja sissetõmmatud huultega oli lohkus kui poisikeste käe alt läbikäinud nukul.)

Midagi oli minus siiski jooksma hakanud, hinge salasigitis lootis, et kokkuleppele, kuhu minna, ei jõutagi. Kotkaninaga mees, kes osutus kriitikuks, kurtis pealegi, et on lubanud arvustuse ja peaks nagu seda hakkama tegema. Ma olin mõnismemas, et nojah, mis siis ikka, head õhtut, kui otsustati pumbajaama sõita.

Taksos istudes meenus mulle, et tiigi lemletesse mattumine ei olnud otseselt Lemmega seotud, too tüdruk oli lihtsalt loll. Pumbajaamast teadsin ma varemalt vaid eesti kirjaniku T. Tedre teose järgi, kus valvur kukkus katlasse ja sinna jäigi. Sõitsime linna servale. Õine maastik oli lummas ja salapärane, nii kaugele, kui paistis, olid vaid madalad neljakandilised, ilma akendeta hooned. Kriitik irvitas. «Siin pole te vist varem käinud?»

Valvur juhatas meid oma valveruumi. See oli tuba diivani ja kirjutuslauaga. Laual olid televiisor ja telefon. Valvur istus lauale. «Kuidas see töö siin on, raske või, kas selle õppimiseks kulub palju aega,» päris Jaagup oma veidi infantiilsel moel. «Raske ei saa nüüd just öelda, tööd nagu rohkem pole, õpib ära küll,» lausus valvur, sõnu kuidagi pingutatult välja pressides, justkui ei oleks ta eriti kõnelemisega harjunud, ja viipas käega kas telefoni, televiisori või diivani poole, kuhu nimelt, polnud arusaadav.

«Aga kas siin mingit ohtu ka on, ma mõtlen nii, noh te siin ju üksi olete, äkki juhtub midagi või sedasi. Nagu selles Tedre jutuski oli, lugesite te seda? Tähendab, mind kohe täitsa huvitab, kas selline asi päriselt võib olla? Mitte, et ma arvaks, et see nii oluline on, või et üldse mingi vastavus peaks jutus reaalsusega olema, aga ikkagi on ju huvitav teada,» rääkis Jaagup.

«On jaa, see ikka võib küll olla jah, aga. . .» vastas valvur. «Ma võin näidata seda katelt ka.» Kuid kõik olid istunud, ei liigutatud, polnud selge, millal seda auku näidatakse. Laual lebas «Dekameron».

«Mitmendat korda sa seda juba loed,» küsis kriitik.

«Neljandat,» vastas valvur. «No üldiselt nagu arvatakse, et see on selline seksuaalne asi, aga tegelikult see on ikka rohkem mõttele, jah, isegi võiks öelda, et selline poliitiline asi mingil määral.»

Me jõime teed, mida valvur oli keetnud. Kriitik vist suitsetas. Ma ei üritanud kuidagi hinnata ei seltskonna loomingulist, vaimset ega muud taset. Minu jaoks oli vaid oluline, et ruumis kõlaksid laused, mis oleksid mingilgi määral vaimset pingestatud. Mu nägu lõi ilmselt õhetama väimustusest, kui tabasin kõnelejate sõnus vasturääkivusi ja ebakohti, sest kuigi need olid tõesti ju vasturääkivused ja ebakohad, tulenesid need väljendatava ulatusest, mitte ahtusest. Ja lootes suuta

mõttevälju oma mõtetega laiendada, osutades enda meelest nõrkadele kohtadele, lootsin samas ärgitada ka teisi kõnelejaid aina uusi ja uusi seisukohti, ka selliseid, mis vast olid salamisi kuhugi mujale hoitud, välja tooma. Lootsin ehk lõpuks omaenese mõttes tükid kuidagi kokku sõlmida, et siis, omades teatavat kindlat vaimset materjali, juba kodus suuta edasi mõelda ning lugeda, vahest isegi uurida, kuigi nii paljut ma siiski vist ei lootnud. Kuid see, et mõtetel oli ulatust, see võib mulle ka tagantjärele tunduda. Võib-olla ei öeldud ühtegi ivaga lauset, ma ei tea, sest nii kummaline kui pole, ma ei mäleta räägitust suurt midagi. Juttu oli igatahes poliitilisest kirjandusest ja poliitilisusest kirjanduses. Püüdsin väljendada mingit sellist mõtet, et kirjuta mida tahes, see tehakse poliitiliseks sinu tahtest hoolimata, sest siin on juba teatavad ajaloolised põhjused. . . Kindlasti ei olnud see mõte, mida kobamisi sõnu seades püüdsin väljendada, suurem asi, sellest polegi ilmselt midagi meenutada. Kuid veider tundub see, et alates ühest hetkest on räägitu küllaltki erksalt meeles. Ma ei mäleta, kui kaua olin juba püüdnud oma juttu seada, kuid siis katkestas mind kriitik jutuga hoopis mingil muul teemal ja see oligi too hetk.

«See oli vist 1980. või 1979. aastal. Meie, tollased NAK-lased, saime vist kuskil kohvikus kokku ja läksime siis ühe noorkirjaniku poole edasi. Mingil määral olid kõik omavahel tuttavad, mingit erilist joomingut ka ei olnud, isegi ei mäleta, et millestki olulisest juttu oleks olnud, igal juhul ei teinud me mingit kirja ega üldse midagi. Ja korraga tekkis kuidagi kahtlus, et keegi on pealekaebaja. Asjast või üldse olukorrast annab pildi see, et seda ei võtnud keegi naljana. Ja mitte keegi ei suutnud tõestada, et ta ei ole pealekaebaja. See seletamine, selgitamine ja õiendamine kestis hommikuni, siis panid kõik kui põrund laiali. Jakobson jäi vist peaaegu et kõige kindlamaks pealekaebajaks, sest ta ei suutnud eriti vaielda. . .»

Et Jakobsoni oli kunagi peetud nuhiks, oli hetkeks küll naljakas, siis aga ütlesin ma: «Aga äkki ongi Jakobson nuhk?»

«Peaaegu et kõiki, kes ära lähevad, peetakse vist enkavedeelasteks,» ütles Jaagup.

Kriitik oli väga tõsine. «See iseloomustab olukorda, see oli täiesti paranoiline olukord,» ütles ta.

«Nojah, aga kuidas sa tõestad, et sa ei ole seda,» arutas Jaagup. «Ma ei kujuta ette, hakka või mööda seina üles ronima, või püüda naljaks keerata?»

Pumpaja vaatas, mulle tundus, kuidagi ebalevalt kriitiku poole, võngutas pead ja ütles: «Mnjaa, eks ta ole, paranoiline. . .»

«Õelda, et mina olen jah nuhk, et siis hakkab kõigil piinlik, ütlevad, et mis sa nüüd, sina ei ole mingi nuhk. Inimestel hakkab piinlik, siis vabandavad, kuid see ei ole ju tõestus, see ei tähenda veel midagi. Või hakata just vastalist juttu ajama? Aga siis võidakse sind pidada provokaatoriks,» arutles Jaagup.

«Igal moel püüti selgeks teha, kõikvõimalikul viisil,» rääkis kriitik.

Miks ta oli hakanud sellist juttu rääkima, mõtlesin ma. Kriitik oli oma looga katkestanud mu mõttelõnga poliitilisest kirjandusest. Mul oli sellest veel palju öelda, mõte oli just käima läinud. Ma tahtsin endist teemat jätkata. Vaatasin kriitiku poole. Ta vaatas mind kuidagi kummaliselt hella pilguga. Mul oli olnud üks tüdruk, kelle isa oli mingi ülema mingi asetäitja. Kui me tüdrukuga kahekesi nende korteris olime ja millestki rääkisime, siis oli vahel tüdruk äkitsi vakka jäänud, vaadanud mind just sellise pilguga kui nüüd kriitik. Tüdruk oli ka kuhugi ebamääraselt osutanud, ma ei saanud kunagi aru kuhu ja olin mõnikord edasi rääkinud, kuid siis suruti mulle hellalt käsi suule.

Ka nüüd jäin ma millegipärast vait.

«No kuidas sa tõestad, et sina ei ole,» pöördus Jaagup kriitiku poole.

«Mnjaa — ah,» ütles pumpaja.

Kriitik ei öelnud midagi.

«Ma olen kuulnud,» ütles Jaagup, «et sa oled vahel inimesi provotseerinud.»

Nüüd ei öelnud keegi midagi.

Siis ütles kriitik: «Muide, ega sellega ei saagi eriti nalja teha. Ma ütlesin kord Pelukile, et on ikka hea, et Eesti Stalini targa juhtimise alla sai. Ta oleks mulle peaaegu kätega kallale tulnud.»

«No aga sa, homme ju ka nagu aastapäev, pannakse küünlaid, sa tead, kus surnuaial Vabadussõja monument oli, sa ka lähed vaatama?» rääkis valvur Jaagupi poole.

«Ei, ei, ära tule sellise jutuga,» hakkas Jaagup ägedalt kätega vehkima. «Ma ei taha sellistest asjadest midagi teada, ma ei tea sellest monumendist midagi, mina sellise asja sisse oma käsi ei pane, ma ei lähe kodunka välja, hoidke mind sellest eemale. . .»

Jaagup seletas samas vaimus veel pikalt, kuni kõik naerma hakkasid. Mina hakkasin sellepärast naerma, et teised naerma hakkasid. Tegelikult mõtlesin ma, et see tüdruk, kes mulle käe suule pani, oli väga ilus. Temaga koos oli olnud nii hea olla.

«Mõnikord, kui ma hommikul ärkan, ma kahtlen, kas need ongi ikka minu mõtted, mida ma mõtlen,» rääkis keegi, ma ei pannud tähele, kes täpselt. «Ma vaatasin kirjanike kongressi stenogramme. Veel aasta tagasi mõnest sellisest asjast, millest täna kõik lehed täis on, ei räägitud sõnagi. Aga keegi ju ikka oleks võinud mainida, kas või kogemata, kuid ei, mitte midagi. Ja nüüd räägivad kõik. See paneb mõtlema, et on ikka mingi üleüldine süsteem, mingi, mis seda kõike juhib, ka inimeste mõtteid, see on kummaline. Kas teile ei tundu nii?»

«Iseendasse tungida, oma mõtetes ja tundmustes selgusele jõuda, see ei ole kunagi võimalik,» rääkis Jaagup veidi lõbusamalt. «Minu enese mina, see on tervete romaaniseeriaste materjal.»

«Kas linna veevärki saab mingit ainet sokutada, kas või unerohtu,» küsisin valvajalt sel hetkel pähe turgatanud küsimuse.

«No miks ei, see on imeilus,» vastas too.

«Aga seal ei ole absoluutselt mitte midagi poliitilist,» lõpetas Jaagup oma mõtte.

Mulle tundus, et pean ikka veel midagi kirjanduse kohta ütleva. Minu plaanitatud mõtte sisu oli midagi sellist, et ega's siis poliitilisus kirjanduses ei tähenda veel midagi halba, selles mõttes, et midagi vastu, kuid ma ei suutnud sõnastada, mille vastu. Ma ei teadnud, kas seda õieti keegi teadiski.

«Mulle tundub, et arvustus hakkab mu peas juba ilmet võtma,» lausub kriitik.

«Mulle tundub, et see oli päris vahva tükk,» avaldasin oma arvamust.

«Vähemalt esimene kord vaadata on kindlasti huvitav,» arvas Jaagup.

Mulle meenus üks naljakas koht etenduses ja ma turtsatasin.

«Võib-olla, et seal tõesti midagi oli, peaks vist veel kord vaatama,» ütles arvustaja.

Umbes siin jutt lõppes. Tõusti, et lahkuda. Koridoris viis valvur meid küll veel enne ühe ukse juurde ja avas selle. Ruumis, mis nüüd vaatele avanes, oli põranda sees tohutu katel.

«Ja on tõesti võimalik, et inimene kukub sinna potti ja ei saa enam välja, jääbki sinna?» küsis Jaagup.

«Oh jaa, miks ei, muidugi, no kuidas sa välja saad, käte, jalgadega siputad küll, aga sa ei ulatu ju kuhugi toetuma, selline asi võib kohe täiesti juhtuda.»

HASSO KRULL

*

Jalg võtab õppust,
kuulates linde.
Teravus hajub.

koera haukumine
siis peegellik vaikus
hämärus

linnud kes lõid
õhtu oma näo järgi
jalad kes hakkasid elama

perspektiivid kogu tee
kokku-lahku kirjutatav lehvik
Jalad kuulatasid, õppisid,
sulasid ega peegeldunud pimedas enam.

*

Vihmasadu peksab, peksab
lõdveneava õhu kleepivat negatiivi,
kuni muudab ta läbipaistvaks.
Katused, ärklid, trepiastmed
on dagerrotüübi varjus hästi näha;
vikat veranda nurga peal
vaikimisega vihjab,
et hõbejodiidi all ehk lõhnugi leidub:
siin on karvane kibuvits, verest niiske pojeng. . .
Siis lõtvuvad vihmajoad, nii nagu õhtugi
saab pilt mulle äkki selgeks.
Taanduvad sosistavad kivimustrid, ühenduskohad
ning eendub muistse sugulase korpas nägu,
puuriv, imperatiivne. . .
Ah, jaksaks veel n ü ü d end pilditagusesse mõelda!
Nüüd, mil ähmastub mõte;
mil haprakondiline igatsus hingetõmbeid valdab;
mil oletusi sagib üha vihasemalt pinna all.

*

Sügis küpseb parandamatult,
seemned liivas jälgivad ta muutumist.
Rännates mööda trotuaari ja parki
ta teeb hääled avalikuks, ilmutab uusi sõnu —
ning need, kes on kinni kaetud, oigavad.
Sest see lõhn on varatark.
See lõhn peenendab, see lõhn eraldab,
see lõhn teeb vastikuks, annab õiguse.

*

Rahu kaigub, päike loojub,
mõtlikuna viinamarju
maitseb puu all väike tüdruk,
käsi oonüksjahe.

Kuskil

tuvi tiibu plagistab ja
pragisevad oksad. Õhtu
leidnud pilvist kuldse lätte.

Tüdruk tõuseb. Tema juuksed,
väävelkollased ja sirged,
veel ei küüni mulla sülle.
Metsis eemalt hõikab. Heinad
vajund risti tuuletuses.

Kleiti kergitades kõnnib
üle heinamaa ja päike
kulmud oma värvi kammib.

Valus õhk. Kui seda tunda
tahad, kas siis tõesti hoolid
oma kopsu kõrgest võlvist!
Näe, ta läheb, põlvi tõstes,
aga õhtuvaikus pleegib
liivakarva hämaruseks.

*

Nägid neid läbi nagu valgeid kirsipuu õisi,
tumedalt leegitsevaid maju — jõulukelli
kostmas ühe linnulaulu sekka.
Lapsed olid unustatud.

Tuletasid meelde nende õhukesi juukseid,
krobelisi silmi. Talv külmas kõvaks,
seisatas kõrgepingeliini all.
... Kõrgesti haritud armastuse peenar ...

Metsas leebet udu. Loomad
olid söömas käinud, kellad helisesid,
kristallid lahkelt tulid vastu.

Veeres pinevil õhtu. Hõõgvein veeres.
Kuid iga kord, kui katsusid neid helisid,
andumus uuesti katkes.

Oli kõrge võllas mahaminejate teel,
millest ainult üksinda nägi läbi.

*

Udu roomab, kardetud vaikus roomab
uue mõistusetuse lähenedes.
Ning kellahelin, veel valgem needusest. . .
Sel pinnal hirm ehitab püramiidi,
kuldne pall veereb õla najale.

Seepärast pidurda mehisust, taanda ja tõrju.
Kunagi küll on aeg, ent see on vares
ja mõistatus pärandatakse mõõgana.
Vaata, jää tõmbub uniseks.
Ning kibuvits ei julge nüüd valetada.

RINGO RINGVEE

*

Lamades vee peal
ja kuuldes
tuulte kohinat
peas
Nähes Päikest silmade ees
ja vaikust
külgedel
äärmise piiri
tumendamatu
viirg
kiliseb vastu
veelahkme
ääretut seina

Kõrguva Kaljujoa
veerult
õhus kangestunud
poolel teel
seisma jäänud
turtel
kui ujaja
marmoris

Lebada selili
ja mitte vajuda
Lebada veel
ja mitte
õhku tõusta.

*

Lendavad sabatikoerad
viimseina pagevad pakku
loojuva päikese
vahuse lahvatuse eest
Suruvad kinni
raiuv hammaste koonud
laikuv rebivad mered
Tapavad endid meeletus vihas
Surmavad teised peeduse meelus
Pea põõsas nutab Mooses
sabatipäeva tulema

CZESŁAW MIŁOSZ

Poola keelest tõlkinud Paul-Eerik Rummo

Matsist kuningas

Ei oska ma süüa kahvliga. Kroon mind muljub.
Mis põrgut nad toppisid mind oma siidi ja sametisse.
See seal on antud mu naiseks, pikas kleidis kes huljub,
justkui mul õukonnast vähe veel võtta oleks litse.

Mu ümber sosinad. Tantsud, parlee-fransseendus.
Võltside viisakuste ning jalahoopide rahe —
täikraed isekeskis. Kõik sirgeksloodu neil keerdus.
Ja kõik nad kui liblikad nõrkevad järsku vahete-vahel.

Vargsi vaatan neid — laud on mul rasked, teesklen
sügavat und. Ja nõnda üks päev teise peale
poolaarulist mängin. Ja nii neile jäängi meelde
igaveseks. Ning mingit teist maailma, tean, ei näe ma eales.

Kuid mis mul sellest? Mul on mu sisimas hõõguv viha,
lamp mind rõõmustav, pulmatõrviku kuumav ilu,
Seda, mis mõtlen, ei ole mu ogarapalgelt näha,
ja nimelt nii, mitte teisiti, kulgebki kõik minu elu.

Vaid nende kaudu, kes karglevad, albivad, praalivad siin mu
ees taras,
tunnen ma ära, kes olen: tuli, räni ja teras.

Czesław Miłosz, poola luuletaja, 1980. a Nobeli-laureaat, on sündinud 30. juunil 1911 väikeses leedu külas Sateiniaiis vaesunud aristokraadipere järeltulijana. Noorus, õpingud, kirjandusliku ja ühiskondliku tegevuse algus põhiliselt Vilniuses. Hariduselt jurist, õppinud ka tomistlikku filosoofiat Pariisis. Sõja ajal vastupanuliikumises Varssavis. Pärast sõda Poola kultuuriatašeenä Washingtonis. 1951. a jäi elama Läände; aastani 1960 Pariisis, seejärel San Franciscos Berkeley Ülikooli professorina. Luuleraamatuid: Poem tardunud ajast, 1933,

Kolm talve, 1936; Maailm, naiivne poem, 1942; Pääsemine, 1945; Päevavalgus, 1953; Poetiline traktaat, 1957; Kuningas Popiel ja teisi luuletusi, 1962; Lummatud Gucio, 1964; Nimetu linn, 1969; Kus tõuseb päike ja kuhu ta laskub, 1974 jt, romaane, esseekogusid, eriti hinnalisi memuaare. Tõlkinud poola keelde Baudelaire'i, Yeatsi, Jeffersit, Whitmani jt, hilisemas eas pühendunud Piibli uue tõlke tegemisele. Siintoodud Czesław Miłoszi luuletused on tõlgitud 1980. aastal Aleksander Kurtina (1914—1983) abiga.

Kui palju toredaid plaane

Kui palju toredaid plaane, kui palju mängu ja riukaid,
kui meid, oh mu sõbrad,
patroneerisid pilved, raidkujud kuulsuselaantes
ja jaaniöö kotkasinglid kitsa uulitsa kohal.
Te olite määratud kaotama ja te ei teadnud seda.
Te olite määratud kaotama ja mina teadsin,
tunnistamata ent teile ja endale nende pühendumuste tühjust.
Nüüd aga nende viljad on valmis. Tuul mängib nimede varjudega,
kuni dünastia kannul tuleb
lumevaikus.

Kel oli mõistust, see valis doktriinid,
milles vilkuvalt helendas saatanlik kõdu.
Kel oli südant, see laskis end ahvatleda armastusest inimeste vastu.
Kes tahtis ilu, see pälvis kivi kivil.
Nii tasus meie ajastu neile, kes olid uskuma jäänud
tema meeleheidet ja tema lootusi.
Mis aga tähendas võita? Vait jääda poolelt sõnalt.
Karjet kuulda, ja austusavaldust valele, kuna tõde hävis.
Teeselda vendlust, hiilides mööda haudadest.
Ja arvates ennast valitute kilda,
tunda kogu kehaga
häbi.

Mitte nii

Andesta. Olin strateeg nagu paljud neist,
kes hiilivad õiti inimeste eluhoonete ümber.

Tegin kindlaks, kus seisavad valvurid, enne kui julgesin
läheneda suletud piiridele.

Teadsin rohkem, kuid teesklesin piisavat vähemast,
mitte nii nagu need, kes annavad tunnistusi,

kartmata laske, jälitamist padrikus ja orkaanis.

Las targad ja pühakud, mõtlesin, tervele maale
toovad ohvriande, ja mitte ainult keelele.

Mina hoian head nime, sest minu mõõduks on keel.
Idülliline, lapselik keel, mis muudab üleva halemeelseks.

Ja laguneb hümn ning koorijuhi
psalm, jääb jõulusantide jorutus.

Täit võimsust pole kunagi olnud mu häälel, teistviisi tahaksin
ilmutada tänumeelt.

Heldelt ja ilma irooniata, selle orjade uhkusega,

seitsme piiri taga, koidutähe all,

keeles tule ja vee ja kõikide stiihiate.

Kala

Keset lärmi, ekstaatilist lalinat, pasunatörtse, kastrulite ja
trummide tagumist

oli ülimaks protestiks säilitada mõõdukus.

Kuid tavaline inimhäääl kaotas oma õiguse

ja oli nagu kala suu avanemine sealpool akvaariumi seina.

Võtsin vastu, mis mulle määratud. Sellegipoolest olin ainult
inimene,

see tähendab, kannatasin, püüdes omataoliste olendite poole.

ENN UIBO

Autoportree

Ma tahan, et inimene elaks

ja vabana hingata võiks!

See tahe mind teinud nii hellaks,

et laulud mu rinda lõid. . .

Kuid käed mul karastand karmiks

on labidas, kirka ja — vaev.

Ning mu südame sisse armid

jätanud Põhja tuiskude raev.

Kuid vaatad mu nägu, näed:

suhu

on surutud küsimus kuum:

— Kuhu jõuame välja? — kuhu,

kui me koduks vaid — trellitet puur?!

6.4.1955

*

Ma tean,

et teele jääma pean
tee sillutiseks, liivaks,
läeb millest üle vastne põlv
ja mille kohal taevavõlv
ei enam näe piina. . .

Ma tean,

et teele jääma pean.
ei kõrvale sest kipu:
on üksikute verevool
see, millest saadakse «maa sool»,
kui keha ristil ripub. . .

Mordoovia õhtu

On üksik Mordoovia õhtu,
tuld pole kolde sees.

Ja isegi kollet sel pole,
kes vaene, kodutu mees. . .

Kui õhk nõnda puhas ja karge
ja varsti võimu saab öö:
Mordoovia kohalgi särab
lai linnutee pärlitest vöö.

. . . Siis mõtled, et kuskil on väike
ja õnnetu, kivine maa —
täis kadakaid, vaevakaski.

Kuid nendega seotud kuis sa!

Siin kive veel näinud sa pole
ja maa on lihtsalt — kui kuld.
. . . Ent üksik Mordoovia õhtu,
ei ole tal kollet, ei tuld. . .

RUTT HINRIKUS

ÜHEST UNUSTATUD LUULETAJAST

Need kirjad, osalt ruumi kokkuhoidmiseks lühendatud, on väike fragment ühest väga suurest kirjavahetusest, mille iseloomustamiseks ütleavad vähe epiteedid «erakordne» või «traagiline». Kust need kirjad on saadetud, peaks olema arusaadav toodud katkendeist. Kellele nad on saadetud, osutab esimene kiri. Kirjavahetus on säilinud ühepoolset, sest kirjade saaja, esperantoluuletaja Hilda Dreseni Mordvasse saadetud kirju ei ole enam lootust leida. Neid oli ilmselt umbes samapalju kui kirju, mis talle saadeti, ja neil oli ilmselt ainult üks lugeja. Hilda Dresen säilitas kõik kirjad (kuigi nende saatja palub mõnelgi korral ta läkitus hävitada), säilitas dokumendina tulevikule. Koos Hilda Dreseni arhiiviga jõudsid kirjad — tubli võikastitais — 1981. aastal Kirjandusmuuseumi ja on korraldatud H. Dreseni fondi. Kokku on 11. veebruarist 1958 kuni 7. juulini 1965 saadetud 592 kirja (3663 lehte). Koos postis kaotsilainuga võib rääkida ümmarguselt kuuesajast kirjast.

Kirjutaja nimi on nüüdseks tuttav õige vähestele. Kunagi oli see tahtlik mälustuskututamine. Ta nimi on Enn Uibo, luuletusi on ta kirjutanud ka Enn Uidre, Erik Anso, Manivald Karmo, Ain Merinurga, Leho Targi, Johannes Kerberuse ja Rüütpea nime all. Enn (Ervin) Uibo on sündinud 25. oktoobril 1912. aastal Pärnumaal Vana-Karistes. Viieteistkümne aastaselt alustas ta kirjanduslikke katsetusi. 1935. a mainitakse ajakirjas «Olion», et E.U. on selleks ajaks avaldanud osalt varjunime all paarisaja luuletuse ümber. 1935. aasta lõpul ilmub esimene luulekogu «Kuldkõrte igatsus», 1938. a teine kogu «Homse nimel». Kirjadest H. Dreseni loeme: «1944. a. algul aitas mind kavatsitava kolmanda (ja mahukaime) luuletuskogu «Sammud üle kodupõllu» tsüklitesse kokku-seadmisel Juhan Sütiste, kel sellel alal oli suuri kogemusi. Kuid ka siis pidin päris silmapisara hinnaga välja jätma kümnekond parimat luuletust, mis oleksid värsikogu tervikkust lõhestanud. Märtsirünnakul hävines mul kõik — kõik läks tule kaudu taevasse — kunstijumalale minu poolt vaimseks ohvrianniks» (125. kiri). E. Uibo varasemast elust saame teada, et tal «tuli omal ajal töötada paari ajakirja ja lehe toimetuses» (79. kiri). 1944. aasta 30. novembrist alates kulges ta elu erinevais vanglais ja laagrites. 1958. a kirjutab ta: «Täna on märtsikuu viimane

päev. Lõpeb see kuu, mil mind 1943. a. vangistasid saksa gestapo mehed, sest minu sõnades ja tegudes tuikas liiga ägedalt Lembitu veri.» Ühe hilisema kirja järgi tundub, et E.U. siin eksib ja esimene vangistamine toimus aasta hiljem, 1944. a kevadel. Igatahes pääses ta tookord suhteliselt ruttu. 1944. aasta novembri lõpul aga algas 25 aastaks ettenähtud teekond. 1954. aastani hoiti Enn Uibot Noriiskis. Stalini surma järel vähendati 25 aastat küll kümneks, kuid laagrile järgnes asumine ja tagasi Eestisse jõudis E.U. 1956. aastal. 1957. aastal algas uus teekond, seekord Mordvasse. Milles E.U. süüdi mõisteti, võib kirjade põhjal ainult oletada. Arhiivid, mis võiksid selgust tuua, ei ole veel avatud. Ta ise kirjutab 5. juulil 1959. a: «Täna on mul ju mingi «tähtpäevgi» — on ju 5. juuli. Kaks aastat tagasi oli mul sel kuupäeval Tallinnas kohus... Ma ei hakka selle pidamise (ja õigustatuse) motive enam analüüsima — see jäägu ajaloo teha! Ning ma julgen igal ajal sellele ülimalle kohtumõistjale otse silma vaadata — puhta südametunnistusega. «Poeet kõneleb kividele» — sellise pealkirja all on geniaalne Eduard Wiiralt loonud ühe teose. Ja nõnda tunnen ka mina kaasajas. Kuid mõistus ja süda kinnitavad mulle, et see 20. sajand ei jää siiski lõpuni mitte «kiviajastuks» (171. kiri). 1958. a mainib ta ühes kirjas, et vabaduskaotust on veel 9 aastat. Seega oli karistuse kestuseks määratud 10 aastat.

Kõigist kirjadest kokku saame üsna vähe teada laagri kohta. See ei saagi teistsi olla. Kirjavahetust loomulikult kontrolliti. Suure osa ajast veetis E.U. pealegi laagri haiglas, sest ta tervis oli täielikult ruineeritud. («Tean, et selle puhul oleks vaja ravi anda hingele, oleks vaja tahta rahustada mitte ainult minu, vaid miljonite närvid.» — 126. kiri.) Mõned olustikulised detailid kirjades siiski vilksatavad. «Täna pean ma tööle minema, aga mulle nii ebameeldivasse õhtusesse vahetusse nõnda tuleb tööl olla tubli tüki öödkki. Nõnda et jälle hüvasti neile vähestelegi unetundidele, mis mul siiani olid. Päeval mina üldse magada ei saa. Ja ses pidevas raadio- ja muus müras võib magada jah, kurat teab kes» (195. kiri) või «Nõnda andis täna mu astmangi järsku märgatavalt järele, ja võibolla et selleks aitas omalt poolt natuke kaasa ka see, et täna ohverdasin enese peale 2 rubla ja 20 kopikat, s.t. et selle raha eest ostsin liitri piima, mille keedetult tuliselt ära jöin. Ja — kolm liitrit

võiksin veel piima osta — seda võimaldaks mulle möödunud kuu palk. Kuid siiski ei tohi ma sellist luksust enesele enam rohkem lubada — jah, võibolla et jälle kord siis, kui on suve alguspäev, sest mõnerublaste paratamatute elementaarsete kuludega tuleb rangelt arvestada» (143. kiri). Ent selliseid olustikulisid pudemeid on 3663 lehest vast kokku umbes kolmeteistkümmel. Tõsi küll, nendega resoneerivad kirjalehed, millel on juttu E.U. tervisest, ka need, kus räägitakse minevikust. Kuid üldiselt on kogu see tohtu korrespondents käsitletav pihtimusena, päevaraamatuna, mõtete ja tunnete päevikuna. Kirjade kirjutamine on E.U. jaoks pihitool pimeduses, aken, millest kumab siiski ka tulevik. Ka tema seob kõik lootused vabadusega, kuigi kirjutab: «Kui kujutleda, et ma saaksin siit minema (umbes selline fantastiline kujutus, kui et surnud haudadest tõuseksid) siis, jah, siis alles ootaks mind ees see kõige õudsem karistus: mul pole ju kuhugi minna — mind ei oota kuskil keegi» (203. kiri). Hilda Dreseni käeulatuse tähendust on Enn Uiho jaoks raske üle hinnata. «Teie kaudu tuli elu, maailm ja see minust jumaldatud püha loodus minu juurde — siia, kus ma olen määratud olema — häbuma» (63. kiri). H. Dresen mitte ainult ei kirjuta, vaid saadab ka ajalehti, ajakirju, raamatuid. Pakkide saatmise keelab E.U. rangelt, sest see puudutab liiga valusalt ta eneseväärikust: «Varemalt purskusid mul panderolli saamisel silmist otsemaid pisarad, nii, et pidin end peitma kiiresti teki alla, et pisarate pärast mitte teiste ees piinlikust tunda. . . Jah, mis teha: pisimagi helluse ja inimlikkuse suhtes olen ma juba nii kaua-kaua täieliku «ettevalmistuseta». . . Teie arvatavasti mõistate mind? Ja olete ju ainus elav inimene, kellele olen rõõmuga (kuigi valulisid ridu) kirjutanud, sest Ärni lahkumisest saadik jäin siin päris üks. Seepärast on Teil juba vaieldamatuid teeneid mu senise olemasolu säilitamisel. . . Andestage, et kirjutatan nii kurbi ridu, kuid — olen kord juba julmuseni siiras. Ja kui midagi paremat peakski veel tulema maailma, siis ometi (vähemalt mina) ei sooviks, et see «parem» tuleks läbi mitme põlve sellise «olemise ja mitteolemise», millist mina ja minu põlvkond on kannatanud» (146. kiri).

Nii ei saa me selle kirj vahetuse kaudu ehk küll kuigivõrd teada laagrielu väliste reaaliade kohta («kuid ärge pärige midagi lähemalt, ärge huvitage mu olemasolu formaalsustest, need on samavõrd naeruväärsed kui traagilised»), kuid saame ettekujutuse ühest vangist, kindlasti mitte päris tüüpilisest, ehkki ilmselt küllalt tüüpilisest põhjuste poolest, miks ta on ühiskonnast eraldatud. «Olen iselaadne üksildane, kellele paljud tei-

sed üksildased ometi võõraks jäävad,» kirjutab ta (56. kiri). Selle üksilduse põhjus on luuletaja missioonitunne, vääraratu ideeteenistus. Kuigi E.U. kaks värsikogu ei äratanud ilmudes suuremat tähelepanu, on nende autor kahtlemata luuletaja. Kuuludes pigem tausta, ei ulatunud ta uusi tähiseid vallutava arbujaliku taidemeisterlikkuseni. Kui ta luules vilksatabki mõni väliselt arbujalik motiiv («on üksikute verevool/ see, millest saadakse maa sool/ kui keha ristil ripub. . .»), on see pigem ta erisuguste paleuste Haava ja Sütiste ajastuvaluline süntees kui arbujalik kunstipreesterlus. E. U. hilisem luule säilib põhiliselt autori mälus ja jääb lõpuni välja arenemata võimaluseks. Ta ande piirid on osalt kombatavad sageli teadlikult eeskujud järgiva luule kaudu. Kirjades H.D-le saadetud luuletused on küllalt erineva ja sageli mitte kuigi kõrge tasemega. Kuid luuletaja isegi peab neid vahel ainult luuletuse toormaterjaliks. Siin segunevad erinevad maitsetasandid lüürilisest sentimentidist («üle punava pedajapalu/ varese tiib, mustlinnu tiib/ kannab kodutu kodutut valu/ kaugele viib, kaugele viib») romantilise trotsini, harvem modernistlike kontrastideni («Mina, kes ma süütan sõnaplahvatusi/ rinnas kuumalt tunnen põrgu ahvatlusi»). Küllap ei liialda ta väites: «Seda aga, mida ma veidikenegi inimlikuma elusaatuse juures vast oleksin anda suutnud, seda ma praegu arusaadavalt põhjustel muidugi anda ei suuda» (132. kiri). E.U. enesekujund on valdavalt romantilis-sentimentaalne. «Jah, Teie juba teate, kuid olen metsik impulsiivne inimene», «kivise südamega mees» jne. Ta armastab paatost, suuri sõnu, suuri algustähti, temas on kõike: raevu, enesehaletsust, kergestisüttivat idealismi, poisikeselikku solvumist, kuid mitte kunagi oma põhimõtetest taganemist. Ideed teenivad teda nagu kõrged ja vankumatud tähed. Selle kõrval on ta enesekujundiks «rüblik», mis lähtub Sütiste samanimelisest luuletusest. Talle on pühad mõisted «kodumaa», «rahvas», ka «rahvuslus», «püha loodus», nende kaudu ka rahvusund ja muidugi «püha muistne vabadus», mille kinnissümboliks on Lembitu. Ta tahab ikka veel «viikingilaevaga üle vahutava ookeani pilvedeni tõusvate lainete vahel oma saatust otsida». Seejuures on ta hingelt ja laadilt kindlasti ka omas ajas vanamoodne, konservatiiv, kelle paljud vaated oleksid paradoksaalselt hästi resoneerunud 50. aastate välise paatosega: äge risti-usuvaenulikkus, abstraktse kunsti eitamine, ülesehitava töö paatos. Kuid see harras sisu, mis oli tema jaoks mõistel «isamaa», lahutas teda otsustavalt ajastu küünilisest silmakirjalikkusest.

Ja ajastu lõikab ta endast välja, viskab ära ning ta elab oma elu läbi kirjades ja unistustes. Kirjades kirjutab ta, mida ta loeb, milliseid tundeid need lugematud elud temas äratavad, tsiteerib rikkalikult loetut. Kirjades ta armub, tsiteerib või jutustab Hilda Dresenile, keda ta vahel «memmeks» kutsub, ümber oma teisi kirjavahetusi, kirjades ta hüljatakse ja hülgab ise. Kirjades jagab ta H.D.-le õpetusi kirjutamise kohta, parandab ta luuletusi. Võibolla võiks sellest rääkida imetlustega kui intensiivsest ja rikkast tundeelust, mille kõrval vabaduses venitatakse sageli elu aseainet. Kuid eksisteerivad ka täielikult kaotatud tervisest tingitud pidevad füüsilised piinad. Juba 1959. a vilksatab mõte: «Ma nagu ei tunnekski erilist kurbust asjaolust, et mu teekond siin lõpebki.» Teisal kirjutab ta: «Jah, on naljakas mõelda: kunagi — ja see oli alles 1956. aastal — mõtlesin, et sinna, Metsakalmistule tahaksin sisse valgesse liiva kord minagi puhkama heita, oma hellameelse sõsara kõrvale. Kuid saatus hirvitas mulle julmalt näkku ja ütles: — sinu jaoks on mul jäljetu . . .

Ent las käia julm despoot Saatus — mina aga lõõn sind siiski mõne kunagi lauldud laulu jäljega!»

See jäljetu jõudiski, kaks aastat enne karistusaja lõppu 30. (mõningail andmeil 31.) juulil 1965. aastal lõppes Enn Uibo elutee. Mõne kunagi lauldud laulu jälgedelt sulab aegamööda usaldamatus ja vale.

ENN UIBO

KIRJAD TEMA LAAGRIST

I. kiri

V. lp. Hilda Dresen.

Mul on õnnelik võimalus olnud sõbra Erni — kellega mitu kuud koos olin-elasin — kaudu Teid juba varemaltki tervitada ja Teile avaldada omapoolsetki pisikest tänu selle suure ning kõrgelt-hinnatava töö eest, mis Teile olete esperanto-põllul ära teinud.

Tunnen ka tõsist huvi selle ilma-keele vastu ja tahan kord jõuda selleni, et võin selles keeles isegi kirjutama hakata (mõtlen — värssse.)

Senini küll — paraku! — pole ma jõudnud õieti veel alustadagi selle keele õppimist, sest halb tervislik seisukord on olnud selle tõsiseks takistuseks. /- - -/

Anderikka luuletaja-esperantisti Hendrik Adamson'iga sidus mind sõpruse vahekord, kuid mu elu kulges sarnase tööpinge teed, et ma ei saanud ega saanud mahti esperanto keele õppimise juurde asuda.

Kahtlemata olen selle tõttu paljugi kaotanud. . .

Püüan siis nüüd — n.ö. 12-ndal tunnil —

lunastada mõndagi elupattu, et aega raiskasin nii-paljule viljatule tegevusele ja jätsin kõrvale palju sellist, mida tõepoolest oleksin vajanud (nende hulgas ka esperanto keel).

Teie võite aga täieliku rahuldustundega tagasi vaadata oma pika-ajalisele ja viljakale tööle paljude-paljude elutunde ja silmaringi avardamisel esperanto keele abil.

Ei ole aga mõtet ainult tühjaljaste sõnade tegemisel Teie kiituseks, vaid tean, et Teid võin väärikalt (ja Teid rõõmustavalt) tänada ja kiita siis, kui seda suudan teha juba puhtas esperanto keeles ning. . . Teile saata esperanto keeles kirjutatud luuletusigi.

. . . Uus-aasta.

Soovin, et see aasta oleks Teile mitmekordselt viljakas, kuna rõõmuga võin «Sirp ja Vasarast» lugeda informatsiooni esperantoliikumise elavnemisest.

Tervist ja jaksu!

Lisan juurde kaks luuletust — meeoluks Teile ja 1958. a sooviks rahvale, keda armastan.

Sügavas lugupidamises
tänuiliku tervitusega
Erik Anso

11. veebruaril 1958

5. kiri

Kuidas

Teid küll tänada selle pideva hoolitsemise eest minu lugemisvara pärast! Sest mõned päevad tagasi sain jälle «Sirp ja Vasara» (nr. 10, 7. III 58) ja kaks «Õhtulehte» (nr.-id: 56 ja 57, 7-ndast ja 8-ndast märtsist s.a.). Ning eile kandis armas postituv mulle jällegi Teile poolt läkitatuna «Sirp ja Vasara» nr. 11 (14. III 58) ja «Õhtulehte» (nr. 59, 11. III 58).

Olles aga julmalt otsekohene, tunnistan ausalt, et olen kaasajal halb lehelugeja — songin tihti ainult ainult pealkirjades, otsekuul halvasti sööv siga oma toidumollis. Siiski — ühte- ja teist olen nii mõnestki lehest leidnud, (peamiselt muidugi «Sirp ja Vasar'ast»).

Eelmises «Sirp ja Vasar'as» (nr. 9, 28. II 58) oli mitmeti huvitav R. Sirge artikkel: «Lahtisel teel või lasteaias», milles autor püüab selgitada neid põhjusi, miks noored autorid on nii vähe-produktiivsed. Heameelega oleksin Sirgele ja lehelugejaile kolme-nelja reaga selgeks teinud (või vähemalt ära ütelnud) need noorte autorite vähese produktiivsuse põhjused, kuid — kas minu ridadele oleks «siit maailmast» ruumi antud?! . . .

Hea küll, ma vaikisin, sest ütleb ju eesti rahva sügav tarkussõnagi: «Rääkimine hõbe, vaikimine kuld.»

Ja eks ma siis püüan ka kord oma elus

vahelduseks seda kulda koguda, kuna ma kunagi pole vähemalgi määral olnud majanduslikult mõtleja-kaalutleja.

Laman ikka alles haiglas ja tervise määrgatavat paranemist ei või ma kahjuks veel märkida. Muidugi — teatavat kergendust on tunda, ent üldiselt — minu haigusi ei suudagi arstiteadus vast ravida need tulenevad eestkätt mu hingelisest seisundist, (kuigi ma lugesin 1956. a. üht teaduslist brošüüri, milles toodi esile maailma eesrindlike teadlaste — s.o. Nõukogude teadlaste — eitavad seisukohad inimese hinge olemasolu suhtes. Nõnda pean selle järgi uskuma hakkama, et mul polegi olemas hinge; ja et see, mida nimetatakse südameks, on vaid — lihtne pump. . . Ja ma kardan, et ka need paljud noored autorid, kelle üle kurjustatakse, on oma «mingisuguse» vaistuga veel samal väär-arvamusel selle «hinge» olemasolu suhtes nagu minagi ja seepärast ei tahagi nad oma (käsi)-tööd hakata tegema nõnda, nagu teevad seda kingsepad, rätsepad jne. teised -sepad.

Muidugi: meie ei hakka nende küsimuste üle polemiseerima, sest see oleks asjatu ajaraisk. Kuid vihjasin ainult mõningatele küsimustele, millised kaasaeg on üles tõstnud, kuid millelede ta ei luba vastata!

Üldse teadke, et oman halva iseloomu: lähen jõlli igauhega, kes on kinni mingis dogmas, nimetatagu seda siis usuks või teaduslikuks õpetuseks.

Õeldakse, et usk tegevat õndsaks. Kuid aatomisajandil peaks siiski juba teravalt eraldatama mõiste «õndsus» mõistest «nõdra-meelsus».

Ma mõtlen nende usklikke all esmajoones igasuguseid sektante (Tallinnas koondunud Olevistesse) ning ka selliseid usklikke (või: šarlatane?), kes jutlustavad määratust arengust sellal, kui ümberringi näevad hulkade elu tagasilangemist — kuni kiviajastusse. . .

Edasi, mul on, teate, kuldne Inimene, väga valus, et Teie näete mulle ajalehtede saatmisega palju vaeva ja kulu. Mu räbal olukord eriti veel momendil — haiglas lamamine — teeb mu hinge päris kibelevaks: kas ja millal saan Teile Teie hindamatu, inimliku käeulatuse «tasuda» kasvõi südamliku eesti aitäh'igagi tugeva käepigistuse saatel. . .

See kõik võib Teile näida — jah — naeruväärse sentimentaalsusena, ent ometi — see valutab mu hinges, ning olen (kuni julmuseni!) otsekohene.

Kui kaugel olen keeleõppimisega?

Tunnistan ausalt: mul ei jatku praegu jõudu selle kallal töötada. Lihtsalt — julm peavalu kibestab meeled ja umbsete päevade hallus on nagu läbitungimatu röske udumüür. Ent siiski: armastan INIMEST, ning mu süda vihkab ka siis, kui ta's enam ainsatki vere-

tilgakest ei ole, selle INIMESE kütte, kes teda maailmast tahavad sootumaks hävitada. /- - -/

Näete: mul on sõnu sadenenud paberile kui sõredat lund maapinnale — teravat ja külma.

Ja ometi: tahtsin Teile kirjutada kuidagi. . . eriti soojalt, nagu kirjutatakse INIMESELE, nagu kirjutatakse emale.

Kuid andestage: ümbrus teeb mind ikka kuidagi sapiseks, kui sullepea pihku võtan.

Ent usun, et Inimene võib selle kõige kaudu veel paremini mõista olendit, kes eneses arvab kandvat (kas-või murd-osaliseltki) siiski veel seda olematuks kuulutatud hinge.

Sügavas tänus
parima tervitusega
Enn Uiibo

Mordvas,
19. märtsil, 1958

13. kiri

Mordvas, 16. aprillil
1958

Kiri Inimesele

Õues, haigla sein ja eeskoja vahelises nurgas, heledas jürikuu päikesepaistes asun kirja manu, et see saata vastuseks Teie kirjale, mis nii inimlikult soe, minust arusaav ja — asjalik.

Andke andeks — tean — et targutan palju, otsekui. . . Tammsaare inimesed («Noored hinged»). Maksim Gorki laskis kunagi ühel oma tegelasel (vististi noorel üliõpilasel) teiselt küsida, et: — miks me nii palju targutame ja ometi nii vähe teeme? — Ning teine vastas: — Seepärast, et Gorki on meid loonud. —

Ja võibolla, et võiksin minagi enese kibestunud «stiili» vabanduseks öelda: — Seepärast, et traataiad on mu hilisema elu-ea loonud. . . (Ning varasema: eelaimus sellest suletud hilisemast. . .)

. . .Päike sädeleb sinises Mordoovia taevas. Ning see toob raskeid mõtteid: mikspärast pole, mu süda, sulle lubatud tunda rõõmu ta sädelusest, lindude vilistisist, vidinast? Ja milleks on su liikumisvabadust tahtud piirata inimsoo kunagist kaugeid mineviku häbistava aiaga?! Ja kas siis aatomisajandilgi need ei taipa, et laulikule pole mõttetumat liikumis-vabaduse kitsendajat kui müürid ja aiad, sest nendest murravad ta mõtted läbi juba kasvõi. . . puht «spordi» pärast! —

Kuid barbaritele on vähe isegi Byron'i, Puškin'i, Lermontov'i, Petöfi ja paljude teiste vaimukangelaste ausammastest, millede ees küll ka nemadki on väliselt sunnitud kummardama.

Päike aga sädeleb, sädeleb. . .

Kuldnokad vilistavad oma individuaal-
elamute ees oksakestel. Siiski õnnelikud
linnukesed! Millal jõuavad siin ka inimesed
nende elutasemeni — omavad individuaal-
elamud ja laulavad rõõmsast südamest nende
akende all, tänades päikest elu eest, mis neile
ja kõigele ümbritsevale antud?! . . .

Oh ütelve, ütelve ometi, miks muutub
meel nii äraütlemata valusaks, kui mõtlen
siin neile lugematuile «inimestele» ja veelgi
valusamaks, kui mõtlen neile vähestele
inimestele! . . .

Mulle meenub sõber Sütiste.

1944. a. istusime tunnikesi või paar vähe-
malt ülepäeviti koos — Sütiste, Hendrik
Visnapuu, mina. Tema (Sütiste) kannatas
tervisliselt (ja rohkem muidugi veel vaimselt)
Patarei vanglas oldud pikkade kuude pärast.
Milleks, milleks pidi küll see mõttetu istu-
mine, «konutamine», olema vajalik?! Tihti ta
esitas selle küsimuse. Ning ta on sellele küsi-
musele andnud vastuse pikemas (ja haaravas)
luuletuses «Arm».

Sütiste, jah, ei võinud taluda mitte saks-
lase varjugi. Ta samastas iga sakslast landes-
wehriaga, kelle vastu ta ise võitlemas käis rel-
vaga käes.¹

Kui jõuline on Sütiste «Noored partisa-
nid», millise poeemi olemasolu on nüüd täiesti
surnuks vaigitud. Jah, tema on kahtlemata
eesti realistliku, ent ka rahutu luule suur-
meister. Ja ometi — kuipalju vaoshoitud,
sumbutatud nukrust pesitses temas! Ja keda ta
eesti luuletajaist nii sügavasti austas, oli üks
meie ebamäärasema, n.ö. aimusliku
maalimislaadiga luuletaja — Ernst Enno.
Sütiste tavatses, nagu etteheiteks enese igä-
vesti optimistlikule eluhaardele, tihti oma-
vahel mõlgutada: «Jah — Enno! Mis on temas
kui luuletajas suurt? Ma arvan, et teda teeb
suureks see, et ta luule kaudu võime aimata,
et temas elab, on midagi seesugust, mida ta
avaldada ei tohi või sõnastada ei suuda. . . »

Nõnda, nõnda meenub minevikust inimesi
— päris «lihtsaid», aga ka luuletajaid, kunst-
nikke ja palju teisi. Ning tollesama Enno,
kelle kui mingisuguse «aimusliku» luuletaja
vastu tundis ometi nii suurt pieteeti Juhan Süt-
tiste, pärast ma küsiksin: — mikspärast lõhuti
Haapsalu Enno ausammas Nõukogude võim-
u ajal?² Kuid meie lastelaulude varasalt
oleks hoopis sõklane, kui selles puuduksid
Ernst Enno ja K. E. Sööt'i südant sulatavad
lastemeelsed lastelaulud.

¹ Teadaolevalt oli Juhan Sütiste 1919. a augustis
rindel hoopis Pihkva lähistel («Mälestusi Juhan
Sütistest.» Koost. O. Kruus. Tln 1985, lk 9). Toim.
² E. Enno mälestussammas Haapsalus taastati
pärast Stalini-aja lõppu: skulptor R. Haavamäel
olid säilinud kuju kipsvormid (vt nt «Tulimuld»
1987, nr 4, lk 189). Toim.

Aga need mõlemad vanameistrid on palju
püüdnud andnud ka täiskasvanuile. Ja seda
paljude pikkade aastakümnete jooksul. Kuid
näe: ühel hommikul tulid targad Hommik-
maalt, seisatusid Enno marmorbüsti ees
ning. . . vististi püüti ka Haapsalu suur-
luuletaja tembeldata mingiks sõjaroimariks
või muidu-kodanlaseks! —

Või võtame too okupatsiooni-ajastu —
Hitleri ajastu. Töötasin tollel ajal raamatu-
kogus ja tean, kuipalju kõrgeima kvali-
teediga raamatuid oli keelu all! Sellega tehti
eeskätt vast hindamatuid teeneid kommunisti-
dele, sest iga suurkirjanik-humanist kuulutati
lihtsalt kommunistiks (kui teda juudiks tun-
nistada ei saadud! . . .)

Siis, kallid Inimene, haaras vahest küll
tunne, et. . . et viibid kuskil. . . kosmose hullu-
majas! —

Nõndaks: olen kõnelnud Iidamast ja
Aadamast, kuid konkreetselt Teie kirja manu
veel ikkagi asunud ei ole! Teen siis asjaliku
näo ja

teatan Teie 7-ndal skp.-l kirjutatud kirja
ja kaunite piltpostkaartide jõudmisest minu
kätte 12-ndal skp.-l. (Siiski — hiina tantsi-
tarid oma üllas «vesirooside tantsus», — jah,
see kaardikene saab tõenäoliselt lauluks. . .)

Kas suudan Teid tänada tänagi?! Või: kas
saab üldse tänada in i m l i k k u s t, mis mind
(kes ma a. 1944 st alates olen harjunud
ainult ebainimikkusega) Teie poolt sellise
sügava tähelepanuga järsku ümbritsenud
on?! . . . / - - - /

Vaadake, millest kõigest võib kurjustavalt
pajatada inimene, kellele oleks vast aeg juba
hakata mõtlema sellest, millisele planeedile
kihutada, kui —

«Tuleb päev, mil ma enam ei laula,
mil mu suu mulda on täis;
mil pidutseb muru mu haul,
kuuvalgus mind küsimas käib, - - »

Eile tõsis jälle temperatuurgi. Otsustavat
rolli mängivad muidugi närvid. . . Pleuriit
kopsu vasemas tiivas püsib ebatavaliselt kaua
ühel tasemel: ei raue ega ka tugevne. Magu
keelab endiselt söömast ja sooleski on midagi
korrast ära, (vähemalt on haige too n.n.
kaheteist-sõrmiksool). Kuidas suudan kirju-
tada? huvituste.

Kuid sellest «saladusest» teine kord. Sel-
lest pean rääkima. . . nii terve lehekülje.

Nüüd lähen lamama — olen seekord tõe-
poolest v ä s i n u d.

Südamliku tervitusega Enn Uibo

21. kiri Esimesed tervitused

Teie vastalanud uue
eluaasta teele
ja — seekord Teile pikem kiri, mille
kavatsuseks on mõningalgi määral püüda

vastata Teie küsimustele, millised senini jää-
nud vastuseta.

Teie küsisite ühes kirjas, et kuidas suudan
haigena kirjutada? Võibolla, et peaksin sellele
küsimusele vastuse andmiseks suud avades en-
ne e n e s e l t küsima: kuidas oleksin võinud
kirjutada t e r v e n a ? Sest nii kaugele, kui
mu mälestused tagasi ulatuvad, olen läbi põ-
denud terve seeria väga raskeid haigusi,
kusjuures juba varasest lapseeas alates oman
ängistava piinava haiguse — bronhiaal-astma.
Ja kuna kannan liigendeis ka väga tugevat
liigeste-reumat, (kah kui parandamatut hai-
gust, vähemalt siin, ja eriti minu olukorras),
siis võib, Teil tekkida teatavaid aimeid mu
meeleolude füüsilistest «alustest». . . Ja lisaks
kõigile — alaline piinav peavalu — närvide
mäng!

Kuid mida peab siis enam nõudma närvi-
delt, kui juba kaheksateistkümmend aastat
on neid vahetpidamata viilitud, vasaraga
tambitud ja. . . ja igasuguseid riistu tarvitatud
nende purustamiseks! On ainult veel suur ime
see, et nad on suutnud säiluda sellistenagi,
nagu nad veel kuidagigi on. . . / - - - /

Milleks, milleks küll kirjutan sellest kõi-
gest Teile nii siiralt, nagu võiks seda teha
vast juba väga-väga k a u a a e g s e l e t u t t a -
vale? Vahest ehk seepärast, et Teile mõistaksite
paremini kõike seda, mis kirjutanud olen;
et Teile mõistaksite sügavamini üht oma kaas-
aegset — absoluutselt ilma isikliku, inimliku
õnnetu inimest, kes eneses kannab nagu üht
lõhkikäristatud aegjargu kogu kurbust ja
raevu.

Küsisite: kust olen pärit? Pärnumaalt.
Vana-Karistest (Abja naabervald) praegusest
Abja rajoonist. Mu vanemad olid põllupidajad
— pidasid väikest rendikohta; hiljem (1928.
a.) omandas isa metsmaa kohakese, kus iga
jalatäit maad tuli metsa «käest» võtta või
põlisest võsast puhastada ja ranga tööga
põlluks muuta. See oli raske, väga raske võit-
lus-elu, kuid sellisena ka unustamatult armas
ja täis mehhist kütismaade luulet, nagu seda
leiame vast Kivi «Seitsmes vennas» või Sillan-
pää teostes. Selle kõige juures on mu kodu
tabanud mitmed õnnetused (õnnetused karil-
loomadega) ning isa poolt ühe naabri vek-
silele antud allkirjad lükkasid riivi ette minule
keskhariduse omandamiseks kooli kaudu.
Pidin kõike õppima ainult omal käel, pärast
pikka ja väsitavat päevatööd.

Ja ometigi: see oli siiski i l u s a e g , kuigi
vahest ka nii meeleheitlikult raske. . .

Plahvatavad vastuolud Mulgimaa mogri-
märtlusega viisid mind suhtlemisele noor-
sotsialistidega, (millisel ajajärgul ilmusid
«Rünnak'us» paar mu luuletustki), kuid
lähem tutvumine nendega Tallinnas (1931.
a.) eemaldas mind nendest.

Olen oma hingeelult siiski talupoja poeg,
«jonnaka» meelelaadiga, kellele pühad meie
kangelaslike esivanemate mõtlemised ja tund-
mused. . .

Ja seepärast:

«. . Nii said mu ellu ununevad laulud,
mis tulitundeis taluõuedest.

Neil võõrad hetkelised armuvalud, —
neil arm ka kestab hauapõue sees. . . »

(«Ununevad laulud»)

Edasi muutub mu elukäik mitmeti mitme
romaani aineks. Jah. . . võibolla, et olen
algusest saadik olnud selline maapinnatu
(jalgealusteta) romantik, kes on elus o t s i -
n u d ja sellesse tuua tahtnud o l e m a t u t . .
/ - - - /

Pean lõpetama, kuigi oleks tahe õieti alles
alata. . . Olgu õnnelik Teile see äsja alanud
uus eluaasta! Teostugu selle aasta jooksul
Teie tõlgete valikkogu koostamine ja selle
trükiski ilmumine!

(Armsaks saanud) urbade-keelse tervitusega
Teie Enn Uibo

15. mail 1958

86. kiri

15. novembril,
1958

Kara amiko,³

jah, nagu Teile juba eile paari lühireaga
teatasin, sain Teilt eile k õ i k — «vitamiinid»
ja kirja koos ühe Köleri kauneima kunsti-
teosega «Tütarlaps allikal». Mul oli kavatsus
sellest kõigest kirjutada pikemalt täna-hom-
me, (et see «pikem» siis esmaspäeva hommi-
kul alustaks teekonda Tallinna poole), kuid
asjade «kronoloogiline» järjekord nõuab, et
ühe «seeria» enne ära lõpetaksin. . . See-
pärast lõkkan selle «erikirja» edasi esmaspäe-
vale või teisipäevale, (kuid eelteaten a
soovitan Teid oodata mitte mingeid niisugu-
seid ridu, milliseid mult vist väriseva süda-
mega ootate. . . Ent. . . see ärgu Teid siiski
mitte innustagu jälle «u u e» peale mõtlemi-
sele. . . Ei — rohkema peale ma ei luba Teid
mingil juhul enam mõelda!

Vastan Teile 9-nda skp.-a kirjast mõnele
küsimusele.

Kõigepealt toda, kellest Te ütlete, et ta
Teile ei meeldi (hall ja ilmetu), mina ei pea
ü l d s e luuletajaks. (Ja Sütiste ironiseeris
omavahel selle mannetu hingekeese üle otse
õelalt! Ja oma mõneski luuletusis on ta tolele
päris avalikult ütelnud, mis ta tolelt kah-
luuletajast arvab). Ning. . . lugege visandit
«Sead tuhnivad murumaad». See on kõik,
millega võin Teile antipaatiat selle halli ole-
vusekeese vastu täiendada. —

Sütiste küsimus.

See on pikk lugu ja vajaks mitme kirja

³ «Armas sõber» (esperanto k). Toim.

pikkust jutustust. Kunagi edaspidi püüan seda siiski kokku suruda üheks kirjaks, kuid täna pole see teem päevakorras. On loomulikult ka selge, et ma ei saa kirjutada mitte kõike. . . Sütiste oli suur humanist ja temas oli arenenud eriti sotsiaalne õiglustunne. Kuid kõik see, mis temast praegu päevakajaliselt kirjutatakse, noh. . . ma ei ütle selle kohta midagi — oleks mõtetu minna vasikaga võidu jooksma! Mind sidus temaga lähedane sõprus 1943. aastast alates; saime n.ö. omadeks meesteks, mõistsime üksteist hästi, ilma, et meist kumbki oma vaateid oleks üksteisele pidanud «maha müüma». Ta töötas Tallinna Draamateatris dramaturgina (koos Henrik Visnapuuga) ja 1944. aastal mitme kuu jooksul olime peaaegu igapäev «nokkapidi» koos, peamiselt Draamateatris, siis palju kordi minu korteris, samuti külastasin Sütistet ka tema kodus. See otsekohesus, mis peamiselt talle vaenlasigi tekitas, oli tal otse lihas ja veres. Ning see vist oligi seks asjaoluks, miks Sütiste mulle järsku käe pihku löi ja ütles: «Kuule, Enn, siin a oled vist niisama häbematu kaheharaline, kui minagi! Ja see «teie'tamine sihukeste vahel ei passi!» Nõnda tekkis meil sinasõprus, nõnda — imelihtsalt!

Ja mis keegi ütleb Sütiste poolt või vastu — see kõik (hinnangu mõttes) jätab mind külmaks, sest mul oli õnn lähimalt tunda seda kõrgeandelist luuletajat ja teada, kes ta õieti oli.

Kuid praegu teeb mulle tõeliselt head meelt, et ka Teie tulete «meie ringi», sest sõbrana, inimesena ja luuletajana on Sütiste mulle endiselt ikka elav. Teil on selleks võimalus — võtke, lugege läbi kõik ta luuletuskogud esimesest — «Rahutus» — kuni viimaseeni «Umsed päevad». Ja püüdke saada lugemiseks ka ta poeem «Noored partisanid», (raamatukogust Te seda ei saa. . .) Uskuge, et see vaev tasub ennast lõppkokkuvõttes, suure, emotsionaalselt jõulise elamusena! Ning nõnda saate ta loomingust ülevaate ja ühtlasi leiaksite tõlkimiseks nii mõndagi, mis võib paeluda ka esperanto rahvast. Ja temalt leiate eriti puhast ja karget armastusluulet, sest oma armsamat kohtleb ta ikka ja alati õrna nimetusega «laps».

Peab kandma keelellitit — neid elus ihkab naise rind —, kuid ma ei hüüdnud meelitusi, — liig ürgselt armastasin sind!

(«Õhk seisab majas», kogust «Rahutus»)

Mul on edasi hea meel ka selle üle, et see «nipa-näpa», (nagu oma tööd nii armsa tagasihoidlikkusega nimetate) Teile elamusrikkaid tunde (ja päevi) annab ja ehk veelgi paljudeks aastateks andma saab, sest oma kerge- (või: raske-) meelsusest olete käitunud

sellisel, et Teie südametegevuse lakkamine ei tähendaks enam ainuüksi Teie surma. . .

Seepärast aga lugege edasi Sütistet, Uidret, Nurmet, Niitu j.t. ning kuulake seda helinat, mis elu Teie kingib — tasuks selle eest, et. . . juba 17-ne aastasel — kui selleealised «plikuskad» tegelevad hoopis muuga — Teie oma vabad minutid veetsite Dostojevski ja Leo Tolstoi seltsis. . .

Nõndaks — tänaseks on meie «kõnetund» lõppenud.

(Minule kingib und aga see ilusaim elu-puuoks — värsked ja ime-elav männioks, mis lebab mu padjal ja mille imetegevad männimetsa aroomi endasse hingam kui muinasmaa õhku. . .)

Teie Rüblik

128. kiri

24. II 1959

K. amiko,

. . .täna on siin ilusaim ilm: taevas on ime-selge, päike paistab, õhusoojust on 2 C järgi. Haarab kiatusus kõnelda suurest ilust ja elust. Kust aga võin leida seda igatsetavat ilu?

Hea küll — püüan kõnelda pisut luuleküsimumustest.

Luuleküsimumustest kõneldes saab mulle ikka ja ikka järjest, aastate kaugemale rutates, selgemaks ja selgemaks see mõiste, mida nimetatakse k u t s u m u s e k s.

Mulle tõi üks noormees näha mõningaid oma värse — armastusmotiividel, oma tütarlapsel kirjutatud. Ta laulab:

«Sa oled nagu ingel ilus, kes taevas paradiisi vilus.

Sul mõttes peakest ma silun —

Sind meenutades kaob mult vilu. . .»

Jah, noorukid laulavad ikka oma esimesele armastusele hüme, — selles pole midagi imestada. See on liiga tavaline, igavesti vana ja igavesti uus motiiv. . . Ja kõik need esimesed südame-vallutajad on tingimata «inglid taevase paradiisi vilus».

Ma küsitlesin selle noormehe huvisid laiemalt ja selgus, et tal on olemas ka päris tõhus huvi tehniliste saavutiste vastu, et ta uurib praegugi ka ikka mitmesuguseid tehnikaalaseid raamatuid. Aga tal olevat järsku tärganud ka kange huvi luuletamiseks ning ta leidvat, et egas noid riime polevatki nii-väga raske leida. . .

Igatahes, pärast kõigi ta vaimusünnitustega tutvumist, palusin teda mulle mitmestest tehnikaalasest küsimusest lähemalt jutustada, omalt poolt võrtsitasin ta jutustust mõne fantastilise ideega (aastast 2059!) ning — lõpuks jõudsin siiski nagu ühest meelest ja väest selle tõe juurde, et see võib küll üsnagi õilis olla, kui ta oma tütarlapse

ingli-ilust higistab värsse vorpida, kuid parem oleks siiski see, kui ta selle aja kulutaks mõne füüsika-raamatu peale. /---/

...ma jutustasin Teile seda sellepärast, et kahtlemata tuleb Teilgi tegemist teha noortega, kes arvavad, et nad kõik on sündinud tingimata suurteks luuletajaiks... Kel aga on aastakümnete pikkune praktika luule-töö alal, nagu Teil, see võib oma autoriteetse sõnaga küll noortele, küll vanadele laulikneidudele head nõu anda, ja kui leiate, et neil see kutsumus kui niisugune puudub, siis on alati parem, kui Teie neid omaltpoolt enam petta ei püüa... Ärgem kunagi püüdkem maailma ja elu muuta hallimaks, kui nad niigi juba on! —

Jah, ilm valmistuks lähenema nagu juba kevadele — päike sädeleb taevas ja tundub, nagu ajaks ta mingit salajuttu (mis inimmeeltele mõistmatu) raagus puuokstega... Küllap see salajutt on pungimisest, — lehtimisest... Kuid eile kirjutasin ühe sügisluuletuse... Siin see on:

Must tuul

See on muretuul,	tuleb kui nool
see — must tuul	ta rinda tabades
ja leina ta toob.	valus kui sool... .
Ta haudade poolt	Liig noorelt me õnn

nii tihtigi on
puusärgis,
päetsis küünal...
Kuid sellegi leegi
kustutab keegi...
Kes oli see?
— Must tuul.

On sügisöö tuul
see — must tuul,
just enne väsinud und.
On see — muretuul —
musta elutöö tuul
eel koltumust katvat
lund.

Muidugi — möönan, et see tuulte «värv» võib igal tunnetaval inimesel olla subjektiivselt isesugune... /---/

Õigupoolest pole ju kurbus ei minu ega vist kellegi teisegi inimese eluideaal, me kõik tahaksime ju tabada rõõmu, kuid elus on olemas liiati palju asjaolusid, mida teatavad tunnetavad inimesed ei saa oma õiglustunde pärast mitte jalgade alla tallata... .

Seepärast võidaksegi kevadel laulda sügisest ning — vastupidi. /---/

Ning ma lõpetan selle kirja 25-nda veebruarri hommikul, tahtes täna siiski minna tööle (või vähemalt töö juurdegi) — lootuses, et see pakub mõneks tunnikski ometi mingisugust vaheldust... .

Sest olen tüdinenud olemast ainult haige. Tahan kasvõi üksainus päevgi olla haige terve! /---/

Seda mu lootust kinnitava jällekuulmiseni
Teie Rüblik

TAMARA LUUK

KADRIORG. SÜGIS 1987

Kõige ilusam moodsa kunsti puhul on see, et ta sisaldab endas võimet iseenese hävitamiseks... Paikapidavaid arusaamu kunstist lammutatakse pidevalt, ja tulemuseks on, et kunst ja anti-kunst on üks ja seesama asi. /---/ Ma pean modernkunstnike suure fantaasia teeneks nende võimet teha kunsti — ilma kunsti tegemata.

Kunsti tegemine pole õieti tähtis. Elu on. /---/ Mulle meeldiks, kui asju lakataks kutsumast kunstiks. Robbe-Grillet' l on kena mõte: kui kunst on tungimas kõikjale, siis peab ta ka saama kõigeks.

Õnneks on viimastel aastatel sõna «kunst» minetanud igasuguse soliidse tähenduse... .

Ma kasutan kunsti selleks, et äratada tähelepanu millegi vastu. Seepärast on parem kasutada sõna «kunst» asemel väljendusi nagu «miski» või «asi» või «see, mida ma teen».

Robert Barry

Kaks peaaegu üheaegset väljapanekut kunstimuuseumis, mõlemad endületava tähendusväljaga kaasaegses eesti kunstis.

Viies muuseumiruumis L. Lapini aja-tundlik, rohkeid muutusi ja teisenemisi kaasa teinud, mitmeid kujutava kunsti valdkondi hõlmav looming. Ülevaade Lapini ligi 20-aastasest tegevusest kunstifääris jaotus paindlikult mitmesse arengulõiku retrospektiivist viimase aja suundumusteni. Iga uus konventsioon kunstniku loomingus on tekkinud küll kunsti piire avardades, ometi tema suveräniteeti kaitstes, selle raamides püsides. Oma uuendused enamasti pildipinnale viinud Lapini kunst sisaldab endas palju mängulisust, süütu avatust ja kaasaminemist uue ja teisevana ajaga. «Leonhard Lapin muutub ajas» on just õige pealkiri tema loominguksitluse tarvis (vt «Vikerkaar» 1988, nr 2).

Jüri Okase kahest lossitoast koosnev näituseruum tunnistas ainult üht jagamatut

aega: seda ruumi autoritaarselt organiseerinud kunstniku aega, mis käitus enamiku näitusekülastajate ajakogemusega üsna hoolimatult, kuna ei vaevunud andma juhendeid selle kohta, kuidas temaga suhelda. Tuntud võte modernkunsti arsenalist, ent Okase pildid sisaldavad kõrvuti kunstnikupoole ambitsioonikuse ja meelevaldsusega ka üllatavalt suure annuse triviaalsust usaldavat isetust. Ehk teisisõnu: ülimalt demokraatlik, üldkättesaadav kujutamise aines (linna- ja loodusmaastikud enamasti) ja kujutamise viis (fotografeerimine, filmimine) on siin kokku pandud ülimalt elitaarsel moel. Kunstnik ei jäta tõmbamata piiri iseenda ja maailma vahele, ei jäta lihtsameelsele vaatajale võimalust oma piltidega lihtsalt suhelda. Tõsi küll, ka kontseptualismile vahetult eelnenud fotorealistlik kunst ei osuta viisile, kuidas temaga suhelda tuleb, aga ei välista võimalust, et kunstniku suhe kujutatavasse on sama lihtsameelselt hinnanguline, nagu seda võiks eeldada moodsa kunsti kogemusest rikkumata vaataja puhulgi. Okas ei anna niisugusele vaatajale võimalust kunstnikuga mõtteski vennastuda.

Elust võetud algkujundite kokkupanemise viis, neile tehtud kunstnikupoolest lisandused viivad kujundite elulise tähenduse absurdi. Ime siis, et Okase kunst ei tekita paljudes usaldust, sest lihtsas ja silmanähtavas esineb pidevaid ja pretensioonikaid vihjeid millelegi hoopis keerulisemale. Millele just, mine võta kinni, kui meil on üksainus Jüri Okas, kes paneb vaatajatele ette kunstikeele, mida teos neile seletama ei vaevu; kui meil on kunstisituatsioon, mis ei soodusta Okase poolt kasutatava konventsiooni mõistmist; ja kunstikriitika, mis kahte eelnevat tõsiasja arvesse võttes eelistab niisuguse kunsti kommenteerimist seestpoolt, seostamata teda juba tuntuga. Ja kui Sirje Helme teeb oma väidetele, et Okase kunsti vastuvõtmine eeldab samadele väärtustele orienteeritud tajumisvõimet, kontseptualismikoodi tundmist, lisanduse, et selline kunst on mõistetav ka ilma nimetatud eeltingimusteta, siis on selles väites põhjust kahelda juba ainuüksi sellepärast, et omaalgatuslikud tõlgendused ei kannata võrdlust «koodikasutaja» stiililibastusteta terviklikkusega. Okast vääriv tõlgendus nõuaks vaatajaaktiivsuse niisugust varianti, mis eeldaks piltide süvatähenduse pidevat silmaspidamist, tahet suhelda nähtumuse taguse olemuslikuga. Ja see on äärmiselt väsitav, kuna olemusliku ja nähtumusliku vahetõde kunstniku töödes on väga ebamäärane: see, mis on pildil, näib seal olevat tihtipeale ainult selleks, et osutada millelegi, mida pildi peal pole. Sa näed maastikku ja tajud tema tekkes või temasse sekkumises

osalenud inimest; sa näed inimest, ja sul hakkab kõhe tema esemestatuses.

Ainult naiivsed inimesed arvavad, et see, mida nad teevad, on puhas ja ilus ja täis... õiget asja. — Larry Rivers
Peale füüsilise avaldumisvormi on iga kunstiteosel palju variatsioone, mis füüsiliselt ei avaldu. — Sol LeWitt

Frank O'Hara oli mu parim sõber, ja sedasama võib väita oma kuuskümmend inimest New-Yorgis. Pole kahtlust, et ta oli kõige võimatum mees, keda ma olen tundnud. Ta ei andnud mulle iial asu. Ta ei andnud mulle iial võimalust ennast lonti lasta. Ta jutt, ta huvid, ta luule ja elu olid teater, milles ma võisin näha inimolendite tõelist olemust. Ta oli vastuolude kehastus. — Larry Rivers

Ta provotseeris neid, keda armastas, lakkamatult. — Klaus Staeck Joseph Beuysist

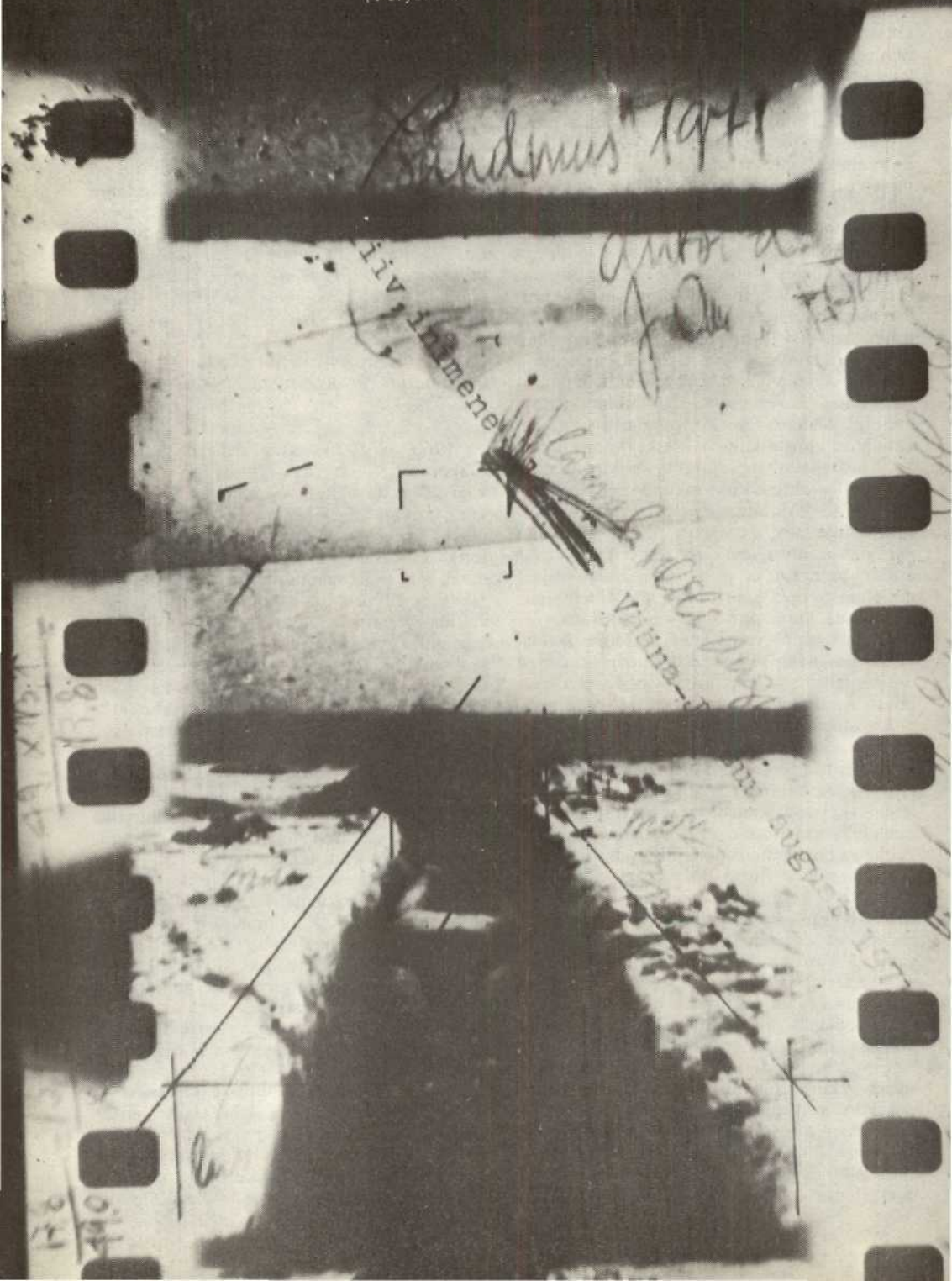
1960. ja 1970. aastad jäävad tähistama erakordselt huvitavat perioodi eesti kunstis. Ligi 20 aasta vältel kujundati viimane oma ümbritsevast elust sammhaaval iseseisvuvat palet. Et erinevatel aegadel on kombeks toita inimeste tunnetuskogemust erineval moel, siis pole ime, et arutledes omal ajal 1960. ja 1970. aastate kunsti üle oli arukas vältida võrdusmärgi tõmbamist elu- ja kunstikogemuse vahele. Sest seitsmekümnendate keskpaiku jõudis modernkunsti meie oludes täiuseni arendatud konventsioon oma parimate näidetenii vääritu argielu suhtlemiseadusi ignoreerides. Tolleaegse kunsti äärmiselt iseloomulikuks paradoksiks jääbki asjaolu, et ajaloolise aja peegeldus temas väljendub selle aja ... eiramise viisis. Mõisted nagu «absurd», «paradoks» ja «ironia» on üsna sagedased tolleaegsete loominguväljenduste iseloomustamisel ja kõlbavad hästi välise toetuseta, üksi tegijate eneste vastutusele jäävat määratlema. Ei saa salata, et see oli oma jultumuses kummaliselt uhke aeg, kus inimlik kogemus usuti võimalik olevat kosmiliste mõõtmeteni tõsta, upitada loodud olendi õlgadele demiürgiroll ühes tema juurde kuuluva vastutusega. Ande, selle jumaliku päritolu inimliku omaduse aktsiad tõusid eriti kõrgeks. Ta õigustas nii mõnegi elulise inetuse. Kunsti kaudu elu näinu eelistas vaadata elu läbi selle, ja mitte vastupidi.

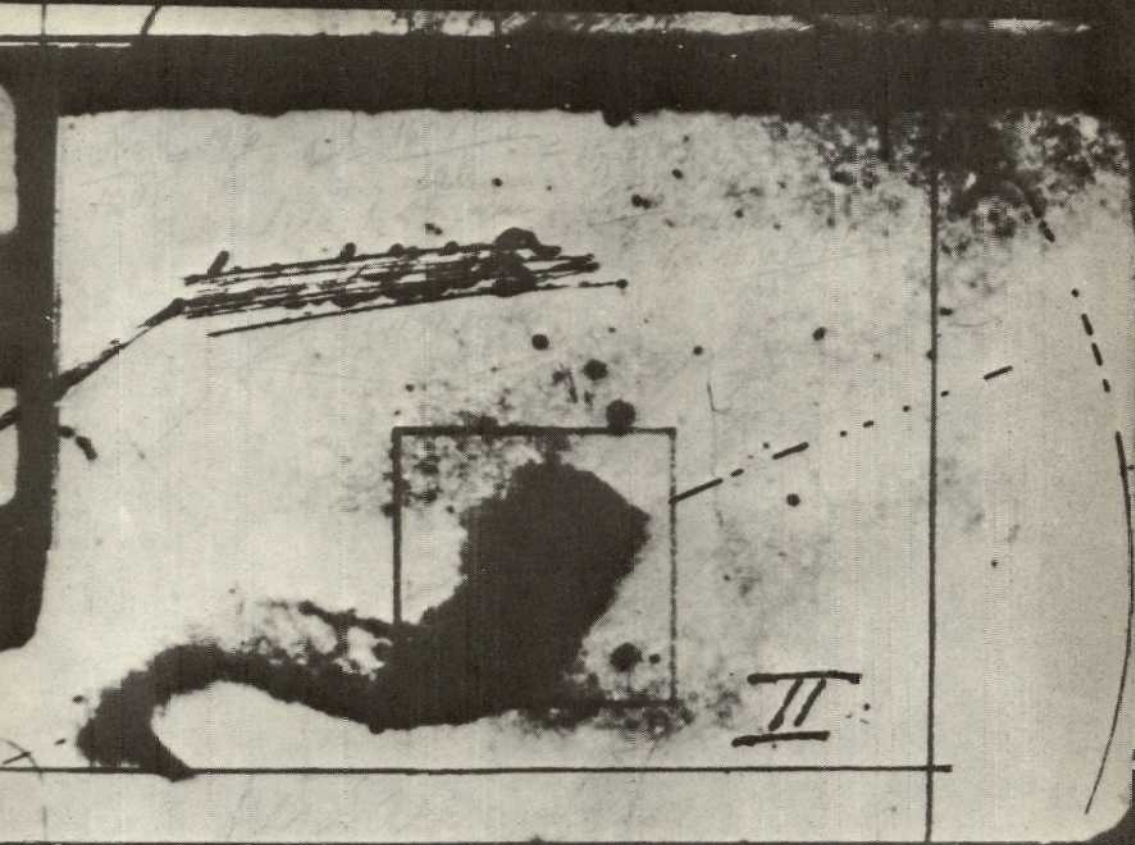
Ei ole võimalik kuigi kaua elada, autoriteedi kukutamise eest makstava lunaraha üle jõu käiv taak süümel, hoida inimlikku ja argist abstraktsele ja igavikulisele määratud kohal. Seepärast on arusaadav, miks pildi-

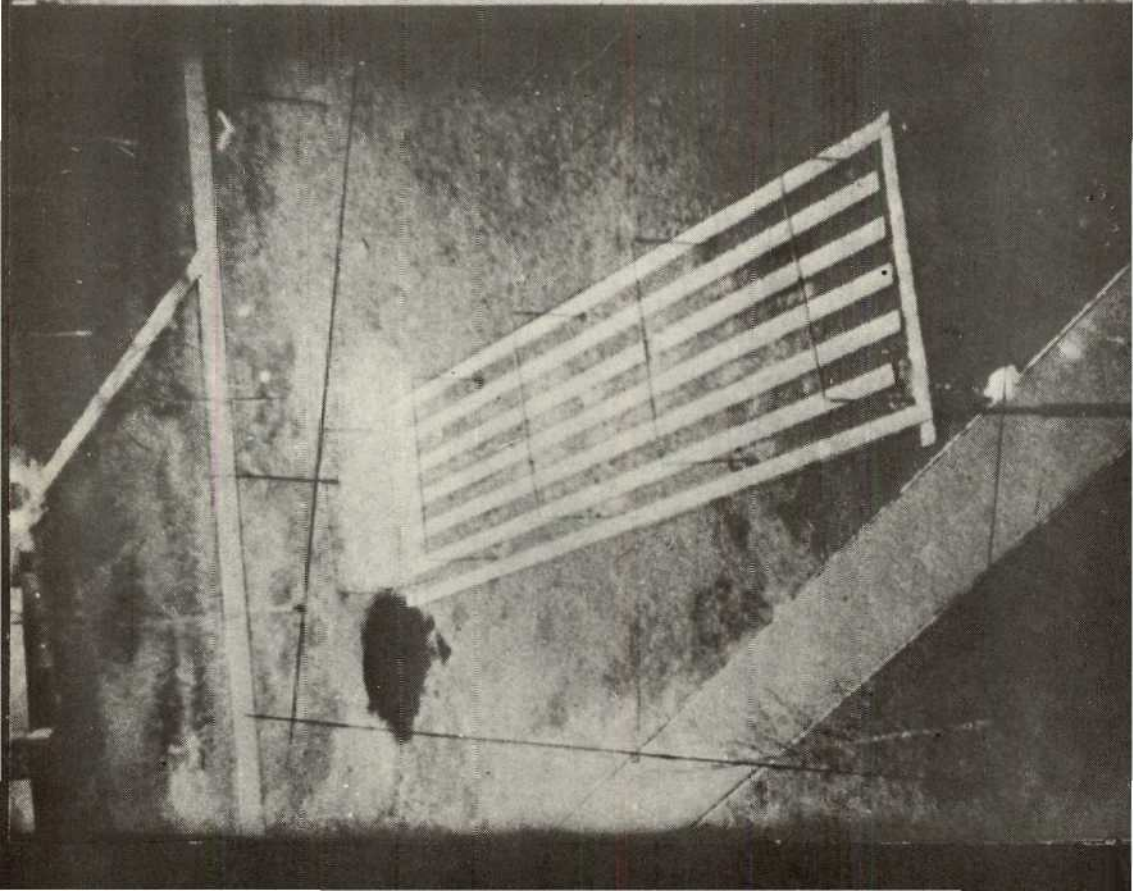
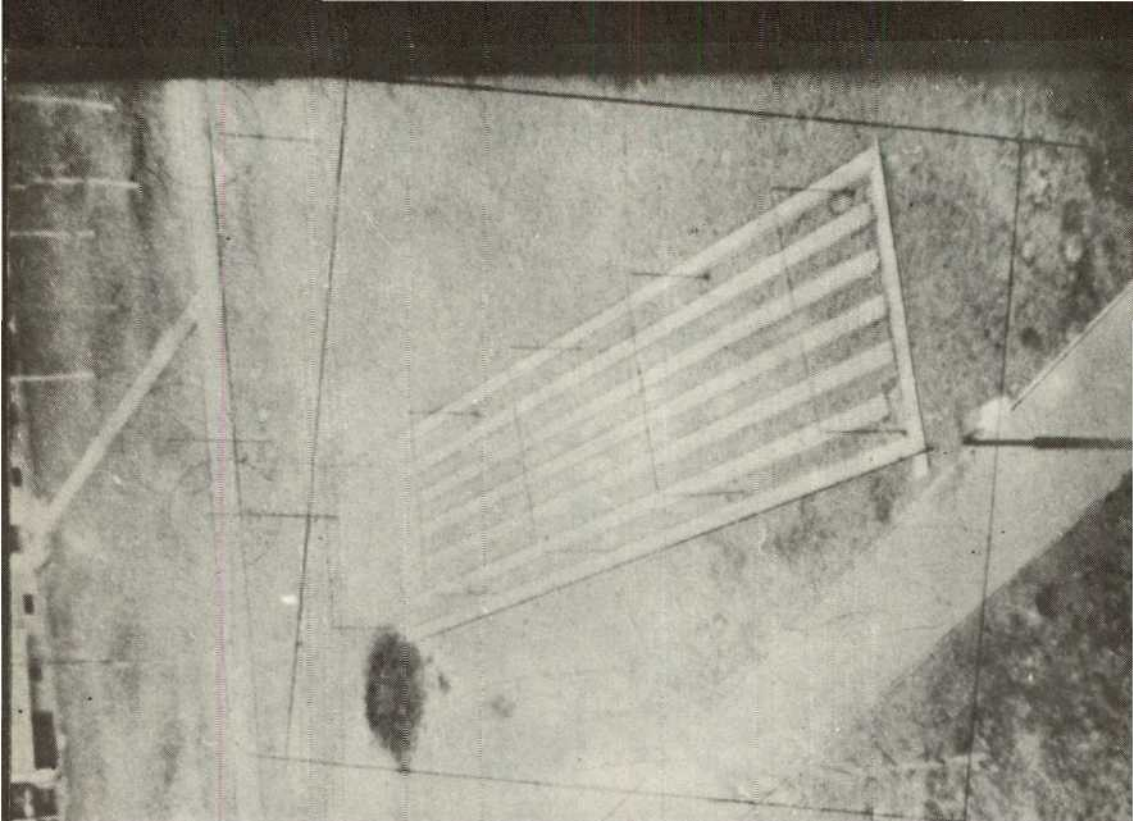
Jüri Okas.
Performance.
(Kaadrid 8-mm filmist).
1971.

Paremal üleval:
Jüri Okas.
«Suurendus II». Sügavtriikk.
1972/1978.
(Performance 1972).

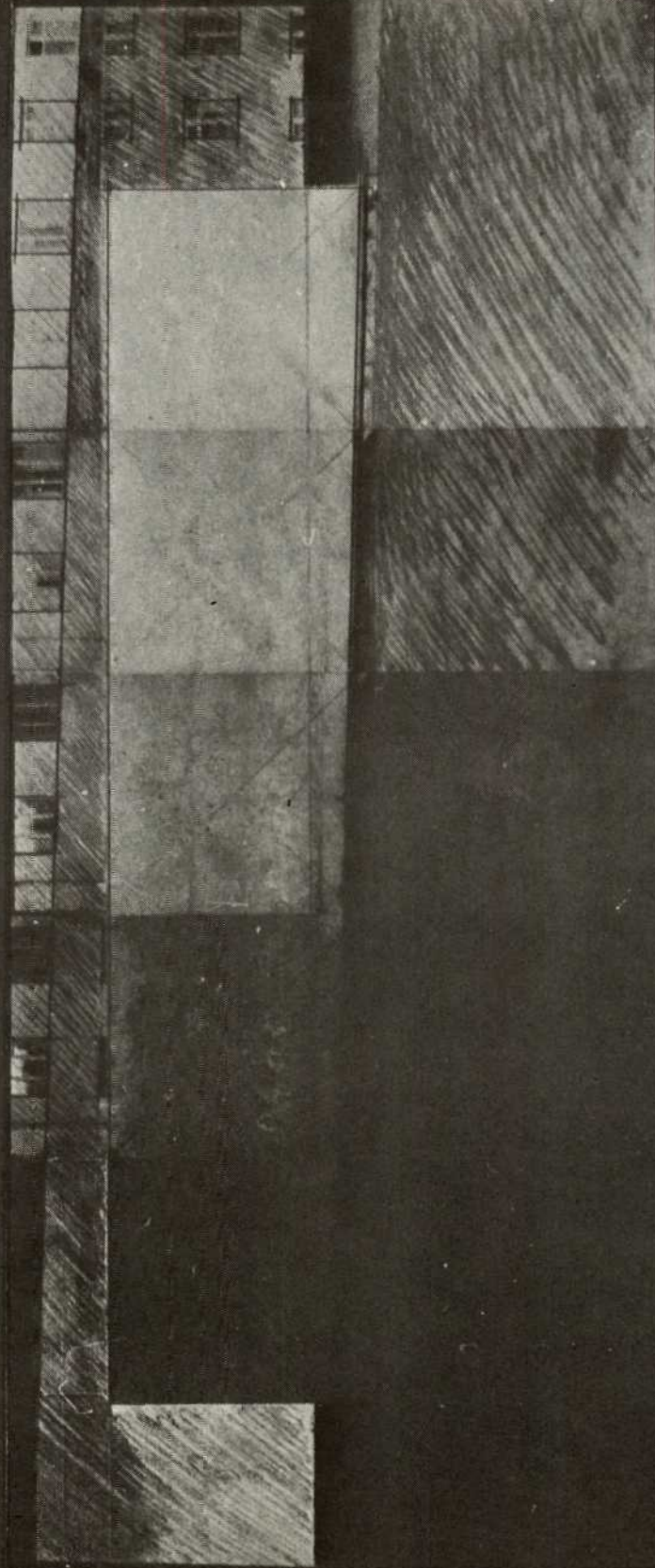
Paremal all:
Jüri Okas.
Performance.
(Kaader 8-mm filmist).
1971.

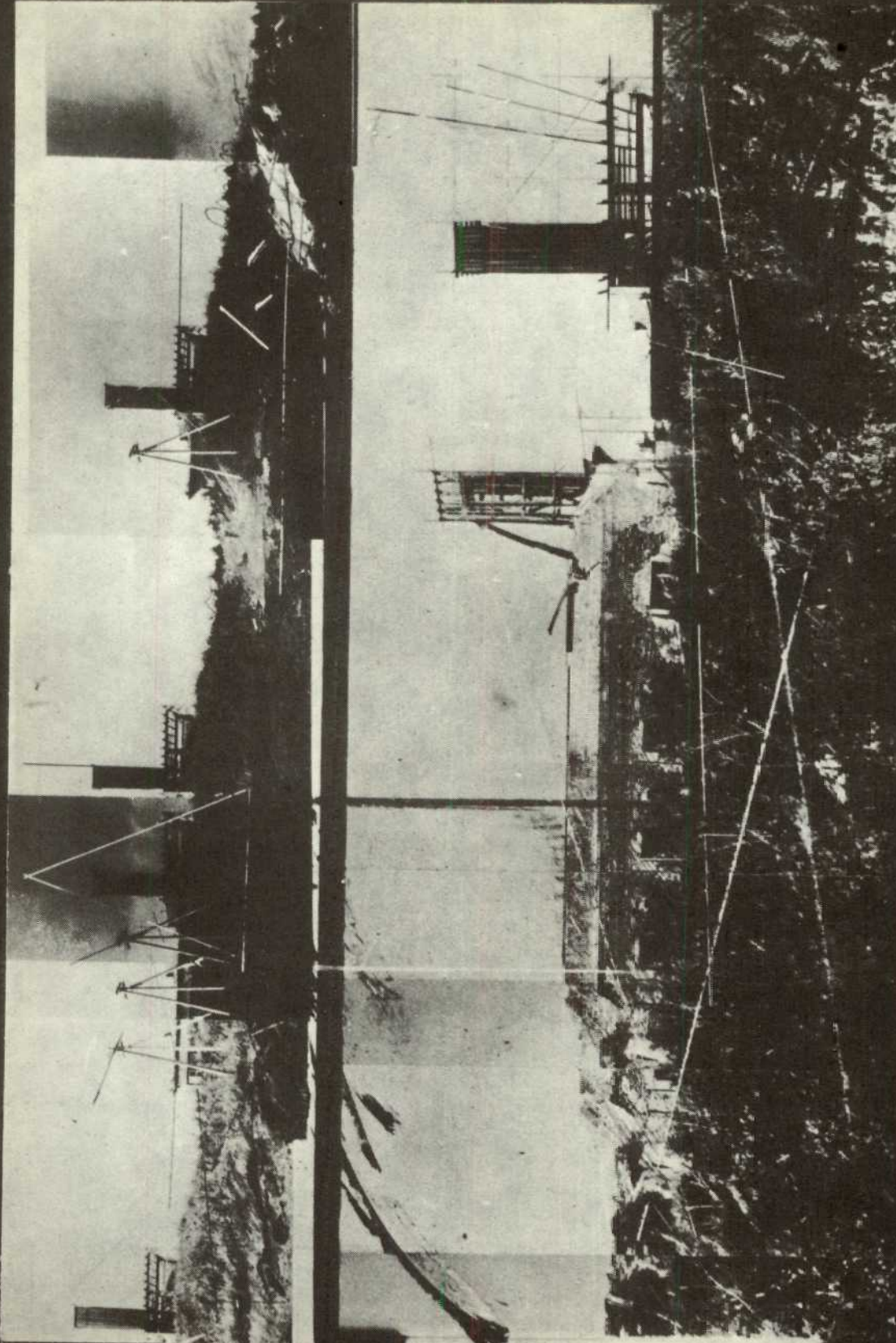

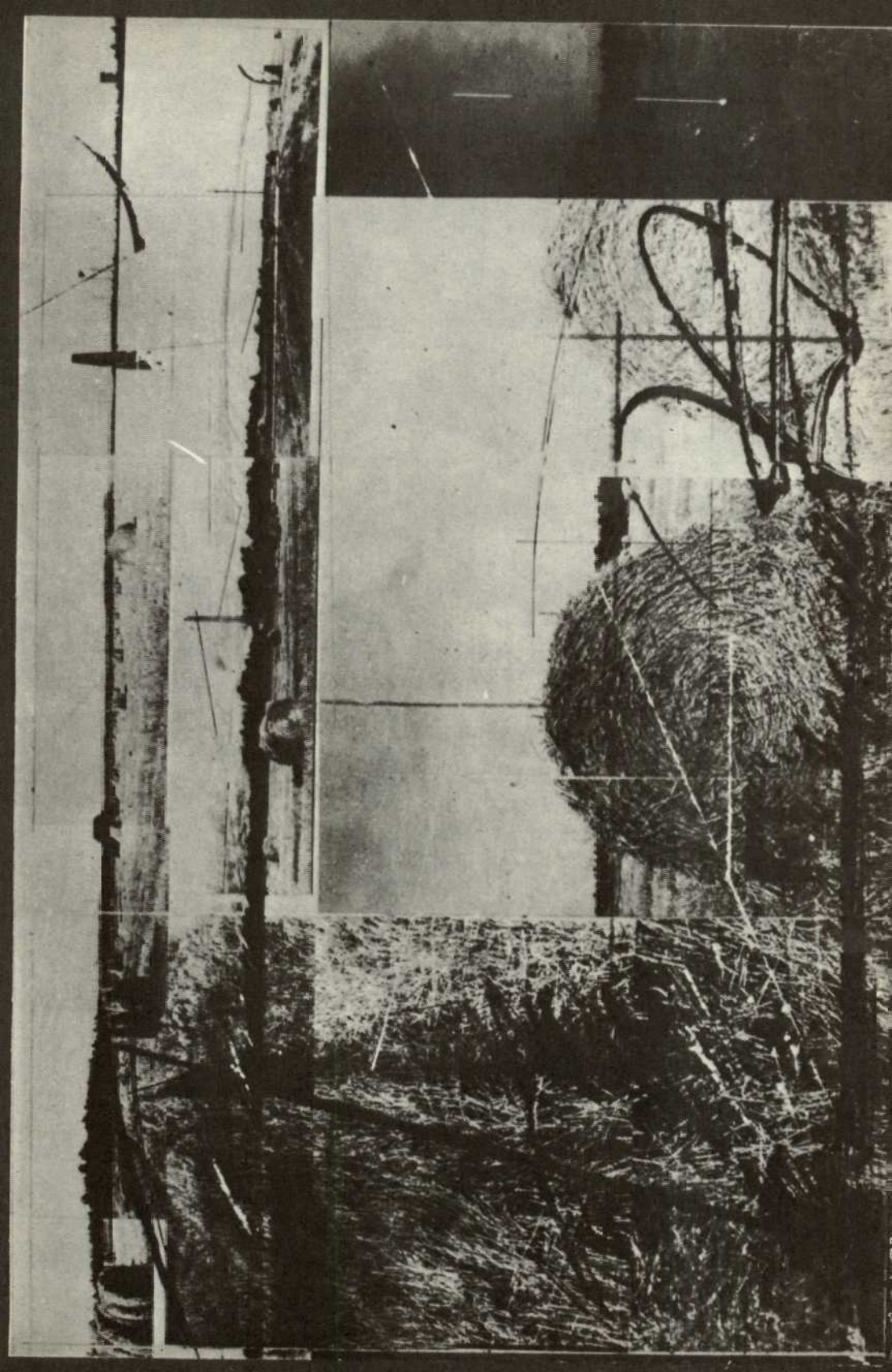
Jüri Okas.
«Fassaad II»,
Süga-
trükk,
1983.

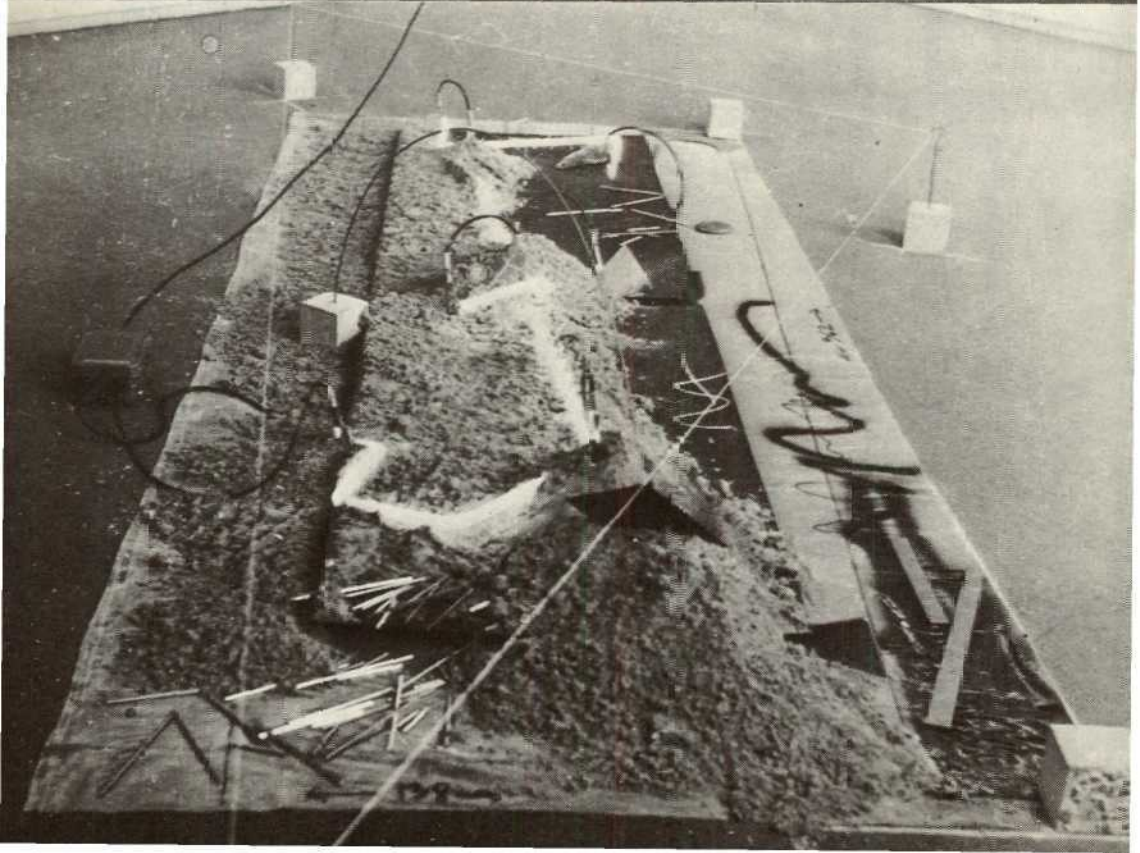
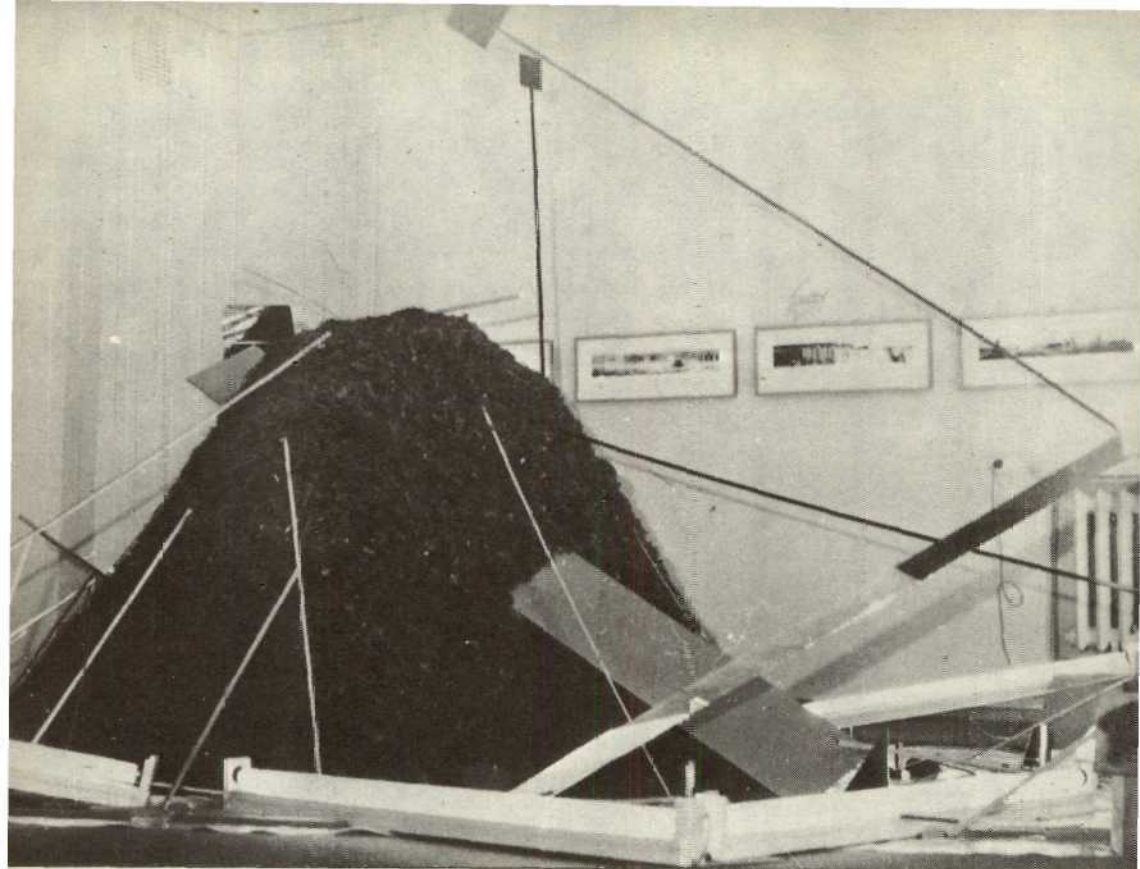
Üleväl:
Jüri Okas.
«Maastik II»,
Süga-
trükk,
1982.

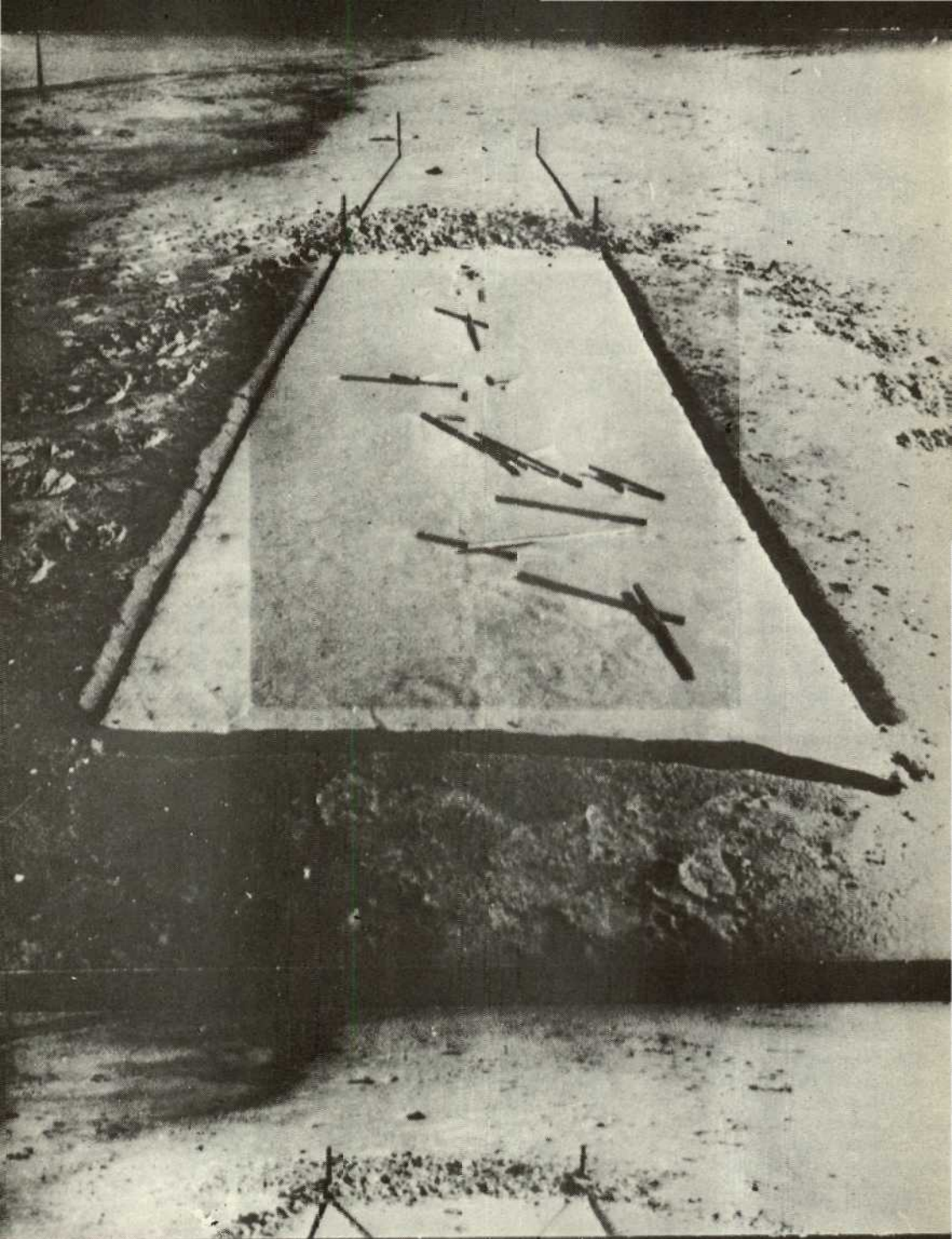
Järgmisel leheküljel:
Jüri Okas.
«Torn I»,
Süga-
trükk,
1986.

Ülejärgmisel leheküljel:
Jüri Okas.
«Pöld»,
Süga-
trükk,
1986.

Jüri Okas.
«Tasapind II».
Sügavtrükk.
1980.

Vasakul üleval:
Jüri Okas.
«Pesa».
1987.

Vasakul all:
Jüri Okas.
«Seadeldis».
1987.

kujundite ja neid iseloomustanud mõistete universaalsus paiskub 1980. aastatel argiaega nii, et neid veel vaid selle aja muutlikkuses tarvitada saab. Ja tulemuseks on, et käesoleval kümnendil aktuaalse kunstiloomingu najal kasvanule jääb tõenäoliselt iseenesest-mõistetava loomulikkusega külge arusaam, et väljaspool argielulist (isegi poliitilist) loominguiline vägi ei toimi.

Agas kui elu jõuab kunstile järele, hakkab aeg usinasti vaataja, mitte kunstniku tahte arvestamise kasuks tiksuma.

* * *

Popis alanud dialoog ümbritseva eluga võtab fotorealistide poolt kasutatava vormikõne kaudu jälle kord üsna otse kontakti kunstivälise reaalsusega, sama teevad ka 1980. aastail levinud realistlikud kunstisuundumused. Asjaolu, et meie kunst on taas ringiga elusõbralikkuseni jõudnud, lastes end temas kehtivaist väärtusist oluliselt mõjutada, saab kenasti selgeks postmodernistliku loomingu najal, mis on utopistlikku poeetikat küll edukalt kasutav, aga utopistliku poliitika eksimusi sama edukalt vältiv, nagu ütles Charles Jencks.

Uudse ja senist tunnetuskogemust provotseeriva vormi taha lihtsaid, aga maailmumatahavaid tõesid peitnud modernism on asendunud tundud vormikeelt (või selle kombinatsioone) kasutava postmodernismi või uusrealismiga, mille kergesti identifitseeritavat vormi tasakaalustavast keerulisest tähendustasandist. Kui modernistlik kunstikonventsioon eeldas võõrandumata suhtlemist ainult omataolistega, kelle valmisolek lävida senitundmatuga oli modernkunsti vastuvõtu tingimuseks, siis postmodernistliku (aga ka realistliku) suhtlemiskeele nüansid ja mittemõttelisused avanevad selle keele kasutamise ajastuomast konteksti teades (st selles ajas elavale enamusele). Nii on mõistetav modernismi elitaarsus ja vähemusele orienteeritus ning postmodernismi demokraatlikkus ja enamusele arusaadavus, esimese uudse ja tundmatu, teise — ajastule omase kontekstuaalsuse taotlus.

Tegelikkuses on asjad segasemad. Mis puutub eesti kunsti, siis siin on küll modernismi, hilismodernismi ja postmodernismi¹ avaldused popi tulekust peale (enamasti läbisegi) esindatud olnud.

¹ Charles Jencks'i jaotus (Architecture today, 1982): 1920.—1960. aastani on maailmas valitsevaks kunstisuunaks modernism; aastast 1960 aga esinevad hilismodernismi ja postmodernismi avaldused paralleelselt — tundub sobivat visuaalsete kunstide jaoks tervikuna. Eduard Lucie-Smithi poolt (1969) pakutud sõjajärgse kunsti koondnimetusest «hilismodern» on niisugune jaotus tunduvalt tõelähedasem.

Sedavõrd, kui võrd Jüri Okaski on liha ja verega ajas, milles ta elab, ei pääse ta selles toimuvast. Ent kui Lapin teeb täpsest ajastu haistmisest oma kunsti vooruse, siis Okas salgaks igasuguse ühte sammu astumise vaataja maitsega, arvestamise ajaloolise aja kontekstiga, enese meediumiks ja mitte demiürgiks tunnistamise katsed meelsasti maha. Ei olegi praegusaja eesti kunstis isiksusi, kes nii kompromissitult, nii sihikindlalt hoiaksid kinni modernismi avangardist. Okase vastuhakk (aina muutuvale) ajale jätkab vanas vaimus ja on oma kestmise võimalustel nii küsitav, et mõeldagi kõhe. Sest Okas on identifitseerunud tänaseks nähtuseks saanuga, ja see, kas modernismi avangardil on jõuvarusid ja võimalusi tema enda poolt uhkelt määratud piirides (mitte J. Kaplinski pakutud, kaasaegse kunsti poolt toetatud variandis: modernism on osa postmodernismist, ainult ilma totaalsuse ja autoritaarsuseta) püsimiseks, peaks Okase pealt õige pea kätte paistma.

* * *

Kontseptualismi, seda avangardkunsti suurejoonelist lõppakordi, peetakse õigusega kujutavkunsti võimaluste suhtelisusel mänginud modernismi äärmuslikuks väljundiks.² Kontseptualismiga seonduv silmapaistva elegantsi ja järjekindlusega ka Jüri Okase looming. Asjaolu, et tal pole mainimisväärsed kaasaminejad, tuleneb ühelt poolt sellest, et Okasele omase paratamatuse ja jäljendamatu ainulaadsusega väljendatud kunstniku-Mina identifitseerumises kontseptualismi kui nähtusega oli midagi võõristavalt täpset. Teisalt võis isikliku tahte äärmise kontsentreeritusega kontseptiooni umbisikulisust järgiv Okas mahtuda meie kunsti valitsevaks saanud hinnangusüsteemi — igal mehel oma laad — ainult sel teel, et nähtus, mida ta esindas, kinnistati tema pärusmaaks.

Kohaliku kontseptualismi tagasihoidlikke avaldumisvormi analüüsides ütleb Mai Levin selle üheks põhjuseks professionaalsuse minevat hirmu.³ Tõepoolest, kõik seni pildi-

² Kontseptualismi kohta vt eesti keeles: J. Olep. Kontseptualismist. — «Noorus» 1979, nr 8; J. Kangilaski. 1970. aastate Lääne kunst. — «Kunst» 1981, nr 1; J. Malin. Kontseptuaalsusest kontseptioonini. — «Sirp ja Vasar», 22. veebruar 1980; S. Helme. Kontseptualism ja analüütiline filosoofia. — Kunstiteadus, kunstikriitika 1986, nr 6.

³ Siinkohal on huvitav esitada Peter Fulleri 1978. aastast pärinev mõttekäik professionalismi kriisi kohta kaasaegses kunstis. Professionalism (ka terminina Euroopa kunstielus suhteliselt hilise tekkega — 17. saj) vahetab käsitöö välja siis, kui käsitööline vahetab oma klassikuuluvust, st emigreerib valitseva klassi väärtushinnanguisse,

näitustel koha leidnud (sh ka pildilikkuse vastu puhuti väga teravalt välja astunud arhitektid, disainerid ja iseõppinud) pole pääsenud valitud kunstiala spetsifikast, mille üks võlusid on maalilise või graafilise kunstiolluse ületamisest saadav rahuldus. Ja see on üsna meeleline kogemus, hoolimata sellest et moodsa kunsti vormi kasutatakse aina subtiilsematel kaalutlustel. Jüri Okas võtab ette vabatahtliku askeesi — ta peaaegu et loobub suhtlemast kunstiolluse tavapärase materiaalsusega. Teisest küljest aga paneb mõjusalt maksa professionaalsuse oma kriteeriumid.

/- -/ läbielatud kogemus e. reaalne kogemus muutub aja möödudes mälestuseks ning samastub kaudse e. läbielamata kogemusega emotsioonide, tunnete, tundmuste, vaimu, vaimsuse tasandil.

Oma tegevuses toetun valdavalt vaimuks, vaimsuseks redutseerunud kogemusele. — Jüri Okas

Olulisim ja ootamatuim efekt, millega Okase pildid ründavad eesti vaataja esteetilisest kogemusest, on see, et nende visuaalne, nähtav külg provotseerib tähendustasandit nii silmatorkavalt, et viimase lähedalolu muutub täiesti reaalseks. Et pildi nähtava osa umbisikulisus teeb ta tavapärase vormikogemuse mõttes sedavõrd tähtsusetuks, hakkab ta mõjuma tühikaljalt kui nähtamatu tähendusliku pildimõju võimendaja.

* * *

Olla praegusajal kunstnik tähendab muuta kunsti olemus küsitavaks. See, kes seab küsimärgi alla olemusliku maalikunstis, ei saa muuta küsitavaks kunsti olemust, kuna sõna kunst on üldine ja sõna maal spetsiifiline. — Joseph Kosuth

Kriitika on märkinud Jüri Okase kunsti graafilisust, pildilikkust ja ilu — kvaliteete, mille olemasolu tema töödes on silmanähtav ja võimaldab tuntuks esteetiliste parameetrite rakendamist nende analüüsil. Äärmiselt olulise, aga ebamäärase tähendustasandi kõrval on Okase esteetikal käegakatsutavad omadused, mida ta oskuslikult kontrollib ja valitseb: silmapaistvalt kõrge vormikultuur ja maitse, oskuslik kompositsiooni valdamine,

mis kujundavad antud ajastu visuaalse traditsiooni. Ja professionalismi kriis kaasaegses kunstis seletubki asjaoluga, et on kadunud vajadus kasutada kunsti poliitilistel eesmärkidel.

On ilmne, et Fuller, kutsudes kunstnikke üles sotsiaalsele aktiivsusele, poliitilisele angažeeritusele ja professionaalsuse taasmakspanekule, toimib väljaspool modernismi raame. Okas, niipalju kui ta on kontseptualist, toimib professionaalsust ülal kirjeldatud viisil eirates, vastupidi, modernistina.

võime näha pildikujundite kooslust abstraktse komponitsiooni aktiveerimise huvides jne. Ühesõnaga — Okas on professionaal, ilma et ta oleks professionaal. Ja kui kontseptualismi, millel puudub kindel, talle omane visuaalne kate, on raske stiiliks kutsuda, siis Okase poolt esindatud kontseptualismi eesti varianti võib kui mitte stiiliks, siis kindlalt stiilseks nimetada.

On tõenäoline, et kunstnik tunneb oma tugevust eelkõige selles paradoksaalses professionalismis ja esteetilises kultuursuses, mis on tema eraldatuse õigustus mittekontstilise sfääri ees. Ja tõenäoliselt lähebki tema isiklik võimalus kunstis läbi uuendatava esteetilise süsteemi. Eesti moodsa kunstiloo seisukohalt on Okase loomingu vormiline külg selle sisulise provokatsiooniga võrreldes aga ülikonservatiivne, ja seda mitte ainult tehnilise menetluse tõttu, vaid ka võimetuse tõttu areneda kunstniku poolt valitud süsteemis, kindlustada endas sisalduva kunsti võimaluste abil omaenese arenguperspektiive.

Avangard fotograafias on raskesti äratuntav ... Foto on ikka konservatiivne. —

Jaakko Lintinen

Avangard fotograafias ei seisne mitte ainult vormis, vaid tema suhetes ümbrusega. —

Jaakko Lintinen

Kontseptualismi puhul on oluline, et ta suhestas end reaalse, mitte illusoorse ruumiga; maailmaga, mitte pildimaailmaga. —

Dennis Oppenheim

* * *

Üks kindel asi, mida saab öelda kunstist, on see, et ta on üks kindel asi. Kunst on kunst kunstina ja kõik muu on kõik muu. Kunst kui kunst on kunst. Kunst pole see, mis pole kunst.

Kunst on alati surnud, ja «elus» kunst on pettus. — Ad Reinhardt

Kunst «elab» teise kunsti mõjustamise läbi, ja mitte kui kunstniku ideede füüsilise kehastus. — Joseph Kosuth

Tõepoolest — Okase kunst on ilus, on hea komponitsioonivaistuga tehtud, on graafiline. Ent asudes uurima, mil kombel ta seda on, saame kätte omamoodi negatiivse esteetika: ilu tekib triviaalse ja graafilisus mehhaanilise menetluse abil saadu kokkuviiemisest. Kui meenutada veel mõnda paradoksaalset kooslust nagu elitaarsus — demokraatlikkus, professionaalsus — diletantism, lihtsus — keerulisus, autoritaarsus (mis toob esile hulgas — näiteks ülevaatenäitustel — domineerimise jaoks liiga tundliku, kõrgi ning vaikselt kõneleva kunstniku ootamatu

agressiivsuse ühemeheväljapanekul) — isetus (Okase eneseväljenduse identifitseeritus nähtuse umbisikulisusega) —, siis saab selgeks teineteist välistavate koosluste pidev ja võrdne olemasolu Jüri Okase kunstis.

/- - / ta ei püüa ühitada ühitamatut ja pakub seetõttu pidevalt välja kaks tähenduskihti.

— *Sirje Helme*

Ja nõnda võtab kunstnik endalt perspektiivi areneda omaenese seatud süsteemis: vastandite pidev ja võrdne olemasolu tema kunstimaailma eeldusena välistab nende ülemineku ühest teise. Ja see on tõepoolest kunsti ühe eksisteerimisviisi ammendatus. Tema ristilõomise efektnete rituaal.

Nõnda siis ei tulenegi Okase fenomeni olulisus tema kunstikäsituse omapärasest virtuooslikkusest, vaid tõdemusest, mille ta kontseptualistliku loomingu kogemuse sulatamise läbi meie kunstikultuurile vahendas: ainuke võimalus omistada modernismi viimasele avangardile elu ja areng on tema väljatoomine endale kinnistatud aladelt, talle tähenduse andmine temaväliselt. Enese kättemängimine postmodernistlikule suhtlemiskonventsioonile ilma selles osalemata oli edasiliikumisele orienteeritud avangardi ainuke tee suletud ringist pääsemiseks. See aga tähendas, et enese üle otsustamine anti enamuse kätte, kelle käitumist uhkelt eraldunud vähemuse suhtes pole raske ette arvata.

Demürgirolli märtrirolliga ühendavale avangardile pole see iseenesest ootamatu.

* * *

Nüüd, kus ma olen kaotanud oma imaaži, võin pihntuda sellest, mis minust märtri, Kristuse, erilise inimese ja erandi tegi. Kaotanud kannataja rolli, mille saatus mulle ammu oli määratud, ei leia ma enam üldsuse silmis tunnustust. Suurkannataja tiitel kuulus minu isiku juurde viieteist aastat. Läheb kaua aega, enne kui suudan avalikkusele tõestada, et kannatan hirnsaid piinu. —

Vaino Vahing

Kunstilembese kodu poolt rikutud ja teadlikult tahtesuunitlusest avangardne Okas näeb väga tõenäoliselt ümbritsevat maailma läbi kunsti *prisma*. See segab teda ära tundmast mitmeid elulisi ehedusi, paneb igapäise eluga vahendatult suhtlema. Aga ka õpilahimulisel eesti kunstil oli 1960. aastate vältel võimalus palju kogeda, nii et 1970. aastatesse tuleb ta üsna iseteadvana, võõrandununa elulistest suhtlemisreeglitest. Mõistagi oli jõutud vaatajatki iseendaga harjutada. Nii et Okase provokatsioon puudutas publikut ajal, mil too oli oma rikutusest täiesti teadlik.

Kui popp ja fotorealism võisid uskuda endi avitajamissiooni seeläbi, et näitasid

süüdimatult ahnele (kunsti)tarbijale kätte tema tarbijamentaliteedi (aga tegid seda selle mentaliteedi suhtlemiseadusi kasutades), siis Okas enam nii ei saa. Sest tema kunst on juba võõrandunud kunstniku eneserefleksioon juba võõrandunud maailmas, mille ilminguid ta pigem prepareerib ja absurdistab, kui kujutab. See tähendab loobumist osadusest enamiku kunstipublikuga.

Olles üks viimaseid ja äärmuslikumaid, kes 1970. aastate keskpaiku pani modernismi poolt juba aastaid sõlgutatud Nõukogude Eesti kunstipubliku järjekordse kunstnikupoolse provokatsiooni ette, kujunes just Okase tunnustamine (prestiižikas näitus ENSV Riiklikus Kunstimuuseumis ja Kultuuriministeeriumi ostud) moodsa kunsti uskumatult suureks ja lootusetult hilinenud võiduks siinmail. Sest sisuliselt tähendas niisugune tunnustus sedasama, mis J. Kosuthi poolt kirjeldatu:

Kui keegi «ostab» Flavini (töö), siis ei osta ta mitte valgusshow'd, mille ta võiks endale hankida kõrvalolevast rauakauplusest märkimisväärselt madalama hinna eest. Ta ei «osta» midagi. Ta toetab Flavini tegevust kunstnikuna.

On meelutus, kõrkus või äärmine naiivsus uskuda, et niisugune kollektiivne tunnustus teostus enamuse nõusolekul ja sügavamal äratundmisel. Aastaks 1987, mil tiksus juba vaatajaeag, oli selge, et Okas on liiga tõsiselt ja pöördumatult avangardi usku. Seepärast tunduski tema elegantselt ennastvarjav väljapanek 1987. aasta sügisel isikliku valu paljastusena.

* * *

Kuigi Jüri Okas rõhutab oma kunsti erinevust käibekonventsioonidest, ei reeda ta pildi ega sellele puhuti lisatud teksti kaudu niisuguse erinevuse olemust — talle omast emotsionaalset suhet maailma ja kunstisse. Seadeldisi tehes kaotab kunstnik palju oma pidevalt kontrollitavast raskemeelsusest loova mängu kasuks, aga tema piltide tähendus-tasand jääb väga abstraktseks ja selle sisuline plaan ning toimimise ala prognoosimatuks. Vaatajal ei ole võimalust luua elamuslikku vahekorda foto või filmi aluseks olnud materjaliga, selleks on pakutav liiga dokumentaalset iseloomu ega innusta isiklikku. Okase kunsti vastutulelik tarbija võib üritada oma kontaktivõimet piisutada ja proovida läbi teha veel mõned tunnetamise astfined, aga senituntule toetuva püüdluse raamides on vajalik tunnetuskvaliteet võimatu. Tajudes aja poolt endale antud üleolekut, ei tõmba publik ennast enam kunstniku tahtele järele ega teosta ainsat võimalikku osadusakti — ei toeta Okase poolt tehtut kui miskit, mis saab mõtte tema kunstiks kvali-

fitseerimise läbi. Kahjuks. Sest kontseptualismi paljuväidetud poolele teele jäämine ja lõpetamatus ei tulene mitte temast endast. Oma piiripealsuses jättis analüütiline kontseptualism (ja jälle paradoksaalselt!) iseenda ja muu maailma vahelise sünteesi teostamise võimaluse nimelt vaatajale, sellele «teisele», keda eksistentiaalismi mõjustatud modernkunst seniajani «võõrana» oli teadvustanud.

Nii jäigi modernismi esteetika sfääris alanud revolutsioon suurejoonelise järjeta eetilise revolutsiooni näol.

* * *

Sa pead enne oma usu kaotama, nii nagu Kristus selle hetkeks kaotas, kui ta ristil oli. See tähendab, et inimene peab kõik ristilöömisele eelneva, ka materialismi kaudu teostunud inkarnatsiooni ihulisse maailma läbi kannatama. Ta peab surema, Jumalast täiesti maha jäetud saama . . . Ja alles siis, kui ta pole enam miski, avastab inimene oma mina-tunnetuses kristliku substantsi ja võtab selle tõeliselt omaks.

MART ORAV

«MINA SUREN VEE PEAL. . .»

Heiti Talviku biograafiat aastaist 1940—1947

Pärast 1940. aasta juunipööret jätkus Juhan Sütiste pamfletiga äsja taas indu saanud poleemika mitme «Arbujate» antoloogias osalenud luuletaja loomingust. Artiklis «Pessimism eesti eilse päeva luules» kirjutas Karl Kivi «Postimehes» juba 2. juulil: «Eesti tänapäev vajab võitlusluulet ja see sünnib, selle alged on juba olemas. Kõik teie elevandiluuist tornis maapinnast ja igapäevast kõrgeimal istujad, peened tunde- ja looduslüürikud, lapsepõlve kodusse tagasi igatsejad, Merilaasid ja Sangad, maa-aluseid kõminaid andvad Schopenhaueri jüngrid, «uue» religiooni tagakisendajad, väikekodanlikud vaimukad anarhistitsejad, Talvikud ja Alverid, öös ja soos kuukiiri püüdvad Kangrod, laskuge maapinnale ja tõuske maa-alt pinnale ning aidake ehitada uut sotsialistlikku ühiskonda. Leitagu tegu ja sõna! Aidake ehitada sotsialistlikku ühiskonda, sellega aitate valmistada luulele päris kodu.»

Erinevate suundade suhtes leplaslikud olid augustis järgnenud Paul Viidingu artiklid ajalehes «Esmaspäev». Esimeses puudutas ilmselt ka nn arbujaid lõik: «Meil on ande-

Nüüsi nõuan ma mõtlemisele, tundmisele ja tahtmisele paremat vormi, sest nemad on tegelikud esteetilised kriteeriumid.

Joseph Beuys

Miski ei takista meid mõttes läbi tegemast seda provokatsiooni, millega modernism maailma ja Jüri Okas eesti kunstkultuuri provotseerides ühtaegu ka iseenda ristile naelutas.

Näidanud nii formaalse kui tähendustasandi tunnetuslike progressivõimaluste ammendamatu kunstis, viitas avangardi viimane provokatsioon üsna otse ainsale allesjäänud paigale, milles loov printsiip teostuda võiks — inimesele. Loova väe omistamine ligimesele nagu iseendalegi oluks jumala kaotanud inimeste maailma omast jõust loodud eetilise alternatiivi, mille äratundmine ja tõeks tunnistamine tähendanuks inimese mõtte, mängu ja teo puhastumise ja ülendumise tohutut kogemust.

Ja on ükskõik, kas niisuguse kogemuse läbiteinu jätkab teos või teostamata olles. Ta on looja.

kaid luuletajaid, meistreid vormi alal. Nende luule on elust kõrvale tõmbunud inimeste luule. Muidugi ei saa ütelda, et ka nende luuletustel ei oleks probleeme. Aga nende endasõne-sulgumine, kitsaste kunsti- ja psühholoogiliste erandiküsimustega tegelemise eelistus, millest see muust välja kasvanud on, kui sellest, et vanad eluvormid enam toitu ei paku fantaasiale ja loomingule, uute juure aga ei pääse! See on olnud meie kirjanduseinimeste traagika. See on viinud talentide närbumisele, vähemasti mulle paistab see nii.»¹ Teises artiklis vastandus Paul Viiding konjunkturistidele ajalehtede luuleosas. Ühe toimetaja küsimusele, miks «arbujad» nüüd ise paremaid ei kirjuta, vastas ta ennast ka teiste esindajaks seades: «Noh, nende ridade kirjutaja on juba tükk aega pidanud värsste kirjutamises pausi. Aga ta usub kindlasti, et vähemalt teatav osa «arbujatest» oma loomingule saab viljastavat tõuget nendest

¹ P. Viiding. «Positiivne» ja «negatiivne» uue ajajärgu valguses. — «Esmaspäev» 10. VIII 1940, lk 5;

suurtest sündmustest, mille tunnistajateks oleme, ja suurest sotsialismi ülesehitamise tööst, mille ees ka eesti töötav rahvas nüüd seisab. Kuid need tõelised luuletajad, kes ei ole reaktsiooni päevil olnud ostetavad, need luuletajad võtavad luuletamist vastutusrikka tööna, ega luba endale vähimatki kergemeelsust oma ülesande täitmisel, kui ühiskond neile ülesande täita annab. Luuletamine ei ole tükitöö, kus tulemusi saaks hinnata kilogrammide või meetritega. Kui isegi ainelises tootmisprotsessis töövõiljakuse hindamisel on kvaliteet vähemalt niisama tähtis kui hulk, kuidas võiks siis asi teistiti olla kirjanduslikus tootmisprotsessis?»² Autor ei kahelnud, et vormihead luuletajate looming ajas ka sotsialistliku ühiskonna nõuetega kohaneb; samuti rõhutas ta rahvale vaid parima luule andmise kohustust.

Paul Viidingu didaktilise ja tasakaaluka seletusega ei jäädud «Postimehes» rahule. Vägi- ja lööksonalise vastulause avaldas augusti lõpul Linda Krigul (end. Künnapas). Temagi küsis, miks siis paremat luulet ei kirjuta Betti Alver, Heiti Talvik, August Sang jt, mõeldes «seda peenutseva, formalistliku ja paiguti dekadentliku maitsekallakuga Ants Orase kooli. Kummaline on muidugi oletada, et see kool nüüd jaksaks aastaid kestnud suletud ja õhutust ringist jalamaid välja hüpata ja tulla kaasa suure tõusuga. Enamus arbujaist viibib veel kabinetlikus, toa-inimeste miljöö ja sõna «rahvas» on neile ainult riimiks sõnale «vahva» ja värske õhk itta avatud aknast paneb ju pööritama peal! Kas peame ootama, kuni minestushoog on läinud mööda, kuni on toibunud? Muidugi mitte.»³ Paul Viidingule sai osaks etteheide, et luuletajaid kehastavat talle «eelkõige «oma kamp» arbujaid». Linda Kriguli nõutav luulemall oli: mitte «ristsõnamõistatusi», kommentaare vajavat, kunstlikku, vaid kirjutada tulevat rahvale «silmapilkselt mõjuvat, lihtsat, südamest südamesse tulevat».

Sellise avaliku retseptisiooniga algas Heiti Talvikule nõukogude aasta.

Rein Veidemann on kirjutanud viibimisest Betti Alveri pool novembris 1976: «Nii meenutas ta meile 1940. aasta juunipööret, kui nad Talvik ja teistega Ko-ko-ko-s («Kolme koopa kohvikus») istunud ja võimuvahetusest kuulda saades hüüdnud: «Need on ju omad poisid!» (küllap siis Semperi

ja Barbaruse kohta). Aga mis edasi sai, sellest ta rääkida ei tahtnud.»⁴ Õigupoolest käinud see veel ka Hans Kruusi kohta. Nii püüdis Betti Alver küllap leevendada kaastöötajate ärevust, sest nimetatute kaasaminek ei saanud ehk ennustada halvimat. 21. juunil vaatas Heiti Talvik Tartus Raekoja platsil toimetatavat nn Barclay maja eest, rinnas väikene Eesti lipp. Ta oli niivõrd masendunud, et polnud võimeline pikemalt kõnelemagi. Nõukogude Liidus toimivas oli Heiti Talvik suhtunud kui terrorikorda, eriti olid talle mõjunud 23. augusti leping ja sõja algus, mis jätsid vähe lootusi tulevikuks.⁵ Muutust Eesti Vabariigi riigikorralduses, omariikluse hävi ja liitmist stalinistliku riigiga oli vähegi iseseisvamalt mõtleval inimesil ilmselt raske aktsepteerida. Kuid edasi elada tuli. 1940. aasta augustis sõitsid Heiti Talvik ja Betti Alver Frieda Talviku haiguse pärast Pärnu. Too ei olnud neid näinud kaks aastat.⁶ Aastal 1940—41 elasid Heiti Talvik ja Betti Alver enamasti Tartus, vahel aga ka Betti Alveri vanematekodus Pühastes.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 10. veebruarist 1941 loodi Võrus Fr. R. Kreutzwaldi muuseum. Kirjandusmuuseumi tollase abidirektori Rudolf Põldmäe teatel kutsunud ta Heiti Talvikut sinna direktoriks. Heiti Talvik olevatki nõustunud Võrru kolima. See siiski ei teostunud.⁷ (Muuseumi direktori kohusetäitjaks nimetati Jaan Reinet ja muuseumihoidjaks Jakob Teder.)

1941. aasta mai algul on tulnud Talvikud ilmselt Pühastes taas Tartu. «Maal oli väga kena, kosusime Heitiga mõlemad, kuigi sai kaunis tugevasti kehalist tööd tehtud. Heiti on päris toredasti sisse põlenud, ja oli seega kõigi kohviku-tuttavate imetlusobjektiks,» kirjutas Betti Alver Heiti Talviku emale. «Paar päeva elasime nagu raudtee pagasi-aidas, toad olid pakke ja pabereid täis, ning pidime Heitiga viimaks tõsiselt tülli minema, kui viimaks koristama sõandasin hakata. Asi lahenes nii, et saatsin ta jalutama ja vahepeal siis viisin läbi selle valulise operatsiooni. /- - / Muidu oleme terved ja rõõmsad, nii palju kui see praegusel ajal võimalik.»⁸ Sõnumiku kirjutamise juures Werneris kohvikus olid ka Heiti Talvik ja Voldemar Erm, kes «väga vallatult» naernud.

⁴R. Veidemann. Elu keskpäev. Tallinn, 1986, lk 45;

⁵L. Tamme teade;

⁶F. Talvik A. Kallasele 1. VIII 1940 — KM KO, 186, 17:3; E. Lillemetsa vahendatud teade;

⁷Aino Põldmäe vahendatud mälestused Tartu Kirjanike Majas novembris 1984;

⁸B. Talvik Fr. Talvikule 12. V 1941 — KM KO, 128, 7:3;

²P. Viiding. Ütle proosas, kui värsis ei tule välja. — «Esmaspäev» 17. VIII 1940, lk 5;

³L. Künnapas. Luulest ja selle arvustamisest. — «Postimees» 29. VIII 1940, lk 5;

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 7. oktoobrist 1940 määrati Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu «organiseerimist ja vastava põhikirja väljatöötamist organiseeriva toimkonna» liikmeiks August Jakobson (esimees), August Alle, Erni Hiir, Mihkel Jürna, Paul Keerdo (sai abiesimeheks), Friedebert Tuglas ja Oskar Urgart.⁹ Eesti Kirjanikkude Liit kuulutati 19. oktoobrist 1940 likvideerituks ning selle liikmekaardid chehtetaks.¹⁰ NSVL Kirjanike Liidu osakonnaks muutumine oli kokku lepitud augusti algul Moskvas toimunud Nigol Andreseni jt kirjanduslikel kohtumistel.¹¹ Eesti Vabariigi kirjanikeorganisatsiooni viimastest valitud juhatusest jäid seega edasi tegetsema August Alle, August Jakobson ja Erni Hiir, ka Peet Vallak oli 1940/41 ENKLi organiseeriva büroo asjaajaja. Eemale jäid nimetamisel Rudolf Sirge ja Evald Tammlaan, eemale jäeti Heiti Talvik.

Heiti Talviku uut originaalluulet aastal 1940/41 ei ilmunud. Ajakirja «Nõukogude Kõrgem Kool» toimetaja Friedrich Issak nõudnud, tõelise loomevabaduse saabumisega põhjendades, luulet vähemalt temalt, August Sangalt ja Laur Tammelt, kuid vaevalt kahelt neist midagi sai (Laur Tamm leidis palju hiljem ühe enda antud luuletuse ajakirjast «Nõukogude Kultuur».)¹² Ka ei tea ma Heiti Talviku käsikirjalisi luuletekste sellest ajast. 1941. aasta mai algul oli Heiti Talvikul ülesanne tõlkida Lermontovi ja Puškini luuletusi.¹³ Mihhail Lermontovi tõlked seostusid ilmselt kirjaniku 100. surma-aastapäeva tähistamisega, milleks Eesti NSVs loodud komitees oli sekretäriks Bernard Kangro. Ainus Heiti Talviku teadaolev kirjutis aastast 1940/41 on ajalehes «Rahva Hääle» 17. juunil 1941 ilmunud artikkel «Viis aastat Maksim Gorki surmast». Eelkõige biograafilises ülevaates lootis autor muuhulgas, et Maksim Gorki teoste alustatud eestindamine peatselt lõpule jõuab.

Heiti Talviku suurimaks kirjanduslikuks tööks nõukogude aastal jäi osavõtt venekeelse maailmakirjanduse ajaloo tõlkimiseks. Marksistliku kirjanduskäsituse kiireks omandamiseks avaldati eelkõige üliõpilaste jaoks Franz Schilleri «Lääne-Euroopa uue aja kirjandusajalugu». Esimene köide käsitles aega 18. sajandist kuni 19. sajandi 30.—40. aastateni. See ilmus 1941. aasta kevadel Voldemar Ermi, Auguste Pärna, Alfred

Suiki ja Heiti Talviku tõlkes (vastutav toimetaja Johannes Semper, korrektor August Sang, tehniline toimetaja Jaan Ots). Pealkirjad, tsitaadid ja värsid püüti tõlkida originaalist. «Seda ülesannet pole olnud tõlkijail igakord kerge teostada, sest mõne väikese lause pärast on vahel tulnud läbi tuhnida paksud köited, kuid siiski on peagu alati korda läinud seda kontrolli läbi viia,» kirjutas Johannes Semper saatesõnas (lk 5). Milline tõlkeosa oli Heiti Talvikult, ma ei tea. 1941. aasta jaanuaris on teatanud RK «Teaduslik Kirjandus» toimetaja Daniel Palgi August Annistile võimalusest alustada ajavahemikku 1845—1870/80 käsitleva II osa tõlkimist. Käsikiri pidi valmima märtsi alguseks ning teos ilmuma hiljemalt juunis. Kuna August Annist üksi poleks ehk tähtajaks jõudnud, jäi talle endale võimalus valida abilise.¹⁴ Selleks sai Heiti Talvik. Teos jõudis ilmuda enne sõja algust. Tõlkepõhimõtted olid endised. Millise osa vahendas Heiti Talvik, pole mulle taas teada. 1941. aasta juunis teatati «lähemates kvartaalides» ilmuvast kirjandusloost veel 3 köitest.¹⁵ III käsitlenuks prantsuse, saksa ja inglise kirjandust (peatükiga belgia, itaalia ja Põhja-Ameerika kirjandusest) «Saksa-Prantsuse sõjast ja Pariisi Kommunist kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võiduni Venemaal ja esimese imperialistliku maailmasõja lõpuni». Ladumisvalmis käsikiri (551 lk) säilib Kirjandusmuuseumis.¹⁶ Tõlkijanimed on sellel märkimata. Arvatavasti ei osalenud Heiti Talvik enam töös, sest tema käekirjaga teksti käsikirjas ei ole.

24. juunil 1941. aastal lahkusid Heiti Talvik ja Betti Alver jällegi Tartust Pühastesse.¹⁷ Suvistes lahingutes säilis nende kodu, vana linnaäärne puumaja Narva maantee 122. Oletatavasti pärineb just sellest ajast Jaan Krossi vahendatud meenutus: «Talviku sõbrad mäletavad: kui nad Tartu lahingute ajal tema kõrvalt mürskude langedes müüride varju või keldritesse kargasid ja hiljem küsisid, kuidas siis tema nii surm julgelt edasi läks, oli ta ütelnud: «Aga mina ei sure ju toas ega tänaval. Mina suren vee peal...»¹⁸ Lapselikult elevil ja kartmatu on Heiti Talvik olnud ka 1943. aastal Luha

¹⁴D. Palgi A. Annistile 4. I 1941. — KM KO, 218, 10:16;

¹⁵A. Tulik. Riiklike kirjastuste toodangust 1941. aastal. — «Nõukogude Kultuur» 1941, nr 6, lk 382;

¹⁶KM KO, 56, 272;

¹⁷H. Talvik Tartu ülikooli raamatukogu juhatajale 21. I 1942. — KM KO, 169, 149:20; E. Lillemetsa vahendatud teade;

¹⁸Heiti Talvik 75. — J. Kross. Vahelugemised IV. Tallinn, 1986, lk 47—48;

⁹J. Semper nimetatuile 11. X /194/O — ORKA, R-14, 1, 481, 88; KM KO 258, 6:1, 3 p;

¹⁰KM KO, 258, 6:1, 8 p ja 9;

¹¹Eesti kirjanikele avarad väljavaated. — «Esmaspäev» 17. VIII 1940, lk 5;

¹²L. Tamme teade;

¹³Vt viide 8;

tänavas Laur Tamme juures, kui Nõukogude lennukipommid luhale langesid ja ta aknal rõõmsalt nende plahvatusi osutas. Sõda säästis ka Heiti Talviku ema- ja vennakodu Pärnus. (Ta ema Elfriede (Frieda) Talvik suri Pärnus 8.VII 1943 ja õn maetud Vana-Pärnu kalmistule, vend Ilmari (sünd. 1909) lahkus 1944 Eestist ja ta saatus on teadmata; õde Hella de Haan (sünd. 1907) elas pärast abiellumist 1930. a-te lõpul välismaal, viimaseid teateid temast on Rootsist 1950. a-te keskelt.)

Ka Talvikute elu aastail 1941—44 ei olnud kerge. Nende jutukas korteriperenaine ütelnud kord Bernard Kangrole: «Mul om õks ärräst kahju, mul om ärräst väega kahjul», lisades: «Ma küdsä uma leevä esi...»¹⁹ Bernard Kangro sõnuti polnud neil vajalikku «aktiivsust ja kombineerimistahet» enda eest hoolitsemiseks.²⁰ Heiti Talviku hilisemast jutust on meenutatud, kuidas abikaasa päästnud ta kord pärast mitme-päevast söömataolekut näljasurmastki: «Naine aga tulnud koju viimasel hetkel ja toonud midagi söödavat.»²¹ Midagi Heiti Talvikule otse anda ei olnud kerge.²² Üks illegaalne keskus Tallinnas varustas kirjanikke või, liha ja juustuga. Tartus olid nende ja kirjanike vahendajaks Artur Linkberg, Peet Vallak ja Daniel Palgi. Oletan järgmise lõigu kehtimist ka Talvikute kohta. «Noortega oli asi keerulisem. Enamikul Tartu kirjameestel polnud ametikohta, seepärast oli rahast alati nappus, mingit tagavara ju ei olnud ja midagi müüa ka polnud, kust raha oleks saanud tulla. Kuid armuandi vastu võtta oli vastumeelt. Alles siis, kui neile selgeks sai, et Tallinnast toodud või ja püül on pärit suurest ametlikust laost, muutus olukord loomulikuks,» meenutab Daniel Palgi.²³ Uus võim oli 1942. aasta lõpul loonud Eesti Oma-valitsuse juhi juurde küll Kultuurifondi.²⁴ 1943. aasta kevadel oli kuulduis Hari-dusdirektooriumi toetustest kirjanikele.²⁵ Ka Heiti Talvikule oli Hjalmar Mäe määranud küllalt suure toetuse, kuid ta jätnud selle põlastavalt välja võtmata: mida siis teised minust arvavad!²⁶ Vähemalt honorari sai Heiti Talvik «Tartu Eesti Kirjas-tuselt» J. W. v. Goethe teoste tõlkimisest.

¹⁹ B. Kangro. Arbujad. Lund, 1981, lk 133;

²⁰ B. Kangro. Arbujade kaasaeg. Lund, 1983, lk. 220;

²¹ E. Väljaots L. Tammele 26. III 1948;

²² L. Tamme teade;

²³ D. Palgi. Kilde sõjaagestest kirjastustegevusest Tartus. — «Keel ja Kirjandus» 1987, nr 6, lk 364;

²⁴ Vt. Asutati kultuurifond. — «Eesti Sõna» 15. XII 1942, lk 4;

²⁵ P. Viiding P. Vallakule 26. X 1943 — KM KO, 244, 2:12;

Ida-alade riigikomissari määrusega ühin-gute ja koosolekute kohta 20. juunist 1943 lubati registreeruda apoliitilistel era-õiguslikel ühingutel ja liitudel üldkasulikel ja üldkultuurilistel eesmärkidel tegutsemiseks. Augusti alguseks oli võimalusele reageeri-nud ka Eesti Kirjanikkude Liit, volinikena Albert Kivikas ja Peeter Krusten.²⁷ Liidu tööd aastail 1941—43 oli korraldanud kolme-liikmeline juhatus.²⁸ Ühena 1420 ühingust ja organisatsioonist võis Kirjanikkude Liit 1943. aasta sügistelval tööle asuda. Kuna 1. jaanuariks 1944 tuli informeerida politseiprefekti juhatuselt jt põhikirjajärg-seist organeist, kutsuti EKLi 35 liikme pea-koosolek kokku 12. detsembriks 1943 Tartusse Aia (Vanemuise) tänava majja. Otsustati kutseesindusena asuda jätkama senist tööd, s.o «eesti kirjanduslikku kultuuri edendama ja kirjanike huvisid kaitsma». Sooviti alustada ka sõjaoludes võimalikus ulatuses kirjastamist. Viieliikmelisse juhatusse valiti ja jaotati siis ametid järgmiselt: esimees Gustav Suits, abi Pedro Krusten, kirjatöötaja Heiti Talvik, laekur Peet Vallak, ametita liige Friedebert Tuglas. Juhatus kandidaatideks said Marta Sillaots ja Agnes Taar. Kirjastustoimkonda valiti Hugo Raudsepp, Valmar Adams (nime toob «Eesti Sõna», «Postimees» aga ei) ja Leo Anvelt (kandidaadiks August Sang).²⁹ Vae-valt aga oli võimalust edasi midagi konk-reetsemat teha.

Veidi varem, 4. detsembril 1943 toimus Tartus «Vanemuise» kontserdisaalis Gustav Suitsu 60. sünnipäeva aktus. Selle korral-dasid Eesti Kirjanikkude Liit, Eesti Kirjan-duse Selts, Akadeemiline Kirjandusühing, Tartu Linnakoolivalitsus, «Vanemuine», Õpetatud Eesti Selts, «Noor-Eesti Kirjastus» ja Tartu Üliõpilaskond. Eesti kirjanike poolt tervitas juubilari Heiti Talvik.³⁰

Heiti Talviku avalikust retseptsoonist aastail 1941—44 on nimetada 18. jaanuaril 1943 «Landessender Reval'is» Marta Silla-otsa käsikirja järgi toimunud saadet «Heiti Talviku luulest». See oli sarja «Vestlus

²⁶ L. Tamme teade. Ka nt H. Visnapuu sai H. Mäe otsusega 31. III 1944 750 Rmk toetust. Vt: Eesti Omavalitsuse sekretär H. Visnapuule 14. IV 1944. — KM KO, 212, 1:3;

²⁷ Eesti kirjanike organisatsioonid taaselustamisel. — «Eesti Sõna» 7. VIII 1943, lk 4; Tartus tegutsevad organisatsioonid... — «Postimees» 7. XII 1943, lk 3;

²⁸ Eesti Kirjanikkude Liidu esimeheks prof. G. Suits. — «Postimees» 19. XII 1943, lk 3;

²⁹ Vt viide 28; Kirjanike Liit valis juhatus. — «Eesti Sõna» 19. XII 1943, lk 4;

³⁰ «Elu tule» lauliku auõhtu. — «Postimees» 7. XII 1943, lk 4;

raamatukapi juures» 24. saade.³¹ Tartus 1943. aastal toimunud kunsti kevadnäitusel eksponeeriti Gustav Raua portree Heiti Talvikust (Bernard Kangro järgi a-st 1936). Väljapanekut «Eesti Sõnas» arvustanud Voldemar Ermi rahuldab küll töö «jõuliselt kontrastikas läbitöötus, kuna luuletaja psühholoogiline karakteristik pole päris veenev».³² 1944. aasta algul avaldati «Postimehes» Salme Sinimetsa (Sumboru) väga oluline intervjuu Heiti Talviku ja Betti Alveriga «Luuletajajapa Tartu vaikus» (nr 36, 13. II 1944, lk. 6).

Suvest Pühastes 1941 pärinevad kaks Heiti Talviku luuletust: 8. juulil kirjutatud «Pagulane» («Nörkenult jäin maha metsa sõrva») ja 6. augustil loodud «Maru» («Metsa peale hingematva»)³³ Heiti Talvikus kui luuletajas oli kolmekümnendate aastate lõpust toimumas oluline eelnenud ümberhindamine ja muutus.³⁴ 1944. aastal ütles ta intervjuueerijale: «Viimased aastad on mu senisele, niigi napivõitu toodangule hoopis vähe uut lisanud, mineviku otsingute-staksetustest kõnelda puudub aga huvi, /- - -/. /- - -/ Kuna mu omaloomingus on viimaseil aastail tekkinud seisak, siis rahuldan oma kirjandusliku töö vajadust esialgu tõlkimisega.» Ants Oras on meenutanud nende aastate Talvikuist: «Uue režiimi hallide ja tuhmroheliste mundrite ringi jalutades nad sulgusid oma kitsasse lodusse, külmetasid, nälgisid, kuid jatkasid lugemist ja töötamist. Mäletan mõndagi kõledat talveööd, mil pimendet tänavaid mööda läbi varemete nende poole tõtati, et vaimu värskendada kokkupuutes nende raugematu intensiivsusega. Harilikult oli neil sõpradele käsi- kirju arutlemiseks, või siis oli külalistel neile midagi näidata. Kaaluti — vägagi utopistlikult — maailmakirjanduse klassikute uusi väljaandeid, mis muide osalt teostusidki, kuid — selles häda seisneski — jäid isegi juba trükiti kujul saksa tsensuuri taha kinni «paberipuuduse» ettekäändel. Selles väliselt vaeses alevikukeskuses tegi rikas mõte kõrgeid lende — kõige kõrgemaid siis, kui Alveril või Talvikul oli midagi uut valmind.»³⁵

Heiti Talviku aastail 1941—44 avaldatud originaalluuletused seostuvad kirjanike koguteostega «Ammukaar». 1942. aasta algul

kirjutas Arvo Mägi «Postimehes» publiku igatsusest kirjandusliku ajakirja järele.³⁶ Kirjanike (Henrik Visnapuu, August Gailiti, August Mälu, Marie Underi, Artur Adsoni, Albert Kivikase, Juhan Jaigi) palve, mis ilmselt siiski jõudis haridusdirektooriumi, tulemusi ei andnud.³⁷ Siiski teatati 1942. aasta mais, et ilmub «Kirjanduslik koguteos I» Henrik Visnapuu toimetusel. Sügisel ja talvel järgneuks veel kaks numbrit. Avandumbris pidid koos paari debütandiga osalema «luule ja proosaga pea kõik meie praeguseaegsed tuntumad kirjanikud».³⁸ «Ammukaar. Kirjanduslik koguteos I 1942» ilmus tegelikult 1942. aasta septembri lõpul.³⁹ Selles avaldasid töid Marie Under, Artur Adson, Henrik Visnapuu, August Mälk, Betti Alver, Heiti Talvik, Friedebert Tuglas (ka ps Arthur Valdes), Karl E. Sööt, Juhan Jaik, Eduard Hubel (ps Endel Paluteder), Eduard Kook, Karl A. Hindrey, Bernard Kangro, Marta Sillaots, Kersti Merilaas, Oskar Luts, Hendrik Adamson ja Heiti Talvik. Viimasel ilmus lisaks «Marule» ja «Pagulasele» uuesti 17. mail 1938 Tartus loodud⁴⁰ «Ärkamine» («Kõrrekene tõukab mättast»), mis pealkirjaga «Kevadlaul» oli ilmunud Karl Eerme toimetatud koguteoses «Pärnu ja ta kuurort» juuni algul 1939. Veidi oli autor muutnud nüüd kolmandat stroofi. «Ammukaarele» ajalehis «Postimees» ja «Eesti Sõna» retensioonide ei järgnenud. Vaid viimases ilmus üks üldistav sõnavõtt pseudonüümiga R.⁴¹ Nõukogude ajal avaldas Nigol Andresen kultuuripoliitika endise juhi Hellmuth Weissi arvamuse: «Esitatud koguteose väärtus on ebahühtlane. Mõned jutustused ja luuletused ei tundu täiesti trükkiküpsedena.»⁴² Juuni lõpul 1943 avalikkusse jõudnud «Ammukaare» II köites Heiti Talvik autoriks ei olnud. 1943. aasta juuli lõpul teatati koguteose muutmistest ajakirjaks, mida endiselt pidi toimetama Henrik Visnapuu. Esimene viiepoogialistest numbritest pidi ilmuma septembri lõpul.⁴³ Viimase kuu algul olnudki koos rikkalikult kaastööd,

³⁶ A. Mägi. Sõda ja raamat. — «Postimees» 12. II 1942, lk 1;

³⁷ Vt mustand KM KO, 212, 21:1;

³⁸ Ilmuvaid kirjanduslikke uudisteoseid. — «Postimees» 20. V 1942, lk 6;

³⁹ Ammukaar I. — «Postimees» 26. IX 1942, lk 8;

⁴⁰ E. Lillemetsa vahendatud teade;

⁴¹ R. Kaks vaimset palet. — «Eesti Sõna» 11. X 1942, lk 6;

⁴² N. Andresen. Saksa okupatsioon hävitas eesti rahvuskultuuri. — Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941—1944. Tallinn, 1947, lk 309;

⁴³ «Ammukaar» ajakirjaks. — «Postimees» 31. VII 1943, lk 2;

teiste hulgas Friedebert Tuglaselt. Toimetaja lootis kõike ajakirjaga seonduvat õnnestuvat, sest ilmumine olnud otsustatud.⁴⁴ Septembri lõpul lubati, et «Ammukaar» hakkab «ligemal ajal ilmuma sagedamini perioodilise ajakirjana kas kord kuus või vähimalt kuus korda aastas» Tallinnas «Eesti Kirjastuse» väljaandel.⁴⁵ Uuesti reklaamiti oktoobri keskel peatselt ilmuvat kaksiknumbrit, mis sisaldanuks August Gailiti proosat, Friedebert Tuglase mälestusi, Karl A. Hindrey ja Mait Metsanurga novelle, Marie Underi, Henrik Visnapuu, Artur Adsoni, Heiti Talviku jt luulet, samuti artikleid ja ülevaateid.⁴⁶ See jäi vaid kavatsuseks. Koguteose reformimine keelatud ja ajakirja ilmumine seisatud Nikol Andreseni andmeil kirjanike vähesel vastutulelikkuse tõttu natside propagandasooivile koguteose eelnevais numbris.⁴⁷ «Eesti Sõna» vestekirjanik väänanud küll koguteose pealkirja «Ma ammun ka»ks⁴⁸. Seda on aga paljude albumeis töid avaldanud autorite suhtes ülekohtune väita. Millised Heiti Talviku luuletused pidanuks ilmuma ajakirjas «Ammukaar», ma ei tea. Aastast 1943 pärineb vähemalt kaks tema luuletust: aprillis Tartus kirjutatud «Varemetel» («Kajakate valgeid laike») (käsi-kiri Betti Alveri valduses, avaldati esmakordselt Karl Muru artiklis ajalehes «Sirp ja Vasar» 16. novembril 1984, lk 5) ja 23. augustil Pärnus kirjutatud «Hommik» («Roosa hommik hüppas pilvepuhmast») (käsi-kiri Kirjandusmuuseumis KO 128, 9:6; avaldatud P.-E. Rummo artiklis «Loomingus» 1986, nr 12, lk 1684). Seega on Heiti Talviku originaalluulest aastast 1941—44 teada vaid neli teksti. (Kaastöö ajakirjale «Ammukaar» võiks käsi-kirja säilimisel leiduda ORKA fondides.) Meenutamist on väärt ka Paul Viidingule antud Gustav Raua maali fotokoopia taha 29. veebruaril 1943 Tartus kirjutatud Heiti Talviku auto-epigramm.⁴⁹

Ka saksa okupatsiooni ajal oli Heiti Talvik aktiivselt tegev tõlkimise-ga. 1942. aasta oktoobris «Tartu Eesti Kirjastuse» üheks toimetajaks saanud Daniel Palgi hooldes jäid teiste tööde hulgas saksa klassikute tõlked. Majandusjuht August Pilli sõnutsi olnud nende ümberpanek mõeldud eelkõige sel-

leks, et sakslastele kirjastuse tegevusest head muljet jätta.⁵⁰ Tõsi, juba Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastamiskavas oli olnud mitu sellist tõlkeraamatut, mida küll ei jõutud lõpule viia. 1943. aasta suvel kirjutati «Postimehes» saksa klassikute tõlkimisest kui vajalikust sammust, sest osa senitõlgitud teoseist oli keelelt vananenud, osa läbi müüdnud või üldse tõlkimata.⁵¹ Kirjastusele soodus nn sildipõhimõte ühtis siis tegeliku vajadusega. Lisaks soovis kirjastus aidata eesti intelligentsi kehvade töövõimaluste juures, pakkudes tõlkimisega võimaldavat honorari. Viimasega kirjastus ei koordineanud. «Kui tõlkija esitas käsi-kirja, sai honorari avansi kätte. Pärast sai tarbekorral juurde. Kasvõi kõik,» kirjutab Daniel Palgi.⁵² J. W. v. Goethe tõlkimise kõrval asuti «Tartu Eesti Kirjastuses» tõsiselt tööle Friedrich Schilleri, Heinrich v. Kleisti ja Gottfried Kellari loomingute vahendamise-ga. J. W. v. Goethe üheksakõitelise valimiku tõlkimisega tegelesid August Sang, Heiti Talvik, Ants Oras, Paul Viiding ja Peeter Tarvel. Heiti Talvikul tulnuks eestindada kolm teost. Aastail 1942—43 pidi ta tõlkima «Götz von Berlichingeni» ning «Hermann ja Dorothea». Esimese käsi-kirja ta ka 1943. aastal esitas.⁵³ «Wilhelm Meistri õpi-aastate» tõlke tähtajaks 'oli 1. oktoober 1943.⁵⁴ Juulis tõlkinud ta seda paralleelselt «Hermann ja Dorotheaga».⁵⁵ Kumbki käsi-kiri aga kirjastusse ei jõudnud.⁵⁶ Hinnangu Johann Wolfgang v. Goethe loomingule andis Heiti Talvik 1944. aasta intervjuus: «Antiikaja suurte laulikute kõrval on Goethe neid väheseid, kellele on antud näha asju nende algupärase puhtuses ja värs-kuses, s. o. nõnda, kuidas need Looja kätest on tulnud. Milline nooruslik eluküllus igas detailis! Jah, süveneda Goethesse, see on sama kui loputada silmi mingis imeallikas, mis on suuteline tuhmuvat nägemisvõimet ikka ning jälle uuendama...» Samas on Heiti Talvik sõnastanud ka enda suhtumise tõlkimisse ning selle töö tähenduse rahvus-kultuurile: «Kõrvalseisja ei tea igakord aimatagi, kuipalju ärastus niisugune töö võib pakkuda. Tõlkimine võimaldab hoopis sügavamat kontakti tõlgitava teosega kui tavaline pealiskaudne lugemine, /- - /.

⁴⁴Henrik Visnapuu pidevalt loomingutöös. — «Eesti Sõna» 5. IX 1943, lk 6;

⁴⁵Rida uusi ajakirju ilmumisel. — «Eesti Sõna» 23. IX 1943, lk 4;

⁴⁶Ajakiri «Ammukaar». — «Eesti Sõna» 15. X 1943, lk 6;

⁴⁷Vt viide 42, lk 309;

⁴⁸Vt viide 25;

⁴⁹Vt viide 19, lk 193;

⁵⁰D. Palgi meenutusi vt: KM KO, Reg 82/3, lk 17;

⁵¹Eesti kirjanike uudisloomingust. — «Postimees» 4. VII 1943, lk 6;

⁵²Vt viide 50, lk 17 ja 19;

⁵³KM KO, 248, 8:1, 14 p;

⁵⁴Vt viide 53, lk 20 p;

⁵⁵Vt viide 51;

⁵⁶A. Pill M. Jürnale. — KM KO, 248, 7:10;

Tõlkimine rikastab ja mitmekesistab nii keele- kui stiilivahendeid, õpetab maailma nägema ja reprodutseerima ka väljaspool oma kitsast «mina». Kuid teiselt poolt ometi on loomingulise inspiratsiooni kantud tõlge, olgu see nii täpne kui tahes, ometi midagi muud kui originaal. Iga keel kajastab maailma omal viisil, ja nii kõnelema näiteks õigusega soome piiblist, saksa Homerosest, saksa Shakespeare'ist jne. Ka meie oleme teel sinnapoole, ning aeg pole kaugel, kus tõlked maailmakirjanduse suurteostest hakkavad meigi juures ikka rohkem ja rohkem arvesse tulema omakultuuriliste jõuallikadena.» J. W. v. Goethe teistest teoseist tõlgiti järgmisi: Ants Oras «Torquato Tasso», «Iphigeneia Taurises» (mõlemast jõuti lugeda korrektaurigi), August Sang «Prometheus», «Egmont», «Faust» I ja II (esitas kolme esimese käsikirjad, «Fausti» I osa nimetati nõukogude aja algul redigeerimist vajavaks), Paul Viiding «Noore Wertheri kannatused» ja «Südamisugulased», Peeter Tarvel «Wilhelm Meistri rännuaastad» ja «Luule ja tõde» (esimene oli nõukogude ajaks trüki valmis, teisest, u 50 trükipoognalisest teosest oli selleks ajaks laotud 1/6).⁵⁷ Ants Oras kirjutab ka viie-kuuekümmeneleheküljelise essee J. W. v. Goethe draamadest, mis samuti oli laotud.⁵⁸ (Kes teab käsikirja saatust?) J. W. v. Goethest ja tema loomingust ilmus saksa okupatsiooni ajal «Postimehes», «Eesti Sõnas» jm mitmesugust informatsiooni. Tartu ülikoolis käisid kõrgseltskonnale kõnelemas professor Barchert teemal «Fausti idee ja inimsuse idee» ning professor Otto v. Petersen teemal «Goethe mõjud idasse».

Tallinnaski toimus aastal 1943 Goethe õhtu. Tema loomingust ilmus nimetatud ajalehis tõlkeid vähemalt August Annistilt, Marie Underilt ja Ivar Hagilt (Paulsonilt). Esimese vahendusile lisandus saatesõna «Goethe religioosest luulest». Pikemate eraldi tõlgete avaldamiseks aga luba ei saadud. 1942. aasta detsembris kuulutati J. W. v. Goethe valitud teoste esimese köide ilmuvaks 1943. aasta algul. See sisaldanuks lisaks Ants Orase sissejuhatusle «Götz von Berlichingeni», «Egmonti», «Prometheuse», «Iphigeneia Taurises» ja «Torquato Tasso».⁵⁹ Kirjastustingimused ei olnud aga natsionaalsotsialistide võimutsedes kerged. «Sakslased küll sallisid kirjastamist, kuid ilmselt see nende kuigi hästi ei meeldinud. /- - / J. Libe teadis seda, talitas vastavalt ja tema ülemused hindasid teda,» kirjutab Daniel Palgi. Eriti

raskenenud võimalused 1943. aastal.⁶⁰ Nigol Andreseni järgi saanud Rahvakasvatuse Valitsuse juhataja Juhan Libe kaudu Riiga vahendatud palve «Fausti» tõlke avaldamiseks eitava vastuse põhjendusega: «Vastus oli, et «Fausti» tõlkimist eesti keelde ei peeta soovitavaks (s. o. lubatavaks), sest eesti keel ei suudaks selle teose mõtet hästi edasi anda. Eesti keel olevat selleks liig vaene, et saksa suurkirjaniku teost sesse keelde tõlkida.»⁶¹ Mihkel Jürna andmeil ei võinud J. W. v. Goethe teoste kahte laotud köidet avaldada nõude tõttu, et neid tuleb lugeda originaalis.⁶² Ühe põhjuse esitavad Ants Orase personaalbibliograafia koostajad: avaldamise peatamise tingis Ants Orase põgenemine Eestist (aprillis 1943).⁶³ Nõnda jäid laotuna ja murtunagi pooleli J. W. v. Goethe «Valitud teoste» juba nimetatud sisuga III köide ja IV köide, mis sisaldanuks Paul Viidingu tõlgitud «Noore Wertheri kannatused» ja «Südamisugulased».⁶⁴ Viimaste ning Fr. Schilleri «Wilhelm Telli» tõlke käsikirjad saatis «Teaduslik Kirjandus» 1947. aastal «Ilukirjanduse ja Kunsti» käsutusse kui ainukesed «Tartu Eesti Kirjastuse» arhiivis leidunud J. W. v. Goethe ja Fr. Schilleri teoste tõlked.⁶⁵ 31. jaanuaril 1947 kirjutas Betty Alver-Talvik toimetaja Friedrich Kõllile: «Veebruarikuu jooksul kavatsen lõpetada «Minu ülikoolide» tõlkimise. Siis toon käsikirja Tallinna ning asun Puškini juurde. Ühtlasi oleksin sel puhul huvitatud ka Goethe draama «Götz von Berlichingeni» tõlkelepingu sõlmimisest.»⁶⁶ Sama aasta märtsi lõpul sõlmiski «Ilukirjandus ja Kunst» lepingu Betty Alveriga «Götz von Berlichingeni» avaldamiseks ning aprillis läks teos ladumisele.⁶⁷ Kas selles oli osa ka Heiti Talvikul ning kui kaugele ta jõudis «Hermanni ja Dorothea» ning «Wilhelm Meistri õpiaastate» tõlkimisega, ma ei tea. Betty Alveri

⁶⁰Vt viide 50, lk 18 ja 19;

⁶¹Vt viide 42, lk 309;

⁶²M. Jürna. Raamatuturg ja kirjastuslik tegevus Eestis saksa okupatsiooni ajal. — Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941—1944. Tallinn, 1947, lk 368;

⁶³Estonian Poetry and Language. Ed. by V. Kõressaar and A. Rannit. Stockholm, 1965, lk 15; ⁶⁴Vt viide 56;

⁶⁵RK «Teadusliku Kirjanduse» direktori asetäitja RK «Ilukirjandus ja Kunst» 8. VII 1947. — ORKA, R-1558, 2, 23, 132;

⁶⁶B. Alver-Talvik F. Kõllile 31. I 1947. — ORKA, R-1558, 2, 22, 40;

⁶⁷RK «Ilukirjandus ja Kunst» ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse juhatajale 25. III 1947. — ORKA, R-1558, 2, 23, 62; samad 24. IV 1947. — ORKA, R-1558, 2, 23, 85;

⁵⁷Vt KM KO, 248, 7:10 ja 8:1;

⁵⁸A. Oras A. Sangale 19. V 1969. — KM KO, 300;

⁵⁹Kirjandusuudiseid raamatuturul. — «Postimees» 19. XII 1942, lk 2;

sõnutsi oli avaldatud «Götz von Berlichingen» tõlge siiski temalt.⁶⁸

1. veebruaril 1944 töid Eesti ajalehed määruse aastail 1904—1923 sündinud meeste sundmobilisatsiooniks fašistlikku armeesse. Käsule allumatuid ähvardas surmamõistmine sõjakohtus. Bernard Kangro, Heiti Talviku, August Sanga ja Laur Tamme eest püüdis hoolitseta doktor Ernst Raudam.⁶⁹ Bernard Kangro meenutab, kuidas Heiti Talvikut tulnud «kaua veenda, isegi petta», et ta nõustunuks vabanema värbamisest arstitõendi abil. «Ja otse anekdoodina kõlab, kuidas ta mobilisatsioonikomisjonis, oma arstitunnistuse sisu taipamata, protesteeris, kui teda kui tunnistuse järgi sõjaväkke kõlbmatut kästi koju tagasi minna. Talviku protesti peale peeti teda tõepoolest hullumeelseks, löödi kiiresti vastav tempel ta paberitele ja kihutati vägisi ruumist välja. / - - - / Kui ta tuli, jutustas ta oma seiklusest, täis arusaamatust sellest, mis oli juhtunud. . . » kirjutab Bernard Kangro.⁷⁰ Laur Tamme sõnutsi oli Heiti Talvikule vastuvõtmatu, et tema eest hoolitsetakse. Ka ei tahtnud ta erineda teistest: miks mitte ka mina, kui teised peavad minema. Lahingute üleminekul Tartust 1944 olid Heiti Talvik ja Betti Alver taas Tartust eemal. Vabaneti küll fašistlikust okupatsioonist, kuid vaevalt võidi esimese nõukogude aasta kogemuse järgi palju head oodata tagasipöörduvalt nõukogude võimult. Kodumaalt lahkumist vist küll kõneks ei olnud. Bernard Kangro meenutab: «Betti oli juba maal Võrtsjärve lõunaosas, Heiti oli veel Tartus, kuid lubas hakata jala sinna astuma, kui teda viimast korda nägin. Küll aga oli Rootsist saadetud kutse, et tulgu. Seda ta arvatavasti ei saanud, kuulsin sellest aga Tallinnas, kui Tartu ja Lõuna-Eesti oli juba rinde taga.»⁷¹

1943. aasta sügisel Moskvast toimunud eesti nõukogude kirjanike konverentsil valiti Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatusse August Jakobson (esimees), Jaan Kärner (ase-täitja), Oskar Urgart (vastutav sekretär, palgaline 1. oktoobrist 1944), Johannes Vares ja Johannes Semper (ametita liikmed).⁷² Eestisse naastes esindati 17 liiget. «Juhtiv kaader oli tagalas enam-vähem ette valmistatud, / - - - /. Kohtadele asusid äraproovitud inimesed. Ideoloogilise parti-

sanitsemise päevad olid läbi,» kirjutab Rudolf Sirge.⁷³ Saksa okupatsiooni ajal valitud Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuses olid põgenenud Gustav Suits ja Pedro Krusten. Kolmel jäänul, sealhulgas Heiti Talvikul, nõukoguliku liidu juhatusse asja ei olnud. Küll sai oktoobris 1944 Rudolf Sirge liidu juhatuses ning Paul Viiding Tartu osakonna palgaliseks sekretäriks (veebruaris 1945 Paul Viiding ka Kirjandusfondi direktoriks).⁷⁴ Liidu juhatus püüdis kontakteeruda kõigi literaatidega. Oktoobris teatati ajalehes «Sirp ja Vasar», et Eestis olnud kirjanikest «on muretsetud andmeid ja võetud peaaegu kõik arvele».⁷⁵

25. oktoobril 1944 kirjutas liidu vastutav sekretär Oskar Urgart Tartus tõendi nr 7, et Heiti Talvik «on eesti kirjanik ja töötab praegu oma kutsealal Tartu linnas».⁷⁶ Heiti Talvik ja Elisabet Talviken (Betti Alver) võeti arvele Kirjanike Liidu Tartu osakonnas. 29. novembril 1944. aastal komandeeris selle sekretäri Paul Viiding Heiti Talviku seitsmeks päevaks (5. detsembrini) Kirjanike Liidu juhatusse juurde Tallinna.⁷⁷ Tartu osakond sai tööruumid põgenenud peaministri Jüri Uluotsa majas Õpetaja tn 12. Hoone oli sõjas kannatanud ning selle sisustus laiali kantud. 1945. aasta jaanuarini elasid seal ka Betti Alver ja Heiti Talvik, sest nende endine kodu Narva maanteel oli rüüstatud. Kirjanike Liidu vahendusel said nad mõndagi vajalikku: riideordereid, toidukaarte, suitsu jne. Sangadest ja Talvikutest on Rudolf Sirge hiljem kirjutanud: «Kumbki paar elu uuestikorraldamiseks erilist abi ei vajanud, kuigi üldise põhimõtte kohaselt tuli nendegi eest seista, korraldada mis vaja kirjastuse ja teiste ametiasutustega.»⁷⁸ Paul Viidingul tuli 25. jaanuaril tõendada sedagi, et Talvikud, elades nüüd August Annisti majas Gustav Adolphi (Kingisessa) 67, «vajavad tungivalt elektrivoolu valgustuseks, et täita lepingutega kindlaks määratud tähtajalisi töid».⁷⁹ 20. veebruaril 1945. aastal otsustati Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu presiidiumi istungil (koos August Jakobson, Jaan Kärner, Oskar Urgart ja Rudolf Sirge) Eestis saksa okupatsiooni ajal elanud 25 kirjaniku hulgas ka Heiti Talvik ja Betti Alver lugeda liidu liikmekandidaatideks.⁸⁰

Milliseid lepingulisi töid 1945. aasta jaanuaris Heiti Talvikust kõneldes silmas peeti,

⁶⁸E. Lillemetsa vahendatud teade;

⁶⁹L. Tamme teade;

⁷⁰Vt viide 19, lk 135—6;

⁷¹B. Kangro M. Oravale 2. XI 1987; B. Kangro eitab ka, et ta kõneles I. Grünthalile tolle esitatud versiooni, vrd: I. Grünthal. Tüvi tuulte järgi. —

«Mana» 1972, nr 39, lk 21;

⁷²ORKA, R-1765, 1, 2, 2;

⁷³R. Sirge. Kirjanike Liitu taastamas. — Eilsest tänasesse. Tallinn, 1965, lk 399;

⁷⁴Vt viide 72; ⁷⁵Kirjanikkude Liidu tööst. — «Sirp ja Vasar» 21. X 1944, lk 3;

⁷⁶KM KO, 258, 15:15, 2;

⁷⁷Vt viide 76, lk 3 ja 4;

⁷⁸Vt viide 73, lk 398;

⁷⁹Vt viide 76, lk 5;

⁸⁰ORKA, R-1765, 1, 2, 14;

ma ei tea. Märtsis ajalehes «Sirp ja Vasar» ilmunud kirjanike töökroonika järgi tõlkis ta Maksim Gorki «Lapsepõlve», abistas August Annisti «Odüsseia» tõlkimisel ning «muidugi» luuletas.⁸¹ «Kirjastus pidi plaanipäraselt juba 1945. aastal välja laskma rea tõlketöoseid. Pakuti lepinguid. Leping aga tähendas avanssi, raha. Raha omakorda sõja-aastatel loastunud elu kohendamisevõimalusi. Mitmed kirjanikud võtsid enestele kohustusi tõlkijatena,» kirjutab Rudolf Sirge.⁸² Maksim Gorki «Lapsepõlve» avaldamisest teatati vähemalt jaanuaris 1945.⁸³ Teos oli kirjastuse «Ilukirjandus ja Kunst» 1945. aasta ilmumisplaanis. 1945. aasta septembris tõlkis «Lapsepõlve» edasi Betti Alver, tähtajaga jaanuaris 1946.⁸⁴ Tema tõlkes ilmuski see 1946. aastal. Heiti Talvik ei olnud jõudnud vahendada palju, ainult algusosa.⁸⁵ «Odüsseia» tõlkest oli August Annistil arreteerimiseni 16. juunil 1945 valminud kaks laulu.⁸⁶ Heiti Talviku originaalluulest aastaist 1944—45 on teada vaid 19. jaanuaril 1945 Tartus kirjutatud «Fööniks» («Ma uue-na tõusin tulest»). (Käsikiri Betti Alveri valduses; avaldatud P.-E. Rummo artiklis «Loomingus» 1986, nr 12, lk 1688). Samal ajal soovitasid Juhan Smuul ja Debora Vaarandi Laur Tammel muretseda ajalehele «Sirp ja Vasar» kaastööd Tartust. Heiti Talvikult sai ta tõlke Mihhail Issakovski luuletusest «Pääsuke» («Veel miiniprahvaid käib küla takka»), mis oli vahendaja valik või tal enne valmiski.⁸⁷ See ilmus 10. veebruaril 1945. aastal.⁸⁸ 5. mail 1945 avaldati samas ajalehes U.K. nimemärgiga artikkel «Kirjanduslikke märkmeid Tartust» (nr 18, lk 8) Kirjanike Liidu Tartu osakonna tööst. Selles kirjutati Tartu kirjanike elukaugusest, endassetõmbumisest, kaldumisest formalismi, subjektivismi ja estetismi, kirjanduslike teisi-päevakute aeglasest edenemisest, tugeva parteilise juhtimise puudumisest. Paul Viidingu Moskva-muljete õhtu põhjustanud küsimuse kirjanike kontaktist tegelikkusega: «See kontaktivõtt, kindlasti avaks silmad rahvast huvitavatele probleemidele, mille kirjanduslikuks kujundamiseks ainet koguda on praegu kordumatu võimalus, nagu uusmaasaajate

ja kulakute klassivõitluse esimeses pinges toimuv külvikampaania jms.» Irooniliselt on kirjutaja lisanud: «Kuid otseselt maalekippujaid muidugi ei leidunud, ainult Peet Vallak ja Heiti Talvik töötasid omal käel ja omal traditsioonilisel maalemineku ajal asuda sellisele kontaktivõtule, mõlemad küll seepärast mitte otsekohe, et kummalgi on käsil lõpetatavad tööd.» 15. maist 1945 ei osalenud aga Heiti Talvik enam eesti kirjanduselus. Juba varem olid arreteeritud mitmed ta sõbrad, ülikoolikaaslased, tuttavad. Rahu tõi pisaraid, nagu oli 1944. aasta jõulude aegu ennustanud Heiti Talviku juhuslikult valitud piiblisalm.⁸⁹

Järgnenu on osalt kirjas järgnevalt trükitud Boris Kaburi ja Ants Salumi tekstides ning Jaan Krossi novellis «Vandenõu» («Looming» 1987, nr 12, lk 1567—1606), kus autori kinnitusele võib Ilmar Elkeni samastada Heiti Talvikuga. Neile siiski mõni kommentaar. Ants Salumi esitatud Heiti Talviku arreteerimise kirjeldus lähtub viimaselt endalt. Betti Alveri sõnutsi võis Heiti Talvik toimunu mingis olukorras hiljem küll naljaks pöörata, kuid tegelikult ei saanud seda siis mõttessegi tulla, situatsioon oli kohutav.⁹⁰ Bernard Kangro järgi organiseerunud «Veljesto» saksa okupatsiooni ajal uuesti. Lähemalt sellest avalikult vist kõneldud ei ole. August Annist on kirjutanud ühes oma eluloo mustandis, et nõukogude võimu taaskestestudes oli saanud NKVDs teada mõne üliõpilasorganisatsiooni salakoosolekuist saksa okupatsiooni ajal, millel arutatud vastupanu nii sakslastele kui ka tagasipöörduvale Nõukogude võimule. Edasi selgus siis, et 1944. aasta veebruaris olnud August Annisti tütre sünnipäeval hulk veljestolasi (meenutame, et «Veljesto» tähistas oma aastapäeva 24. veebruaril) ning seal kõneldud Eesti poliitilisest seisundist ja tulevikuvaljavaateist. Selle looga seoses arreteeritud Peeter Tarvel, Harri Moora, Rudolf Põldmäe, Mart Lepik, August Palm, Linda Vilmre, Boris Kabur, Heiti Talvik, August Annist ise jt. Neilt uuritud igal erineval koosviibimisel kõneldud sõna.⁹¹ Näiteks Rudolf Põldmäe arreteeriti 1945. aasta sügisel ning saadeti pärast kaheaastast eeluurimist 1947. aastal viieks aastaks Komi töölaagrisse, seš osa «Postimehe» saksa okupatsiooni aegse arhiivi hoidmist Kirjandusmuuseumis tõlgendati sooviga «Pätsu tagasitulekul endale kannuseid teenida.»⁹² August Palm arreteeriti 23. aprillil

⁸¹Tartu kirjanike tööst. — «Sirp ja Vasar» 31. III 1945, lk 3;

⁸²Vt viide 73, lk 398;

⁸³Vene kirjanduse klassikud eesti keeles. — «Postimees» 28. I 1945, lk 3;

⁸⁴B. Alver RK «Ilukirjandus ja Kunstile» 27. IX 1945. — ORKA, R-1558, 2, 7, 14;

⁸⁵E. Lillemetsa vahendatud teade;

⁸⁶KM KO, 218, 86:1, 3;

⁸⁷L. Tamme teade, käsikiri L. Tamme valduses;

⁸⁸Kellegi anonüümne kaastöö «Mihhail Issakovski värsid ja laulud» on samas 17. märtsil;

⁸⁹L. Tamme teade;

⁹⁰E. Lillemetsa vahendatud teade;

⁹¹KM KO, 218, 116:9,27;

⁹²M. Jürgen. Kadrina elulood. — «Kultuur ja Elu» 1987, nr 11, lk 33; M. Laar. Rudolf Põldmäe. — «Looming» 1988, nr 2, lk 268;

1945 süüdistatuna kuulumises rahvusvaheliste sidemetega spionaažorganisatsiooni, lõplik süüdistus oli teine.⁹³ August Annist arreteeriti 16. mail 1945 Tallinnas pärast ettekannet J. Tombi nimelises klubis ENSV kunstitegelaste aktiivi konverentsi kirjandussektsioonis, esmasüüdistuseks osalemine nõukogudevastases ühingus ning side «с белобандитами», temagi lõplik süüdistus oli teine.⁹⁴ L. V., siis Léon Vaganay (1909—1951),⁹⁵ on öelnud: «Varsti toimus aktsioon üliõpilasorganisatsioon «Veljesto» inimeste vastu. See äratas omajagu imestust, sest see organisatsioon on iseseisvuse ajal alati liberaalsust ja opositsioonivaimu kilbile tõstnud. /---/ Kuuldavasti on ka «Veljesto» loo puhul otsitud ühendusi välismaaga, on uuritud selle organisatsiooni konspiratiivset punastevastast tegevust ja süüdistatud teda ka selles, et ta sakslaste ajal oma aastapäeva olevat pühitsetud. Areteeriti Ariste, Heiti Talvik, tuntud luuletaja, August Annist, rahvaluuletegelane Põldmäe ja mitmeid teisi... Areteeriti veel Palm ja, nagu mäletan, preili Vilmreis (L. Vilmre; J. Mg.). Avalikkusele sai teatavaks, et Tallinnas Provintsiilmuuseumi pööningul — selles muuseumis asub nüüd ajaloomuuseum — olevat avastatud relvaladu... Et ajaloomuuseumis ka «Veljesto» inimesi ametnikena tegevuses oli, siis raskendas see nende vastu tõstetud süüdistust. Kõneldi jälle salaseltsi olemasolust...»⁹⁶ Léon Vaganay'lt kuulnud ka, et kokku olnud 15 veljestolast uurimisel. «Koguteoses «Võim ja vaim» olevat must valgel «V» kommunistivastane programm, ja muud sellist olevat süüdistusteks ette loet,» kirjutab Julius Mägiste.⁹⁷ Ajaloomuuseumi juhatajaks saksa okupatsiooni ajal oli Harri Moora, nõukogude aja algul juhataja kt Leida Loone (vangistati temagi). Relvaladu aga oli vist küll muuseumieksponaatide «ladu». Veel on August Annist juba halvatuna öelnud Harald Peebule, et Heiti Talviku arreteerimise ajendiks olnud tema korteri läbiotsimisel lahtikäiva diivani kastist leitud hulk nn keelatud kirjandust,

⁹³Vt KM KO, 286, 41:6;

⁹⁴KM KO, 218, 16:9 ja 86:1; vt ka: Kirjandussektsiooni töö konverentsil — «Sirp ja Vasar» 19. V 1945, lk 3;

⁹⁵Vt temast: F. Sivers. Léon Vaganay, viimane prantslasest professor Tartu ülikoolis. — «Tulimuld» 1978, nr 3, lk 121—130; Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu bio-bibliograafianimestik 1944—1980. Tallinn, 1987, lk 253;

⁹⁶Vt L. Vaganay intervjuu «Stockholms-Tidningen Eestlastele» 19. I 1949. Tsit.: J. Mägiste. EYS «Veljesto» viiskymmend aastat. — EÜS Veljesto 1920—1975. Lund, 1975, lk 25—26;

⁹⁷Vt viide 96, lk 26;

mille Heiti Talvik enda omaks tunnistanud, ehkki need kuulunud August Annistile. Seda varianti aga ükski muu teadaolev meenutus või dokument ei kinnita. Kas needki arreteerimised kuuluvad kategooriasse «koodanlik-natsionalistlik rühm», «terroristlik rühm» ja «üksikbandiidid ja põrandalused», milliste likvideerimisarve novembrist 1944 novembrini 1947 on esitatud?⁹⁸ Nagu teadis Nigol Andresen (ENSV Rahvakomisaride Nõukogu esimehe asetäitja aastail 1940—46 ja ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja 1946—49), Heiti Talvikule süüdistuse koosseisu ei leitud ning ta esitatud Erinõupidamisele karistamiseks iseloomustuste alusel. «Seega ei saanud ta karistada mitte süütegude pärast, vaid kellegi esitatud iseloomustuse ja arvamise põhjal,» on Nigol Andresen kirjutanud. Heiti Talviku isiklikku toimikut ta küll ei olnud näinud.⁹⁹

1971. aastal avaldati ajakirjas «Tulimuld» (nr 4, lk 16) Heiti Talviku nime all luuletus «Kaks kutset» («Kui palves leegitseb su hing») ning kaks fragmenti («Ka voorusel ei puudu eeldus patuks», «Meie süda on kui kannel»). Kommentaaris nimetati neid vanglas kirjutatuks ning oletati, et luuletused on «tõlked või ainetel kirjutatud». August Sanga materjalide hulgas Kirjandusmuuseumis on samade luuletuste varasemad koopiad (KM KO f 300; tekstid on trükitud P.-E. Rummo artiklis «Loomingus» 1986, nr 12, lk 1689—90), mis veidi erinevad «Tulimullas» trükituist. Veel varasemaid koopiaid on eravaldues. Viimast fragmenti on arvatud tõlkeks ühest Peter Roseggeri luuletusest või saksa rahvalauluks (vt viidatud P.-E. Rummo artikkel).

Heiti Talvik määrati asumisele viieks aastaks.¹⁰⁰ 20. või 21. märtsil 1947 algas tema ja Elmar Hansu p Väljaotsa (sünd 12. detsembril 1913, karistuseks samuti viis aastat asumist 1950. aasta alguseni) tapiteekond Tallinnast Endõri.¹⁰¹ Kolm kuud kestnud sõit oli väga raske. Algul peatuti kolm nädalat Leningradi vanglas, sealt viidi neid edasi koos kriminaalvangidega. Nädal tuli olla Sverdlovski vanglas, kus Tjumenis edasiteeks jääminekut oodates. Elmar Väljaotsa sõnutsi «selle aja kestel juhtus nii mõndagi!». Näiteks Tallinna vanglasse saadetud riideist

⁹⁸Vt nt: A. Ruusmann. Sõjajärgne klassivõitlus Eesti külas. — «Horisont» 1988, nr 5, lk 9;

⁹⁹N. Andresen. Heiti Talviku luulest. — KM KO, 300;

¹⁰⁰E. Väljaots L. Tammele 26. III 1948;

¹⁰¹See ja järgnev pärineb E. Väljaotsa kirjast L. Tammele 26. III 1948 (vt koopia KM KO 300); E. Väljaotsa hiljem L. Tammele kõneldust ning ühest kaudest allikast.

tuli loobuda, muidugi mitte vabatahtlikult. Endõri jõuti 17. juunil. Seal oldi ainukesed eestlased, Elmar Väljaots ei osanud lisaks vene keelt. «Heiti oli alati abivalmis. Pakkus tubakat, kui oli pakkuda. Tavaliselt vahetas ta poole oma leivanormist mahorka vastu. . .», on ta jutustanud.

Vähem kui aastase kogemuse põhjal on Elmar Väljaots kirjeldanud kohta ja tingimusi järgmiselt. Endõr asus Tjumeni oblastis Mikojani rajoonis 60 kilomeetrit Obi jõest loodes väikese harujõe «Mustneeme» kaldal (1948 oli Elmar Väljaotsa address: Кя(е?)у-пгнский с/сов. Пальяновский л/пункт). Talv oli suladeta, 40—50 kraadi ja külmemgi. Valdasisid külmad põhjatuuled. «Maastik siin ümbruses on kinnine, jõe ümbrus on kohati kilomeetrite viisi lausmadalik mis on üle ujutatud keskmiselt 2 meetri sügava veega kuni Oktoobri kuuni siis järsku alaneb ja järele jäävad mustad muda väljad. Osa puudele kasvavad vees juured mis siis kuivavad. Kõrgemad maa alad on kaetud igivana metsaga. Valitsevaks puu liigiks on seedrimänd, vähemuses harilik mänd ja kuusk. Ka nulge on sageli. Pinnas on laisa ilma ilmege künkline. Ka kask kasvab siin ja mõninga/d/ paju liigid, see on kõik. Maasikaid siin pole pohli ja kuremarju leidub ka mustikaid on väikesel viisil. Siin läheduses kasvab vabarnaid, aga üsna viletsad,» kirjutas Elmar Väljaots. Vesi jões oli väga kõrge. Leidus haige, ahvenaid, pardkala, tšelmat jt kalu, paadi taga võinuks vedada lanti. Kalli raha eest oli võimalik toitu osta. Talvel töös puhkepäevi peagu polnud. Suvel tuli tööpaikadesse tihti sõita jõetsi kümneid kilomeetreid, augustis-septembris sama moodi 20—30 km kaugusele hobustele heina tegema.

Algul elati teistega koos barakis, kuid loodeti eraldi asuda. Heiti Talviku oli ta tervislikku seisundit mõistnud ülemus pannud kergemale tööle. Metsapunktis töötades tuli saagida katuselaudu ja hõõveldada neisse vihmaveerenne, mille eest oluks normaalne tasugi. Juuni-juuli vahetusel oli ta juba nii haige (köhnunud, jalad paistes, nõrkusest vaevu jalul), et oli vabastatud töölt. Ravimeid ta sai. Heiti Talvik haigestunud kas kohe Endõris või teel, rängemalt igatahes 20. juuni

paiku. «Enne sija jõudmist oli Heiti ilmselt juba haige, kuigi ta ei kurtnud, polnud tema mood. Aga kõhuhaigust on raske varjata. Teel saime palju soolakala. See oli läppunud ja kohati riknenud. Ajas kogu aja jooma. Vesi vagunis suures nõus oli halb ja seda täiendati harva. Pesemiseks see hädavaevalt kõlbas. Siit need kõhuhääd algasid. . .», on üles tähendatud Elmar Väljaotsa juttu. «Ta aimas, et sureb sija Endõri, sest tihti ütles: «Ah, kord tuleb ikkagi surra!» Haiguse ajal oli ta väga rahulik, kirjutas oma naisele aga sellest, et haige ta ei kirjutanud sõnagi. Haiguse ajal ta palus mind, et kui ma kunagi Eestisse tagasi jõuan, rääkida tema surmast tema naisele lähemalt,» kirjutas kaaslane 1948. aastal. Eestist oli Heiti Talvik soovinnud kirjandust ja veidi raha, algul muud tahta ei osatud. Siiski on soovide hulgas olnud kõige minimaalsemaid eluks vajalikke asju: paberit, pliiaitsit, nõela, niiti, tubakat, piip jm. Ka evangeelium ja Goethe «Faust». Ühtegi kirja ega pakki ta saada ei jõudnud. Pärast surma saabus sinna Laur Tamme telegrammiga saadetud raha, mis tagasi suunati. Hilines ka nimetatu postkaart ning kellegi pakk (sealse raamatupidaja sõnutsi) saksa-keelse raamatu ning kaardiga.

Juuli algul ei lootnud Heiti Talvik kaugesse haiglasse saavat, sest kõht oli veidi paranenud. Siiski viisid kaks tütarlast ta sinna paadiga. Urmanovo haigla Obi idakaldal asus jõetsi kolme ööpäeva tee kaugusel. Sellel teel ta suri Elmar Väljaotsa 1948. aasta teatel 15.—20. juuli vahel. Surmatunnistus olevat dateeritud 18. VII 1947. Elmar Väljaotsa sõnutsi võis (haigla juures?) kannulisel raiesmikul olevast kahest hauast pikem olla Heiti Talviku rahupaik.

«Luuletusi tal polnud. Oma laule luges ta Tallinnas vahest õhtuti kogu kambriale. Kirjutamiseks temal polnud kunagi võimalusi. Lubas tulevikus küll seda teha. Kirjutusi polnud temal mingisuguseid järele jäämas,» need on taas read Elmar Väljaotsa kirjast aastast 1948.¹⁰²

¹⁰² Oleksin tänulik kõigile, kes toimetuse aadressil teataksid H. Talviku käsikirjade, kirjade, fotode jm säilimisest erakogudes või saadaksid oma mälestusi Heiti Talvikust ja ta perekonnast.

BORIS KABUR:

Esimest korda puutusin Heiti Talvikuga kokku vist 1937. aastal, kui asusin õppima Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonda; 1938—1939 kohtasin teda peamiselt

«Veljesto» üritustel ja Kangro akadeemilise perekonna õhtutel. Sellesse «perekonda» kuulusin Kangro «pojana» nagu August Sangki. Perekonnaõhtud toimusid kodudes, tavaliselt Kangro enda pool.

Minu ajal ei olnud Talvik sage «Veljesto»-käija, nagu ka ta suhted ülikooliga olid olnud katkendlikud — vahepeal eksmatrikuleeriti, elas Pärnus ema juures jne. Kord küsisin Talvikult, millal ta kavatses ülikooli lõpetada. Ta vastas: «See pole tähtis.» Kui ta midagi uuris või tundma õppis, siis mitte eksamiks vms, vaid ikka enese huviks. Oli sellisena suur autoriteet. Mäletan, et käest kätte käisid ringi ta konspektid keskaegsest prantsuse kirjandusest (Villon jt), et ta tundis huvi vagantide luule vastu ja mulle jäi mulje, et nende iseäralik ladina keel oli tal täiesti selge. Arbujaatest oli «Veljesto» seltskonnas Talviku ja Alveri luule eriti kõrgelt hinnatud. Teiste luuletustesse suhtuti natuke teisiti, näiteks Kangro esikkogu kohta liikus — enesestki mõista sõbralikke — paroodiaidki, nagu järgnev, mille autoriks oletatavasti Helmut Tarand:

Ju kaua kobrulehe all
ma olen vaikselt istunud
ja vaadand pilgul uurival,
kuis rohkõrred ristund.
Sel ajal on üks vigadus,
see töö on küllalt kurnav
ja lugejale igavus
on teatavasti surmav.

Talvik polnud mingi tüüpiline boheemlane. Ta oli vähese jutuga, aga võis — erinevalt näiteks Sanga üldisest inimlikust leebusest — olla küllalt otsese ja terava ütlemisega. Talviku keel oli kõneldeski lihtvitud ja stiilne. Oma luuletusi luges ta ette harva ja suure sundimise peale, väljakuulutatud kirjandusõhtud oli iseasi. Üks jututeemasid, milleni Talvik 1930. aastate päris lõpus sageli välja jõudis, oli mure, et demokraatia maailmast kaob.

*

Kohe 1944. aasta sügisel algasid Tartus intelligentsia ja ülikoolinimeste arreteerimised. Endised aktiivsed veljestolased võeti enamasti kinni 1945. aasta algul. Räägiti, et selle aktsiooni initsiaator oli Max Laosson. Ettekäändeks oli August Annisti korteris toimunud koosolek, millega tähistasime, ei mäleta täpselt, kas «Veljesto» või Eesti Vabariigi aastapäeva. See sakslaste ajal toimunud koosviibimine kvalifitseeriti nüüd salanõuks Nõukogude riigi vastu. (Ülekuulamistel muidugi püüti panna omaks võtta juba kõike võimalikku ja võimatut.) Mina töötasin siis ülikooli radioloogiasinstituudis. Kuulsin, et kord käidud mindki töölt otsimas. Üks töökaaslane oli siis osutanud Toome-alusesse keldrikäiku, kus asusid instituudi kõrgepingeseadmed — et läksin sinna. Otsija tahtis järgneda, kuid talle öeldi, et seal on voolu 15 000 volti, ja nii jäi see asi seekord katki. Kinni võeti mind kodunt ja iga-

tahes võidupühal 1945 olin juba Tartu julgeoleku sisevanglas, suures hallis majas praeguste Riia ja Pälsoni tänavate nurgal, kus vange hoiti keldris puukuurides. Uurimisosakonna ülem oli keegi Mõšin, kellest räägiti, et ta on filoloogiakandidaat. Tema käsul vange peksti, päris palju ja kõvasti. Peksjate seas oli ka üks punapäine eestlane, kes püüdis lüüa säästlikumalt ja läbi mantli, nii et kantsikut polnud eriti tunda. Vangide seas kohtasin seal Paul Aristet, August Palmi, Juhan Auli, Elmar Hallerit, Peeter Tarvelit. Palm rääkis, et oli saanud vabaduses kõnelda Nigol Andreseniga, kes öelnud, et ei saa nende repressioonide vastu midagi ette võtta ja et küllap tuleb tal eneselgi varsti kinni minna. Paul Ariste, Mart Lepiku, Herbert Tampere ja enda kohta tean, et me süüdistustele alla ei kirjutanud. Meid viidi üle Tallinna Pagari keldrisse. Selle veoauto kastis, millega Tallinna sõitsin, selgus, et peale ühe raamatupidaja olime kõik ülikooli töötajad või õppejõud. (Tallinnas oli meie asja uurijaks Tokarev ja seekord saime, kõik neli, vabaks. Sellest tekkis kumu, et olime äraandjad. Kaugel sellest: lihtsalt oli üks juhtum, mis tõmbas meile sõjaväe vastuluure (nn черп) tähelepanu. Selle ametkonna suhted julgeolekuga polnud head ja nüüd hakati koguni uurima, kes meid Tartus peksis. Üks suuremaid peksjaid — Ivanov — pandi istuma.)

Talvikut kohtasingi viimast korda Tallinnas Pagari keldris. Ühel sügispäeval 1945 toodi mind kongi, kus viibis ka Talvik. Ta oli siis juba pool aastat vangis istunud ja parajasti väga rõõmus — äsja oli langetatud otsus, et ta on SOE (социально опасный элемент). See tähendas üksnes asumisele saatmist, mitte vangilaagrit või hullemat. Rääkisime selle tunni jooksul paljust. Alates Augustinusest ja lõpetades sellega, et neil Bettiga olid sageli olnud peavalud. (Jutuajamises selgus, et korteris oli olnud ahju seinas suur pragu. Selle oleks pidanud saviga kinni toppima. Talvik oli nagu üllatunudki, et peavalud võivad ka ahjuvingust tulla.) Kui Talvik välja kutsuti, oli ta ikka veel nii elevil, et ei hakanud saapaidki jalga panema, astus kongist välja paljajalu, saapad näpu otsas.

ANTS SALUM:

Puutusin temaga kokku väga lühikest aega ja sedagi katkestusega: mõned nädalad 1946. a aprillis-mais ja sama aasta juunis-juulis. Kohtumispaik — Patarei kambrid nr 21 ja 11. Varem ma teda ei tundnud, isegi lugenud olin teda vähe. Kõige eredamalt olid mul meeles ta «Ammukaares I» ilmunud luuletused «Maru», «Pagulane» ja «Ärka-

mine». Muljet oli avaldanud ka okupatsiooni-aegses «Postimehes» ilmunud reportaaž Alverist ja Talvikust. Meenutan seda, et oleks arusaadav, kuivõrd ettevalmistamatult poeediga kohtusin.

Esimest korda nägin teda ühel päikesepaistelisel aprilli varahommikul, mäletatavasti 11. kuupäeval. Olin vast virgunud, istuli tõusnud ja märkas, et vastasseina ääres üsna ukse lähedal istus oma kotil mees, üks jalg üle teise, käed toetatud küünarnukkidega põlvedele. Ta pahvis järelejätmatult pikavarrelist inglise piipu ja vaatas vilkalt uut ümbrust ja uusi inimesi. Seljas oli tal pruuni karusnahkse äärisega pikk taevasinise riidega kaetud nahkvest. Ta tõsine prillitatud nägu elavnes mõnikord imelikuks naeratuseks, mis oleks võinud tunduda irvena, kui silmades poleks läigatanud midagi pehmet, sooja ja arglikku. Nii sellel esimesel päeval kui ka hiljem oli ta võrdlemisi sõnakehv ja hoidus oma vahetute naabritega kõnelusse astumast.

Tema erakordset kuju vaadates vilksatas mõte, et see on vist keegi meie luuletajaist. Kui ma sellele oletusele üsna pea kinnitust olin saanud, püüdsin talle delikaatselt läheneda, sest tundsin ta vastu tõsist huvi. Nii saigi alguse meie omavaheline kontakt, mis viis väga usalduslike vestlusteni. See, et ma temast ja ta harrastusist huvitatud olin, pidevalt ta juurde tulin kirjandusega seotud küsimustes, muutis ta vastutulelikuks, jutukaks ja kiskus välja üksindusest, millega oli jõudnud ülimalt harjuda.

Tavaliselt vestlesime kõndides. Kamber nr 21 oli kitsas nagu koridor. Päevasel ajal, kui mehed seina ääres istusid, oli keskel veidi vabamat ruumi. Seal me siis saalisime ukse juurest akna juurde. 11. kamber oli avar, seal oli võimalik vabamalt tiirutada.

Millest me vestlesime?

Panin oma mälestusküllud esialgselt kirja juba 1950. a. Püüan allpool esitada neid süstematiseeritult.

Üht-teist rääkis ta oma noorusest. Esimesed luuletused olid kirjutatud vihikutesse. Nendega oli tutvunud perekonnatuttav Johannes Vares-Barbarus, kelle kaasabil ilmusid mõned neist «Loomingus».

Juba siis oli ta olnud üksik ja omaette. Sageli tulid talle peale «hullud hood». Kord põgenes kodunt ja sõitis jalgrattal põlevkivikaevandusse Virumaal, et elada kaevurite keskel, teha füüsilist tööd ja õppida tundma nende elu. Kui ma küsisin, mis ajendas teda selleks, oli vastus lihtne: uute elamuste ja muljete nälg. Oli mingi üliärritus, mis muutis kodu vastikuks, kuhu ta enam kunagi ei kavatsenud tagasi pöörduda. Sõit ja sealviibimine tõi rahunemise.

Ülikooliaastail oli ta tohutult palju luge-

nud. Sageli oli öösiti üleval. Andus joomisele. Inspiratsioonihetked olid harvad. Värsse sõnastas vaid sellepärast, et nad ise tulid pähe ja nõudsid kirjanemist.

Boheemlikku eluviisi tõi muutuse abiellumine. Elu muutus rõõmsamaks. Naise näol oli ta leidnud toe ja temaga sidus huvide ühtsus. Oma abikaasast Betti Alverist rääkis ta meeleldi. Helged mälestused olid tal 1937. a suvest. Neil oli pisut rohkem raha, sest ilmunud oli luuletuskogu «Kohutüpäev». Suvitama sõitsid nad Rutjale. Iga päev tegid pikki jalutuskäike piki mere- ja metsades ja põldude vahel. Muretute lastena käisid külas ostmas piima, leiba, mune ja liha.

Kord abikaasalt pakkis saades tuli talle meelde üks pühapäevalõuna. Naine oli pärast seda mõnuga lausunud, et «köht naerab». Koduseid maiuspalu süües kordas Talvik seda väljendit mitu päeva järjest.

Meelde on jäänud Talviku ütlus: «Betti on suurem luuletaja kui mina. Olen ainult naise vari.»

Ükskord sattus ta kätte ajaleheriba (võimalik, et see oli koos pakiga tulnud), mis tegi talle palju rõõmu. Tookord tuli ta ise minu juurde ja teatas, et trükist on ilmunud Maksim Gorki «Lapsepõlv». Rõõmu valmistas talle see, et raamatu ilmumine tähendas naisele, kes selle oli tõlkinud, raha saamist.

Vanglasse sattumise üle imestas ta isegi. Sellest juttu tehes oli ta ülimalt avameelne, mis sellistes tingimustes ei ole päris tavaline. Ta rääkis sellest konkreetsemaltki. Oli 1945. a maiõhtu (esialgses üleskirjutuses olen sulgudes lisanud — 15. mail). Nad olid hubaselt aega veetnud. Sisenes paar-kolm meest, kes nõudsid teda ja käskisid äraminekuks valmis panna. Talvik oli katsunud nalja heita: ta olevat valmis ja võib kas või vesti väel teele asuda. Tulijad soovitasid soojemalt riietuda ja üht-teist toidupoolistki kaasa võtta, sest asi olevat tõsine. Nüüd muutusid toimingud asjalikumaks. Ehk oli kokkumistki ja arga küsimist, et mille pärast. Lausuti midagi rahustavat, et küllap ta tuleb tagasi. (Seda tehti ilmselt abikaasa pärast.) Lõpuks oli Talvik leidnud mingi pudeli, rüüpas ise ja pakkus ametimeestelegi.

Alles ülekuulamise käigus Tartus Riia tänaval selgus, et teda süüdistati spionaazis. Eeldati, et tal on suhteid välismaaga (vihjati Ants Orasele ja Bernard Kangrole), ja taheti teada saada, kellega nimelt ja millised. Selline süüdistus oli teda alguses täiesti rabanud. Hiljem muutus rahulikumaks, sest teadis kindlalt, et taoliste asjadega ei ole tal midagi tegemist ja seetõttu ei saa talle nagunii midagi teha. Uuriija järjekindlus ei nõrgenenud, kuid sellel ei olnud positiivseid tulemusi. Nüüd

pandi Talvik kuuks ajaks pimedasse üksik-kambrisse järele mõtlema. Selle aja jooksul oli teda ainult mõnel ööl ülekuulamisele viidud. Küsimused olid samad, vastused samuti.

Lõpuks toodi ta Tallinna ja temaga hakkas tegelema uus uurija. Sedapuhku tahtis uurija teada, millised on olnud ta seosed üliõpilaseltsiga «Veljesto», mille liikmeist tookord samuti mitmed kinni istusid. Siingi ei olnud temast kasu, sest saksa okupatsiooni ajal ta ei võtnud seltsi tegevusest osa. Ka «Ammukaares» ilmunud luuletused olid täiesti poliitilised.

Talvik oli istunud vanglas eeluurimise all juba terve aasta. Teda ei süüdistatud enam ei spionaazis ega seoses «Veljestoga». Kuid lahti ikkagi ei lastud. Uurija tundis huvi ta loomingu vastu, et selguks, milline on kinnipeetava meelsus.

Pärast pikka vaheaega kutsus uurija ta enda juurde südaööl. Mingit ülekuulamist ei toimunudki. Uurija hakkas temaga vestlema hoopis vene kirjandusest, sealhulgas Maksim Gorkist ja Vladimir Majakovskist. Kuna Talvik valdas vabalt vene keelt, kulges see kirjanduslik vestlus sundimatult ja andis tunnistust uurija heatahtlikkusest tema vastu. Lõpuks jättis uurija ta päris üksi ja palus, et ta vastaks vabas vormis mõningatele küsimustele. Talvik vastas nagu vaja. Viimane küsimus kõlas järgmiselt: kuidas te suhtute nõukogude võimuse? Talvik vastas — suhtusin eelarvamusega varem ja suhtun ka praegu.

Neid lugusid rääkis ta 11. kambris, seega siis kas aprilli lõpul või mai algul. Ajendiks oli see, et teda kutsuti päisel arjal välja. Tagasi tulles oli ta võrdlemisi erutatud, sest oli teada saanud, mida tähendas talle vastus viimasele küsimusele. Lahtisaamisele oli tõmmatud kriipsu peale. Alles nüüd kahetses ta oma avameelsust. Eks sellest piisaski, et teda kinni hoida. Lõpuks kohaldati paragrahv, mille alusel ta saadeti asumisele.

Süvenevas usalduses õppisin valikuliselt tundma Talviku loomingutki, vahendajaks luuletaja ise. Selgus, et tal oli peas rohkesti luuletusi. Tartu pimedas üksikkambris istudes oli ta neid ajaviiteks meelde tuletanud. Seda aega nimetas ta tagantjärele väga õnnistusrikkaks. Nii kuulsin ma temalt selliseid luuletusi nagu «Blasfeemiline ballaad», «Simmanil», «Pohmeluslikke mõlgutusi I», «Vabanemine», «Lauliku hommik I», «Magaja», «Öö», tsükli «Rabas» ja tsükli «Dies irae» (vähemalt luuletusi «Kas minna gangsteriks või vapsiks» ja «Pilvi all iga vares»). Mitmed luuletused õppisin pähe.

Peale oma luuletuste olid tal veel meeles Aleksander Blok'i nelja luuletuse tõlked

tsüklist «Surmatantsud», mille autoriks oli ta ise. Eesti luuleklassikast mäletas ta selliseid laule nagu Gustav Suitsu «Noor värsisepp», Juhan Liivi «Helin», «Ta lendab mesi-puu poole», «Must lagi on meie toal» ja «Lehed lang'sid». Saksa keeles õppisin temalt pähe Hermann Hesse «Der Steppenwolfi» ja kellegi sünge, aga väga pildirikka «Die Ratten». Vene luulest oli talle peale Bloki ilmselt lähedane Anna Ahmatova, kelle paar luuletust olid tal peas. Meeles oli tal ka Mihhail Lermontovi «Duša moja mratšna...».

Kõiki neid luuletusi koos vaadeldes hämmastab see, et Heiti Talvik kõneles minuga luulekeeles sellest, mis talle endale oli väga lähedane ja mis mõlkus pidevalt mõtteis vanglapäevilgi. Enamik luuletusi on seotud poeedi kutsumuse ja kohaga ühiskonnas. Viimane kangastub ta laulikusilmadele vaenuliku, viirastusliku ja võikana.

Kuuldud luuletused andsid ainet kõnelusteks. Esitasin talle nendega seoses palju küsimusi. Loomulikult on sellest vähe meelde jäänud. Mõned asjad on siiski talletunud selgesti. «Blasfeemilise ballaadi» juurest läks jutt François Villonile, kellest ta jutustas suure vaimustusega. Sakslastest olid talle lähedased Johann Wolfgang Goethe ja Rainer Maria Rilke. Rohkesti teadis ta vene sümbolistidest ja akmeistidest. Nii jutustas ta mulle Aleksander Blokist, Dmitri Merežkovski ajaloolistest romaanidest, Anna Ahmatovast jmt. Juttu oli meil ka Aleksander Puškinist. Nimelt pidi ta kirjutama Eesti Kirjanduse Seltsi biograafilise sarja jaoks Puškini eluloo ja oli sellega seoses töötanud läbi väga palju materjali. Erilise mulje oli talle jättnud rooma kirjaniku Lucius Apuleiuse romaan «Kuldne eesel», millest jutustas mitmeid huvitavaid lõike.

Talvik oli tõsiselt süvenenud hiina mõtte-maailma. Ta tutvustas mulle hiina tähendusõnu ja muinasjutte ning juhtis tähelepanu nende sügavale sisule ja lakoonilisele vormile. Hiina sügavvaimne rahu, mille ülimalt eesmärgiks on tao saavutamine, näis talle olevat südamelähedane. «Selles on midagi jumaliku, kui suudad end irrutada olevikust ja minevikust, irrutada kõigest, mis sind on väliselt riivanud, oma muutlikkusega puudutanud, et rahu hoomata midagi jäädavat, püsivat, igavest, tõelist.» — Umbes nii kõneles ta mulle Laotzi (tollal kasutasime nimekuju Laotse) õpetusest. Tundus, et ta ei olnud selle suhtes sugugi ükskõikne.

Ükskõikseks oli ta aga muutunud oma elu ja tuleviku suhtes. Surma- ja kadumismõtted, mis sageli esinevad ta luuleski, olid poeedile omased ka elus. Ta kaalutles: kellele ta võiks veel vajalik olla? Milleks üldse elada? Elada tahaks küll, aga kui ees ootab

laager või asumine, ei oskaks ta oma olemasolu eest kuidagi võidelda. Kergema meelega ta kaoks. Mõnikord kujutles ta asumise-aastaid ette teistsugusenagi: Betti saadab talle raamatuid, võimaluse korral mõne pakigi, ja küllap ta elab. (Enne surmaga oli ta saatnud abikaasale väga optimistliku kirja, millest ei võinud aimatagi, et on lähemas lõplik minek.)

Talvikule mõeldes tuleb tahtmatult meelde «Kohtupäeva» avaluuletus «Poet», mis algab sõnadega:

Ma iial polnud eht,
ei elus ega luules.

Kui oksalt langend leht
ma triivin igas tuules.

Selles luuletuses on poeetilist poosi, mis tõearmastajast irriteerib, kuid veelgi rohkem tõde, mida polegi nii kerge sõnastada. Talvikuga vesteldes tahtsin nooruslikust optimismit ajendatuna kuulda temalt paljude küsimuste kohta selgeid seisukohti ja hinnanguid. Tavaliselt ta vältis neid. Meelsamini avaldas ta oma arvamusi, kahtlusi ja ei väitnud millegi kohta midagi kindlat. Pigem võis temalt kuulda erinevate inimeste vastukäivaid seisukohti ja arvamusi, mis pidid tõestama, et midagi üldkehtivat väita pole võimalik.

Ühe loo jutustas ta ise. Enne 21. kambrisse tulekut oli ta olnud koos paljude maapoistega, kes harrastasid meelelahutuseks laulda riivatuid laule. Esialgu oli tema jäänud ainult pealtkuulajaks. Mõne päeva pärast ütles luuletajanärv üles. Tulemuseks oli see, et ta istus noorte meeste keskele ja hakkas nende vemmälvärse rütmiliselt, riimiliselt ja kompositsiooniliselt kohendama ja tihendama. Paar redigeeritud võsastikulaulu oli tal isegi peas, mida lustakalt muheldes mullegi tutvustas.

Hoopis teistsugused olid harrastused kambris nr. 21, kus andsid tooni intelligentset mehed, kes olid koondunud aknapoolsele ossa. Nende hulgas oli autoriteeti Rudolf Põldmäel, kes oli väliselt küll tagasihoidlik ja rahulik, kuid teistest vaimuerksam ja initsiatiivikam. Tõsi, seal oli teisigi tartlasi, nagu August Palm ja Mart Lepik. Palm oli vaikne ja endassetõmbunud, Lepik sünge ja kontaktitu. Palm oli Põldmäe naabriks ja omavahel nad ikka vestlesid. Lepiku ase oli peaaegu nende vastas, kuid ei mäleta, et ta oleks oma endiste kolleegidega rääkinud. Talvik oli esialgu üsna ukse lähedal kui uustulnuk, hiljem tõime ta kambri keskele. Ka Talvik ei suhelnud oma Tartu tuttavatega.

Rudolf Põldmäe algatas 21. kambris kultuurirahmikkute traditsiooni. Ennelõunane aeg oli kambris igav. Et seda igavat aega millegagi täita, kuulasid mehed umbes paari tunni kestel mingit referaati, vestlust või hu-

vitava teose ümberjutustust. Esimesena astus üles Rudolf Põldmäe ise, kes tundis hästi eesti kultuurilugu. Mitmel korral jutustas ta huvitavalt ärkamisaja tähtsündmustest, eraldi on mees referaat Oskar Kallasest. Neid ettekandeid või vestlusi kuulati huviga. Sooviti, et iga päev keegi millestki räägiks. Rudolf Põldmäe hakkas uusi esinejaid otsima. Keegi Valga advokaat (vist Kasukas) kõneles rahvusvahelisest organisatsioonist Noorte Meeste Kristlik Ühing, mille tegevuses oli osalenud, ja hiinlaste küllaskäigust Eestisse. Laevakapten Kask rääkis meile laeva ehitusest, tubakavabriku «Laferme» osanik Koltis oma vabrikust. Mu ülikoolikaaslane Karl Ariva, kes oli ainult lühikest aega 21. kambris, tundis suurepäraselt kriminaalromaane ja tal tuli korduvalt esineda paeluvate põnevuslugudega. Rudolf Põldmäe ei jätnud mindki mängust välja: rääkisin Rooma ajaloost, millest olin enne arreteerimist sooritanud eksami, Henrik Ibseni «Kummitustest», mis «Vanemuises» nähtuna oli jätnud sügava elamuse, Lev Tolstoi «Ülestõusmisest» ja Frans Eemil Sillanpää «Siljast», mis lugedes olid südamesse läinud.

Kui Talvik tuli 21. kambrisse, tekkis mõte, et temagi lõöks kaasa meie kultuurhommikutest. Mulle tehti ülesandeks paluda talt referaati. Algul ei tahtnud ta esinemisest midagi kuulda, aga viimaks nõustus ja valis teemaks Kristuse. Talviku esinemist kuulati suure huviga. Enamikule kuulajast oli uudiseks, et Jeesust Kristust ei ole üldse olnudki. Esineja oli ilmselt arvamusel, et vaevalt ta jutt kõiki huvitab ning libises paljudest üksikasjadest kergelt üle, et kiiremini lõpetada. Referaat tekitas elevuse ja kuulajad esitasid palju küsimusi. Kõigele pani krooni keegi Saaremaalt pärinev lahkusuline lukkseppmeister, kes oli lausa solvunud, et Kristuse isikus võidi kahelda. Hoolimata sellest, et Talvik oli kohe alguses rõhutanud, kelle tõlgendusest ta räägib, pöördus saarlane tema poole küsimuste, kahtlustamise ja ilmse pahameelega. Talvik muutus väga närviliseks, toppis piibu täis, hakkas mööda kitsast kambrit edasi-tagasi liikuma ja ütles kategooriliselt, et rohkem ta enam ei esine. Talle olevat igasugused avalikud esinemised vastikud, aga tänane juhtum võttis nendeks igasuguse isu. Püüdsin saarlast rahustada, et ta loobuks oma vaenulikkusest Talviku suhtes. Sellest hoolimata oli Talvik veel mitu päeva endast ära.

Teine kord palusin luuletajat esinema 11. kambris, kus me pärast lahusolu uuesti kohtusime. Selleski kambris püüti igavat istumisaega mingi tegevusega vaheldusrikkamaks muuta. Kohtusin siin ühe teise ülikoolikaaslasega. Tuli mõte meenutada Juhan Liivi. Valmistusime selleks mitu päeva, sest

vaja oli meelde tuletada ta luuletusi. Mind toetas selles osas Heiti Talvik, kes oli sedapuhku nõus rääkima luuletaja elust. Meisterdasime isegi puldi, kust ülikoolikaaslane ütles avasõna. Talvik puldi taha ei tulnud, vaid alustas oma kohal istudes vaikselt juttu Juhan Liivi traagilisest saatusest. Seekord ta süttis kõneldes ja saavutas imeväarse kontakti ligi sajast mehest koosneva kuulajas-konnaga. Juhan Liivi kurb elu liigutas meid

kõiki, ta luule suurus jõudis iga kuulajani. Kui Talvik lõpetas, aplodeeriti talle soojalt. Pärast seda lugesime Juhan Liivi luuletusi. Ühe palana esitasin ka Heiti Talviku tähendusväärse luuletuse «Õö». Tundsime suurt rahuldust selle ürituse kordaminekust. Meie rõõmu jagas ka Heiti Talvik, kelle osa oli olnud kõige vastutusrikkam. See oli ühtlasi meie viimane koosolemise päev, sest 9. juulil 1946. a pidin olema sõjatribunalis.

PRIIT KELDER

LEHEKÜLGI HIINA FILOSOOFILISE MÖTTE PÄRANDIST II Naise ja naisesuse, ema ja emase dominant taoismis ja kuhu see kõik võib välja viia

Taoism (hiina keeles üldnimetusena DAO XUE), on kõrvuti konfutsiaanlusega üks kahest hiina filosoofia peamisest harust. Pärast budismi invasiooni Hiinasse meie ajaarvamise algul ning selle mõttevoolu hiinastumist moodustasid konfutsiaanlus ja taoism koos hiina budismiga nn SAN JIAO (kolm religiooni) — kooseksisteerivate ja omavahel võistlevate mõttevoolude filosoofilis-religioosse triadi, mis määras Hiina vaimse elu omapära pikkadeks aegadeks kuni praeguse sajandini välja.

Traditsioonikohaselt peetakse taoismi rajajaks legendaarset Lao-zi'd (legendi temast vt L. Mälli eessõnast «Daodejingi» tekstile), kuid selle mõttesuuna tähtsaimaks esindajaks loetakse ikkagi Chuang-zi'd (u 369—286 e.m.a); kõrvuti nendega võib taoismi klassikuna nimetada veel Yang Zhu'd (u 440—360 või 414—334 e.m.a). Peamiselt nendele patriarhidele omistatavate tekstide õpetus, n-õ klassikaline taoism, kujutab endast kummalist maailmanägemist, mille sarnast on raske leida teiste rahvaste mõttevaramust, kuigi üksikuid taoistlike välgatusi on esinenud ka näiteks Euroopa mõttetarkadel. Ent oma klassikalisel kujul on taoism hiinalikult nõrke, raskesti allutatul euroopalikele kontseptualiseerimisponnistustele; ettevaatlikult mõõndes võime pidada teda siiski sügavate dialektikasugemetega naiiv-materialistlikuks filosoofiliseks õpetuseks, milles ei puudu ka fataal-pessimistlikud, irratsionaalsed jooned. Just peaaajalikult need algse taoismis sisalduvad müstikaelemendid viisidki pikapeale õpetuse hargnemisele 2.—3. sajandil, mille tulemusena me

ei saa enam kõnelda terviklikust või ühtsest taoismist. Tekkinud lahknevuste tulemusel kujunesid välja kaks kõige üldisemat suunda taoismis, mida võime iseloomustada kui (1) taoistliku filosoofiat (DAO JIA), mille kõrgeimaks arenduseks sai neotaoism (XUAN XUE), ja (2) religioosset taoismi (DAO JIAO), mis arenes teatud laadi vennaskonnaks, ühenduseks, küll vägagi lõtvade organisatsiooniliste sidemetega, kuid ikkagi munkluse kogumiks, mille esimeseks patriarhiks peetakse Zhan Dao-Ling'i (Zhan Fu-hang), hämmastavalt pika elueaga õpetlast (34—156).

Lõhe kahe taoistliku õpetuse vahel kujunes üsna ruttu niivõrd silmatorkavaks, et võime neid iseloomustada kui vastastikku kontradiktorseid suundi. Taoism kui filosoofia kuulutab looduse ja loomulikkuse järgimise doktriini, samal ajal kui taoistlik religioon õpetab loodusele vastuseismist. Eriti selgelt ilmneb see vahe suhtumises inimelusse — sündi, eksistentsi, surma. Kui esimene suhtub nii inimese sünnisse, elukulgu kui ka surmasse üheväärselt fatalismiga (Lao-zi & Co järgi on surm elu järel asjade loomulik kulg; Chuang-zi aga märgib: tõeline vana aja inimene ei tundnud armastust ei elu vastu, ei tundnud surma vihkamist; ei rõõmustanud ta oma ilmaltuleku üle, ei seisnud vastu elust lahkumisele; ükskõikselt jättis ta maha selle ilma siin ja ükskõikselt tuli ta ka sellesse, ja vaat' see ongi kogu tõdel!), siis taoism kui religioon lausa sõdib surma vastu, õpetab, kuidas sellest hoiduda, püüdes leida kõikvõimalikke

teid ja vahendeid, pikendamaks eluiga, lük- kamaks surmahetke sadade aastate kaugusse. Religioosne taoism kätkeb eneses küll maagiat ja alkeemiat, küll tõbede ravitsemist ja demonoloogiat, st ka selliseid elemente, millel ei ole enam mingit seost filosoofiaga ega ka klassikalise taoismi doktriiniga, mistõttu taoismi enese kui varasema terviku piirjooned muutusid seeläbi hiina ühiskonnas üpriski ähmaseks. Ent siinkohal ei saa ka märkimata jätta taoistliku religiooni silmapaistvat panust rahvameditsiini (akupunktu- tuur, ravivõimlemine, maarohtude kasuta- mine jmt) ja käsitähtsuste arenda- misse: neis valdkondades kuulub hiinlastele kaheldamatult ülemaailmne prioriteet.

Taoistliku filosoofia lähteideeks on õpe- tus TAOst. TAO on hiina filosoofia tähtsaim mõiste üldse, sellega opereerivad kõik filo- soofilised koolkonnad, andes talle aga ka erinevaid tähendusi. Lao-zi õpetuses on TAO nähtamatu, tabamatu, kõikjaltoimiv, loodust, inimühikonda, indiviidi käitumist ja mõtle- mist suunav kulg, seadumus (mõnetine ana- loogia DHARMAGA brahmanismis või Herakleitose LOGOSEga), ta on lahuta- matu materiaalsest maailmast ning suisa juhib seda. Ta on Tee, kulg, mis on kui igavene ja ajatu, loomulik ja üleüldine maa- ilma spontaanse tekkimise, arengu ja hävingu seaduspärasus. (Chuang-zi: «TAO loob täiuse ja tühjuse, ent ta ise pole ei täis ega tühi. Ta loob kõdunemise ja surma, kuid pole ise ei kõdunemine ega surm. Ta loob alguse ja lõpu, ise mitte olles ei algus ega lõpp.»)

TAO sünnitab asjade-olendite musttuhan- ded read, on toimimatu, toimetades samal ajal kõiki asju; TAO on vormitu ja nimetu, tühi ja ammendamatu, ometigi on ta kõikjal ja kõiges. TAO on kulg, mille mittejärgi- mine viib hukule. Chuang-zi järgi on TAO passiivne ja vormitu, teda võib edasi anda, kuid mitte võtta, võib tunnetada, ent mitte näha; TAO on iseenda algus ja alus ega sõltu ei ajast, ei ruumist, pole tal ei algust ega lõpu. TAO eksisteerib kõikjal ja kõiges; tunda saada TAOd — tähendab tunnetada Loo- duse seadusi ja omandada oskus neid järgida.

Sellest lähtub ka TAO järgimise põhi- mõte. See on käitumine, mis mikrokosmoses harmoneerub inimloomusega (tema TAOga) ning makrokosmoses leiab koos- kõla Universumi TAOga. Sellest põhimõt- test kinnipidamisel rakendubki toimimatus (WU-WEI), mis on taoismi üks põhilisi kontseptsioone ning mis võib viia selle järgija täielikule vabadusele, edule, õitsengule ja õnnele (kuigi ka kõik need ei evi absoluut- set väärtust). Ja seevastu igasugune tegu ja tegevus, mis satub vastuollu TAOga, tähen-

dab tühja jõukulutust ning toob enesega kaasa, nagu öeldud, ebaõnne ja huku.

Taoismi filosoofiat peetakse tihti peale pessimistlikuks, võimalik et ka just toimima- tuseprintsübi fatalistliku hõngu tõttu. Arvan, et taoline hinnang ei ütle ju õigupoolest veel midagi. Ka toimimatus ja elu- ning loodusrütmi arusaav käsitlemine pole ju iseenesest veel pessimism. «Ära muretse! Toi- mi toimimatult ja kõik laabub.»

Universumit ei saa korrastada kunstlikul viisil, tema korrastatuse tarvis peab vallan- dama tema loomulikud, sünnipärased omadused. Sestap ka tark valitseja järgib kulg- ega tee mitte midagi, et riiki valitseda; siis muutub see õitsvaks, saavutab rahuseisundi ja kooskõla. Inimlik ühekülgsus võib varju- tada TAO, ise aga ei oma ta küll mitte mingisuguseid piiranguid: rohukõrs ja kalju- rünk, vördjas ja kaunitar, suursugusus ja äraandlikkus — TAO ühendab need kõik üheks tervikuks. Nähtused ja asjad on oma- vahel kõik võrdsed ning targa inimese puudub poolehoid või eelarvamus: ühtemoodi vaatab ta üliku ja orja peale, ühineb kõik- suse ja Universumiga ning ei muretse ei elu ega surma üle, mõistes nende loomulik- kust ja vältimatust.

Selline oleks siis lühike ülevaade taoismi hõngust. Sarnaselt paljude muudegi hiina õpetustega on ta raskesti hoomatav, kohma- kalt kontseptualiseeritav, seda just oma eba- määrasuse, ähmase ja nõtkuse tõttu. Näeme seda kas või tema põhimõiste — TAO — tõlkimatusest. Ja kuigi L. Mäll on pakkunud mõnusalt eestipärase asendusvärd «kulg», ei või sedagi sammu pidada kuigivõrd rahul- davaks või vajalikuks. Ja miks peaksime nii vägisi taga ajama eestikeelseid vasteid; pal- judki hiina-india mõttesüsteemide põhimõt- ted pole põhimõtteliselt tõlgitavad ning me peaksime neid võtma nii, nagu nad on, tõlgit- sema suva järgi. Liiatigi on tõlkimatuse erapoolik näide ka olemas Vana-Kreeka ja muudegi kultuuride terminite näol (filosoo- fia, sputnik, perestroika).

Nagu eespool öeldud, on TAO mõistet erinevalt käsitatud ka hiina mõtte peamistes suundades. Konfutsiaanluses puudub TAO'l kosmiline värving ja ta on omandanud pigem kõlbeline seaduse mõtte, eetilise printsübi tähenduse ja käitumisjoone, kohusetunde iseloomu. See aga tähendab omakorda, et selle mõiste tõlgendamine satub juba tugevalt sõltuvusse näiteks kas või haridustasemest ja pedagoogilisest praktikast: Taevs annab inimesele ta loomuse, käitumine loomujärg- selt aga ongi TAO, ent TAO täiustub õppi- mise ja õpetatuse, aga ka humaansuse — REN — läbi.

Neokonfutsiaanlaste käsituses samastub

TAO mitte ainult RENiga, vaid ka kosmose ja loodusega: Taeva (looduse) tegutsemise substantsi nimetatakse muutumiseks, selle põhjusseadust aga TAOks. YIN ja YANG jõudude järjestikune võnkeliikumine on TAO, see on see, mille tõttu YIN ja YANG lakkamatult vahelduvad. TAO täidab enesega kogu Ilmamaa; Taeva suhtes nimetatakse teda YIN-YANGiks, Maa suhtes — jõuks ja nõrkuseks, inimese suhtes on ta nimi huumaansus ja õiglus.

Neokonfutsiaanlaste rõhuasetus TAO (ja kogu maailma) kaksühtsele olemusele pole juhuslik. Kõrvuti intellektuaal-kontseptuaalseerimatu TAO mõistega on hiina filosoofia, eeskätt just taoistlik mõte, kõige enam haaratud olnud olemise kaksühtsuse, YIN-YANGiliku kooskõla tunnetamisest ja lahtimõtestamisest. Ühes vanimas hiina klassikalise filosoofia tekstis — YI-YINGis — omandavad YIN ja YANG lakkamatult interaktsioonis ja vastasvõistluses asuvate kosmiliste jõudude iseloomu, mille tulemusena sünnibki ja muutub materiaalne maailm, aga ka kõik muu — ühiskond, ideed, kultuur, moraal. YIN ja YANG ise aga on Ülima Piirväärtuse — TAIJI — sünnitisteks. Siinkohal võib lisada, et TAO tähendus nii «Muutuste raamatus» kui ka «Daodejingi» tekstis tundub uurijate arvates pärinevat ürgalgsest Kuu kultusest.

YINI ja YANGi, nende ülimalt populaarsete kategooriate algtähendus oli ilmselt «pilves ilm» ja «päikeseline ilm», ehk oru või mäe «varju- või päikesepoolne külg». Vana-Hiina mõttetargad kasutasid selle vastandamise binaarsust paljude looduses, inimelus ja ühiskonnas täheldatavate vastandlike ja vastastikku vahelduvate nähtuste filosoofiliseks väljenduseks:

JIN	YANG
loojang	päikese tõus
pimedus	valgus
kuu	päike
vesi	tuli
külm	soe
sügis, talv	kevad-suvi
öö	päev
niiske	kuiv
maa	taevas
paigalseis	liikumine
passiivsus	aktiivsus
sisemus	pealispind
varjatud	avalik, avatud
salajane	ilmne
pehme	jäik
nõgus	kumerus
surm	elu
sealpoolne elu	maine elu
naine	mees

riigialam	riigivalitseja
poeg	isa
abikaasa-naine	abikaasa-mees
argus	julgus
alatus	üllameelsus
paarisarv	paaritu arv
madal (räme) heli	kõrge (puhas) heli
negatiivne	positiivne

Erakordselt oluline on siinkohal küll rõhutada, et YIN-YANGilikud vastandid polegi mitte vastandid, vaid on eeskätt just teineteist tingiv ja teineteisest lähtuv, teineteisesse üleminev paarsus. YANG, saavutades äärmuse, muutub YINiks ning vastupidi. Üks sisaldab alati eneses ka potentsiaalselt teist. YIN-YANGiliku kaksühtsuse hurmast kõneleb poeetiliselt L. Mäll oma «Daodejingi» tõlke eessõnas.

Võrdlusuhtes «konfutsiaanlus — taoism» paigutab YIN-YANGiliku binaarsusprintsipi rakendamine konfutsiaanluse meheliiku, YANGILIKU märgi alla, taoismi aga YINILIKULE poolele. Konfutsiaanluse suunitlus on üles, edasi, tulevikku, korrale ja korraldusele, tegutsemisele ja karjäärile; taoismi pilgupöörd — maha, tagasi, minevikku, loomulikkusele ja vabale kulgemisele, toimumisele ja isenda-olemisele. Siit ka vastastikune suhtumine ajaloo aegade jooksul: konfutsiaanluse domineerimine riigivalitsemise ja ühiskonnakorralduse vallas sujus (mitte alati lausa sujuvalt) taoismi populaarsuseks alam-elus, igapäevastes toimetustes, ennustustes, maagias, ravitsemises ja sõjakunstides, aga ka «päris» kunstis — maalikunstis ja poeesias, ehituskunstis ja aiailu seadmistes. Oli rivaliteeti, oli teadusemeeste kõrgeleulnulisil vaidlusi, esines lausa ühe või teise poole ülekohtuki, ent tähelepanuväärse ja olulisena peaksime silmas pidama hiina pikaajalise mõtte hämmastavat sünkreepsust ja amorfisust. Siit ka hoiatav soovitus: mitte laskuda nende kahe mõttesuuna — konfutsiaanluse ja taoismi — jäigale vastandamisele euroopaliku polariseerimiskihu õhinas, vaid omada silmade ees kaksühtsuse rahustavat fenomeni — pole üht ilma teiseta, üks sisaldub teise üsas võimeivana ja kõik on kaksühtne. Seega suures jaotuses «konfutsiaanlus-taoism» kannab viimane YINiliku tendentsi märki. Kuidas avaldub see «naisesuselembus» aga õpetuses eneses, taoismi enese põhidoktriinide läbi?

Naisesuse, naisalge mütoloogem — üks olulisemaid taoistlikku õpetuses — etendab tööpoolest tähelepanuväärset osa selle õpetuse kõige erinevamatel tasanditel: filosoofias, kosmoloogilistes ja kosmagoonilistes mõtteavaldustes, riigivalitsemise ja perekonnakorralduse teoorias, elu ja surma käsitamises ja mujal.

Naise ja naiseseuse, ema ja emase probleemi analüüsiks pöördume kõigepealt «Daodejingi» teksti poole. Kummalisel kombel pole feminiinsus kui selle teksti põhjaloov mõtteaspekt leidnud nii usinat käsitlust uurijate poolt, kui võiks eeldada. (Erandina nimetaksin USA sinoloogi E. M. Chen'i artiklit «Tao as the Great Mother and the Influence of Motherly Love in the Shaping of Chinese Philosophy» ajakirja «History of Religions» 1974. a 1. numbris ning nõukogude teadlase J. Tortšinovi artiklit «Даосское учение о «женственном»» ajakirja «Народы Азии и Африки» 1982. a 6. numbris; viimane, tõsi küll, kirjutab ohtralt ümber ameeriklanna mõtteid.)

«Daodejing» seisab kõikide teiste hiina klassikaliste tekstide seas pea täiesti üksikuna oma selge ja ilusa kõnelemisega TAOst kui Maailma Emast, kui kõikide asjade-olendite sünnitajast, ürgsest algest ja üsast. Otseleid osutusi emale, emasele, naisele* jne pole «Daodejingi» tekstis küll liiga palju, seevastu kaudseid tõendeid feminiinsuse rõhutamisest leidub küllaga ja nii ühed kui teised on erakordselt olulised taoistliku õpetuse mõistmise seisukohalt. Toomegi ära TAO erinevaid tähendusi Lao-zi tekstis, mis annavad alust eeldada, et TAO õpetuse kui filosoofilise kontseptsiooni kujunemisele eelnes mingi teatud Ema-Jumalanna austamine, kelle kultusega on taoism geneetiliselt seotud. «Daodejing» püüab edastada naiseliku loomivõime olemasolu ja efektiivsust. Selle läte tugineb Ema-Jumalanna austamisel ning TAO kirjeldustes «Daodejingi» tekstis on olemas kõik Ema-Jumalannale iseloomulikud tähendused ja metafoorid, kõik Suure Ema sümbolid: pimedus, õõ, kuristik, koobas, kaos, org, sügavik, üsk jne.

TAO on ja avaldub tekstis kui:
ema —

I kulgetav kulg on püsitu kulg
nimetatav nimi on püsitu nimi
nimetatu on taevasmaa algus
nimetatu on musttuhandete ema

kui esivanem —

IV oh põhjatu
ta on kui musttuhandete esivanem

kui tühjus —

V on kui lõõts või vile
tühi kuid ei ammendu

kui oruvaim ja ürgema —

VI surematut oruvaimu
kutsutakse ürgemaks

* DDJ keel on väga arhailine ning ta kasutab vägagi spetsiifilisi termineid. Nii ei ütle ta «mees» (NAN) või «naine» (NÜ), vaid «isane» (MOU-takk) ja «emane» (PIN-mära).

ürgema värvat
kutsutakse taevasmaa juureks
naiselikkus —
X kas saad naiselikkusetä
ema —
XX mina üksi erinev
kuid ma hindan toitvat ema
XXV on miski
segane kuid täiuslik
eelnev taevasmaale
rahulik ja tühi
üks seisab muutumata
kõikjal liigub väsimata
küllap taevasmaa ema
LII taevaalusel on algus
emaks taevaaluks
ema üles leidsid
ennast tema pojaks tead
ennast tema pojaks tead
naase emast kinni hoidma

Mõlemad viimased salmis, nii XXV kui ka LII on kõige ilmekamad ja poeetilised TAO-Ema iseloomustused selles tekstis. Veel näeme ka salmis LII ilmset vihjet algsele Ema-Jumalannale, milles võime vaadelda ka matriarhaalse ühiskonna elulaadi ja olemise kinnitust.

Peale ülaltsiteeritu on veel kohti, kus naisesus, emasus, naiselikkus on antud vihjamisi, kaudselt, mõistukõneliselt: TAO samastatakse v e e g a, mis on kosutuseks ja kasuks kõikidele olenditele ja asjadele. Vesi on taoistlikus mõttepruugis alati kandnud naiseliku olemise märki, eredalt on seda esile toonud Guan-zi 7. sajandil e.m.a: «Vesi — see on kõikehõlmav aines. Just vesi on kõikide asjade mõõdupuu, elusolendite eksisteerimise läte, valguse-varju alus, edu ja ebaedu allikas. Seetõttu öeldaksegi: vesi — see on ime! Veest sünnib ka inimene. Kui mehe ja naise peenimad QI-osakesed ühinevad, moodustab vesi lootekeha. Seetõttu öeldaksegi: vesi — see on kõikide asjade alliklate, kõikide elusolendite esivanem.»

VIII ülilm headus on kui vesi
vesi on hea musttuhandetele
ta ei võistle
ta läheb sinnagi
mida peetakse halvaks
nõnda ta ongi kui kulg
LXXVIII taeva all ei ole õrnemat ja
nõrgemat kui vesi
karm ja kange ometi ei suuda teda
võita
teda ei saa muuta
nõrk ju võidab tugeva
õrn ju võidab jäiga

TAO samastatakse ka o r u g a (VI, XXVIII,

XXXIX), kes sünnitab kogu oleva tänu oma alamiku tühjusele.

«Daodejingi» tekstis kõneldakse palju — ehkki mõistuliselt — TAO «olemiseelsest», «mitteolemuslikust» aspektist, mis filosoofiliselt tähendab vastandit olemasolevale olemisele; TAO on selles mõttes pigem potentsiaalne olemine, preeksistentne substants. Ehk pregnantne olemine. TAO osutub seega Maailma Emaks, olemise ja elu allikaks. See on sünnitav, viljastuv eelolemine, on potents ja ürgüsa.

Naisesuse üheks levinumaks sümboliks oli ka tühi sõõr. Tühjus, puudumine, mitteolemine on samuti TAO atribuutideks. Sellelt vaatekohalt on TAO kui Eimiski (WU), on arhetüüpne AN SICH, arhetüüpne naiselik, mis sisaldab oma tühjuses ning produtseerib sellest kõiki asju, olendeid ja nähtusi, s e a l h u l g a s k a i s e e n n a s t. (Chuang-zi'l esineb mõõndus «ema-QI» kohta, s o — ilmselt tühjuse kohta, mis assotseerub, eriti emarüpe tühjuse mõttes, Absoluutse reaalsuse naiseliku aspektiga.) Ka Lao-zi oli i s e e n d a e m a. See taoistlik arusaam on selgesti nähtav ka paljudes müütides, mis kirjeldavad tema ajaloolist sündi. Ühes neist kõneldakse järgmist:

YIN-dünastia keisri Wu-Ding'i valitsemise ajal Lao-zi naasis Ema Li emakotta. Kui ta seejärel sündis, olid tal juuksed juba

hallid. Seetõttu teda nimetatigi Vanaks Lapseks. Mis puutub tema naasmisse looteseisundisse Ema Li emakojas, siis on vaja mõista, et ta ise muutis oma ülipeene tühja keha Ema Li kehaks ja tuli tagasi iseendasse, iseenda emakotta. Ja tegelikult polnudki mingit Ema Li'd!

Näeme siin juba üpris selget vihjet Lao-zi androgüünsele olemusele; see motiiv on ürgne ning laialt levinud enamiku rahvaste mütooloogias. Veel näeme siin aga ka üldtuntud mütoloogemi nn «patuta eostamisest» (Siddhartha Gautama, Jeesus), mida on täiendatud õpetusega iseennast sünnitava Lao-zi naiselik-emalikust loomusest. Mõneti võime seda vaadelda jällegi kui matriarhaalse korra peegeldust, kus põlvnemine kulges emaliini pidi ning kus inimesed teadsid muidugi oma emasid, mitte aga isasid. Uurijad ei leia mitte üheski iidse legendis Lao-zi sünni kohta midagi tema isast. «Daodejingis» ei mainita isa-armastust, vaid emalikku ja emarmastust. Isast on juttu üldse vähe ja kaudselt (XLII, XXVIII); isa ja isase sümbolid ja saavutused on tekstis kõik taandatud elu sujuva funktsioneerimise seisukohalt küllaltki tarbetuks. Siit koorub ka tõdemus: «Daodejing» on oma olemuselt hümn TAOle kui Suure Ema(se) võimule, võimele ja armule. Sellest tekstis on naise õigused alati kõrgemal mehe omadest.

Ajalehtedele «Pravda», «Rahva Hää» ja «Sovetskaja Estonia»

AVALIK KIRI EESTI NSV-st

14. oktoobril 1980. a. ilmus ENSV ajakirjanduses ETA teadaanne «Vabariigi Prokuratuuris».

«Seoses viimasel ajal Tallinnas aset leidnud jämedate avaliku korra rikkumistega noorukite gruppide poolt, mis on kutsunud töötajates esile õigustatud nõrdimuse ja rahulolematuse, on ENSV Prokuratuur algatanud kriminaalasja nende korrarikkumiste algatajate ja õhutajate vastu, samuti kuritegelike huligaanide vastu. Kõiki asjaolusid uuritakse hoolikalt, pärast mida süüdlased võetakse seadusega ettenähtud vastutusele.»

See 48-sõnaline tekst on seni ainus nõukogude trükisõnas ilmunud teade Tallinnas ja mujal Eestis aset leidnud noorte väljastumiste kohta. ETA teatele lisaks on koosolekul koolides ja asutustes levitatud süüdlasi teateid toimunud. Et sündumuste

pealtnägijaiks oli küllalt palju Tallinna külalisi vennasvabariikidest, on kujunenud võimalus mitmesuguste kuulujuttude levikuks ning Nõukogude Liidus. Kõik see, mis viimasel ajal on aset leidnud, sunnib meid kirjutama.

Muret tekitab Tallinna sündumuste juures vägivald, mille jätkumiseks on esinenud üleskutseid hiljemgi. Vägivalla kasutamine osutab sellele, et meie ühiskonnas on tekkinud ohtlikud lõhed ja vastuolud kasvatajate ja kasvatatavate vahel, juhtide ja juhittavate vahel. Tegelikuses esinevaid pingeid teravdab veelgi mittevastavus selle vahel, mida väidetakse olevat ja mis tegelikult on.

Leiame, et niisugune olukord on ohtlik ja ei saa kesta, toomata kaasa raskeid tagajärgi Eestile ja kõigile, kes siin elavad. Andestamatu oleks õigustada õiguskorra rikkumist, kuid andestamatu on ka ignoreerida

selle sügavamaid juuri ja põhjusi. Seetõttu peame oma kohuseks juhtida tähelepanu järgmistele asjaoludele.

Pole tõenäoline, et tuhandete noorte meeleavaldusteni viis üksikute õhutajate tegevus. Meile tundub, et selles väljendub võimendatud täiskasvanute, paljude Eesti elanike rahulolematust.

Tegemist on laia sotsiaalse probleemiga, mille lahendamine on võimatu kogu ühiskonna osavõtuta. Selleks tuleb kõigepealt ühiskonda probleemist informeerida.

Rahulolematust on süvenenud viimastel aastatel, kuid on kujunenud hoopis pikema aja jooksul. Selle rahulolematuse on põhjustanud mitmed sotsiaalmajanduslikud probleemid, mida pole suudetud lahendada. Taustaks on olme pinnal tekkivad konfliktid (sabad kauplustes, tarbe- ja toidukaupade defitsiitsus ning nende ebahühtlane jaotumine), mis soodustavad alkoholismi, kuritegevust, perekonna ebastabiilsust ja muid laostavaid nähtusi. Need konfliktid liituvad Eestis rahvusõiguslike suhete korrastamatusega.

Muid probleeme on avalikkuses rohkem või vähem käsitletud, kuid meile tundub, et rahvuslikul pinnal tekkinud konflikte on seni esitatud ainult kui huligaanlikke. Seepärast on meie kirjas pööratud tähelepanu eelkõige sotsiaalsete konfliktide rahvuslikule aspektile.

Rahvuslikul pinnal tekkivad konfliktid muudab eriti tõsiseks see, et nende põhjusi ei ole meie avalikus sõnas seni piisava avameelsusega käsitletud — see peegeldub kasvõi eeltoodud ETA teadaandes. Meie arvates on rahvuslike konfliktide ja pingete põhjuseks Eestis mõlemate suuremate rahvusrühmade — eestlaste ja venelaste ebakindlus, osalt isegi hirm oma identiteedi pärast. Hirm aga sünnitab irratsionaalset, sageli otseselt agressiivset käitumist.

Ebakindlust ja hirmu on põhjustanud mitmed objektiivsed ja subjektiivsed faktorid, mida ei tohi vaadelda eraldi, vaid koos: objektiivseid sündmusi majanduse, demograafia ja kultuuri vallas näha ja tõlgendada vältimatult ka läbi rahvustunde prisma.

Eestlaste ebakindlust oma tuleviku suhtes on põhjustanud järgmistest asjaoludest:

— eesti elanikkonna osakaalu kiire vähenemine, eriti Tallinnas, kus eestlased on muutumas vähemusrahvuseks.

— eesti keele kasutamise piiramine asjaajamises, olmes, teaduses ja mujal. Seda tendentsi iseloomustavad näiteks eesti keelt ja kirjandust käsitlevate väitekirjade kohustuslik esitamine vene keeles, Eesti NSV 40. aastapäeva pühendatud piduliku koosoleku läbiiviimine ainult vene keeles.

— eestikeelse ajakirjanduse ja paljude

raamatute, eriti rahvuskultuurile oluliste teoste muutumine raskesti kättesaadavaks, rahvuslike teaduste arengu ilmne pidurdatus.

— ülepingutatud ja oskamatu propagandakampaania vene keele õpetamiseks koolides ja lasteaedades, ajalooõpetuses esinev venelaste osa eriline esiletõstmine teiste rahvuste arvel.

— tööstuse ekstensiivse arengu üleforsseerimine üleliiduliste ministriumide poolt, pööramata küllaldast tähelepanu sellega kaasnevale ökoloogilisele tasakaalu rikkumisele.

— kakskeelsuse propageerimine ühepoolset eestlaste hulgas, millele ei vasta midagi samaväärset muulaste seas — see süvendab eestlastes tunnet, et nende emakeelde suhtumiseks kui teisejärgulisse keelde; ajakirja «Russki Jazök v Estonskoi Škole» kõrval puudub analoogiline ajakiri eesti keele õpetamiseks kohalikes vene koolides.

— juhtivatele ja rahvuskultuuri probleemidele tegelevatele ametkohtadele inimeste määramine, kellel ei ole piisavalt teadmisi eesti kultuurist ega huvi selle vastu.

Eestlaste rahvustundeid häirivad samme põhjendatakse enamasti majanduslike kaalulustega. Meile aga näib, et eestlaste seas ilmnev meelekibedus ja ebakindlus ei saa jätta avaldamata mõju majanduse efektiivsusele ja töö kvaliteedile.

Võib arvata, et Eestis elavatel venelastel, ukrainlastel, valgevenelastel ja teistel mitte-eesti rahvusest elanikel on raskusi etnilise identiteedi leidmisega — nad on väga mitmekesist rahvuslikku, geograafilist ja sotsiaalset päritolu. Eestlaste ja teiste rahvaste psühholoogilised erinevused on seni jäänud täiesti uurimata. Tihti ülehinnatakse saavutatud ühtsuse sügavust. Sageli tekitab rahvuslikud konfliktid vaid sellest, et inimesed ei mõista üksteise käitumist ja tõlgendavad seda valesti. On äärmiselt oluline teada rohkem Eestisse migreerunud inimeste sotsiaalsetest, etnilistest ja kultuurilistest probleemidest ning sellest, kuidas need on seotud eestlaste samalaadsete probleemidega.

Samuti peaksime tingimata teada saama ja avalikult kõnelema ning kirjutama sellest, mis teisi häirib eestlaste suhtumises ja käitumises. Mõlema peamise rahvusrühma vahel ilmneb usaldamatust ja sellel pinnal levivad eelarvamused, stereotüüpsed eksikujutelmad ning kuulujutud, mis taas osutab vajadusele saada ja levitada olukorrast objektiivset informatsiooni. Tõe defitsiit on ohtlikumaid defitsiite.

Eestlaste rahvustunne on mõnelt kohalt äärmiselt hell ja siin võib hoolimatusel olla eriti tõsiseid tagajärgi. Eestlaste ülitundlikkust eriti oma keele suhtes seletab see, et aasta-

sadu on siin sed sakslastest valitsejad suhtunud eesti keelesse põlgusega ja terve eelmise sajandi on eestlasi algul sakslaste, hiljem tsaarivõimude poolt püütud veenda oma keelse kultuuri võimatuses, otstarbetuses ja kahjulikkuses. Eestlased löid omakeelse kultuuri saksa mõisnike ja tsaarivõimu mõnitustele ja survele vaatamata ning seeläbi on eesti keel eestlastele kättevõidetud inimväärikuse sümbol. Eestlastega saab siin lähemalt suhelda vaid see, kes oskab nende keelt või vähemalt avaldab selgesti oma lugupidamist selle vastu. Inimene, kes elab aastaid Eestis ja on lugupidamatu eesti keele ja kultuuri vastu, solvab sel kombel tahes või tahtmata, teades või teadmata eestlaste inimväärikust. Suhtumine eesti keelde on üks sõlmküsimusi eestlaste ja teiste rahvusrühmade vahelkordade kujundamisel Eestis.

Eelnev ei taha ega saa olla ammendav käsitlus kõigest seikadest, mis on ülemäära pingestanud põhiliste rahvusrühmade suhteid Eesti NSVs. Me tahame ainult osutada mõnele põhiprobleemile, eelkõige aga vajadusele rahvusprobleeme tõepoolest lahendada, ausalt ning põhjalikult uurida ja arutada kõigil tasemetel, alates rangelt teaduslikest käsitlustest ja lõpetades laiate diskussioonidega ajakirjanduses, raadios, televisioonis, koolides ja ettevõtetes.

Et vältida Tallinnas asetleidnud sündmuste kordumist ja leevendada olemasolevaid rahustevahelisi pingeid, tuleks kõigepealt võtta midagi ette eestlaste kõikumalõõnud oleviku- ja tulevikukindluse taastamiseks ja selle tagamiseks, et Eesti põliselanikele jääks alati otsustav sõna oma maa ja rahva tuleviku kohta. Küsimus Eestimaa tulevikust ei tohiks jääda üleliiduliste ministriteeriumide, peavalitsuste ja teiste ametkondade otsustada. Kõigile suurematele sotsiaalmajanduslikele ettevõtmistele, näiteks suurte tööstusettevõtete rajamisele või laiendamisele peaks eelnema võimalike sotsiaal-

sete, psühholoogiliste ja ökoloogiliste tagajärgede uurimine ja avalik arutelu.

Revolutsioonist alates on eesti keelel olnud konstitutsioonilised tagatised ja teda on kasutatud ametliku keelena kogu Eesti alal kõigis avaliku elu valdkondades. Igal Eesti NSV piirides elaval eestlasel on olnud enesestmõistetav õigus eestikeelsele kesk- ja kõrgharidusele ning emakeele kasutamisele asjaajamises nii kõnes kui kirjas. Arvame, et selle printsiibi seadusandlik fikseerimine Eesti NSV Ülemnõukogu poolt normaliseeriks oluliselt praegust ebatervet õhkkonda.

Rahvuslikud konfliktid võivad kergesti viia usaldamatuse ja viha eskalatsioonini ja muuta võimatuks ühiskonna rahuliku arenemise. Seda saab tagada ainult kõigi siinsete rahvusrühmade koostöö. Sellepärast peame mõõdapääsmatuks tekkinud olukorra ausat ja sügavat analüüsi. Me soovime, et Eesti saaks ja jääks maaks, kus ükski inimene ei pea tundma solvanguid ja takistusi oma emakeele või päritolu pärast, kus rahvusrühmade vahel on mõistmine ning pole vihkamist, maaks, kus valitseb kultuuriline ühtsus mitmekesisuses ja keegi ei tunne oma rahvustundeid solvatuna või kultuuri ohustatuna.

Tallinn—Tartu

28. oktoobril 1980. a.

Priit Aimala, Kaur Altoa, Madis Aruja, Lehte Hainsalu, Mati Hint, Fred Jüssi, Aira Kaal, Maie Kalda, Tõnu Kaljuste, Toomas Kall, Jaan Kaplinski, Peet Kask, Heino Kiik, Jaan Klõseiko, Kersti Kreismann, Alar Laats, Aare Laht, Andres Langemets, Marju Lauristin, Peeter Lorents, Vello Lõugas, Endel Nirk, Lembit Peterson, Arno Pukk, Rein Põllumaa, Paul-Eerik Rummo, Rein Ruutsoo, Tõnis Rätsep, Ita Saks, Aavo Sirk, Mati Sirkel, Jaan Tamm, Rein Tamsalu, Andres Tarand, Lehte Tavel, Peeter Tulviste, Mati Unt, Arvo Valton, Juhan Viiding, Aarne Üksküla.

REIN RUUTSOO

40 KIRJA LUGU

Oli ärev hilissügis. Afganistan juba võitles, Jüri Kuke protsess oli lõppenud. Lootusrikkalt jälgiti, kuidas Poola töölisel ja intelligentidel järkjärgult murendasid bürokraatia võimu. Juba teist korda ühe põlvkonna elus, «Praha kevadele» kaasaelanute, nüüdseks 30—40aastaste jaoks hakkasid mõisted

«tõde», «vabadus», «ausus» jne sotsialismi tingimustes omandama reaalselt poliitilist sisu. Oma riigis aga ahistus süvenes. Neostaliniseeruva bürokraatia poolt elluviidava üldise sotsiaalse vägivalda üheks kõige solvavamaks küljeks hakkas muutuma omavoli rahvuskultuuri kallal. 1976. aasta ettekirjutuste

kohaselt pidi ka oma maa või keele küsimusi käsitleva dissertatsiooni ümber panema vene keelde. Äsja oli jõustunud sisuliselt venestamist teeniva kakskeelsuse arendamise programmina tuntud salastatud plaan rahvuskultuuri arengu ahistamiseks. Selle kohaselt tuli kõigiti soodustada nn kakskeelseid kirjanikke, stimuleerida vene keeles kirjutamist, esitada vene näidendeid ka Eesti teatrites vene keeles, nii kesk- kui kõrgkoolides tuli õpetamine esialgu osaliselt üle viia vene keelele jne. Niisuguse programmi pikemaajaline eesmärk oli selge.

Kõrvuti koolisüsteemi kriisiga oli taolise rahvuspoliitika poolt üleskõetud atmosfäär nähtavasti üheks põhjuseks, mis kutsus esile õpilaste väljaastumise. Kuid ilma igasuguse reaalse poliitilise tegevuse kogemusest, nähtavate liidriteta, kujunemata programmiga noorus ei jõudnudki rohkemat teha kui lihtsalt koguneda Raekoja platsile ja Tammisaare mälestusmärgi juurde. Meeleavalduse jõhker laialiajamine koos bürokraatia poolt levitatava demagoogiaga muutis vägivalda järjekordselt kõigile nähtavaks ega ennustanud tuleviku suhtes head mitte ainult meelt avaldanud noortele, vaid tähendas ka hoogustuvat pealetungi rahvus- ja kodanikuõigustele Eestimaal.

Võib arvata, et midagi taolist, mis sai hiljem tuntuks nn neljakümne kirjas deklareerituga, mõtlesid ja tundsid ning võib-olla panid ka kirja tuhanded inimesed Eestis. Kuid neostalinistlikus atmosfääris oma protesti avalikuse kuulutamiseks läks esiteks tarvis tundlikkust, mis teinuks edasise vaikumise väljakannatamatuks, teiseks aga pidi olema väikegi lootus mingile sotsiaalsele kaitsele. «Sotsiaalne hullumeelsus» on alati iseloomustanud poete ja seetõttu serveerinud ka neile erilise koha ajaloos. Pole juhus, et pöördumise teoks saamist kandis suurel määral luuletajate Jaan Kaplinski ja Juhan Viidingu vaimujõud. Kuid «vaimuhaiguse» üha massilisema levimisega neil aastail intelligenti hulgas tähendas poeet olla üksnes haiguse kõige kindlamat sümptomit. Nähtavasti just sellest sotsiaalsest kaitsetusetundest tulenes kirja kollektiivne loomus.

Otsustava tõuke kirja tekkimisele andis Jaan Kaplinski, kes kirjutas pöördumise algteksti, mis ärevais meeleoludes hiljem kahjuks põletati. (See omakorda andis bürokraatiale alust väita, et kiri ongi kirjutatud Läänes ja süüdistada kaasallkirjutajaid konspireerimises!) Minu mäletamise järgi ei erine aga Kaplinski poolt kirjanpandu põhimõtteliselt sellest, mis lõpuks pidi jõudma toimetuste laudadele. Algteksti redigeerimise stiihiliselt tekkinud toimkonna (J. Viiding, A. Tarand,

T. Rätsep, S. ja R. Ruutsoo jt) põhiülesandeks oli püüda ületada kuristikku, mis lahutab poeedi valukarjatust bürokraadi mõttemaailmast, teha viimasele vähegi mõistetavaks, et jutt käib siiski väga tõsistest asjadest. Pöördumise sotsiaal-ajaloolist sisu lihvides säilitati kõik, mis teksti avalikustamisel muudaks selle lugejale inimlikult lähedaseks. Kõik osalised mõistsid, kui tähelepanelikult hakatakse ülalpool uurima iga kirja sõna, et inkrimineerida autoreile väiteid, mille eest võiks karistada. Just seetõttu oli tekst jätkuva läbiarutamise objektiks, sai kollektiivseks loominguks, milles osalesid peaaegu kõik, kes pöördumisega liitusid. (Kõik see ei takistanud aga hiljem pöördumise sisu kõikvõimalikel viisidel moonutamast. Näiteks kinnitas üks kõrgem funktsionäär Kirjanike Liidus esinedes, et kirjas leidub fašismile omaseid mõttekäike!) Palju tulusaid tähelepanekuid tegid needki, kes mitmetel põhjustel ei saanud kirjaga avalikult liituda. (Neist räägime lähemalt hiljem.) Kuid vaatamata vajadusele enesekaitse huvides ohverdada ühte kui teist Kaplinski teksti kujundilisusest ja asendada see kainete argumentidega, säilis palju algteksti poeetilistest põhihoovusest, mis muudab pöördumise loetavaks ka nüüd, mil selles esitatud seisukohad on muutunud endastmõistetavateks tõdedeks. Võib vist väita, et pöördumine kuulub sõjajärgse Eesti ühiskondliku mõtte krestomaatiliste tekstide hulka.

Et kirjal seisab üksnes neljakümne inimese allkiri, on mõnevõrra juhuslik. Teades kirjale osaks saanud toetavat vastuvõttu rahva hulgas, on põhjust kinnitada, et paljudades pöördumist mitmes tuhandes eksemplaris, kirjutas sellele appihüüdele alla meie rahva enamik.

Kirja muutumist kollektiivseks ei tinginud ainult koostajate mõttekaaslus, vaid selge teadmine bürokraatia halastamatusest võimuvõitluses. Oli tingimata vajalik koondada kodanikuinitsiatiivi, näidata julgejate minimaalne «kriitiline mass», et teha nende represseerimine bürokraatiale võimalikult ebamugavaks. Kindlasti pidid need olema avalikkuses tuntud inimesed, et «käteväänamist» ei saaks teostada üldsusele päris märkamata. Teiselt poolt ei saanud osalejate hulk ja pöördumise ettevalmistusaeg olla liiga suur, sest siis oleks bürokraatia «nõukogudevastase» ettevõtmise lämmatanud juba eos. Lisaks sellele oleks bürokraatia tuhandete allkirjade kogumist organiseerinud inimeste tegevust (nähes neis õigusega reaalsel poliitilist jõudu) kvalifitseerinud hoopis teisti.

Avaliku pöördumise vorm oli «suletud ühiskonnas» seega ainus, mille vahendusel oli loota ühelt poolt võimude tähelepanu

pälvimist, lootust, et kirja ei panda mitte lihtsalt kalevi alla — kellegi süütegude koostatavasse toimikusse, vaid seda hakatakse siiski mingil kombel arutama. Kuid kellegi ei olnud illusioone julmalt õpilasi laiali peksta lasknud bürokraatia suhtes. Arvestati ka halvima. Nii pole üldse juhuslik, et kirja all seisab J. Kaplinski ja samal ajal puudub T. Toometi nimi, alla on kirjutatud P.-E. Rummo ja M. Lauristin, aga mitte V. Härn ja P. Vihalemm. Seda abielupaaride rida võiks jätkata. Pöördumise teokssaamises väga tegusalt osalenud S. Ruutsoo nime puudumine kirja all põhjustas hiljem süüdistusi konspiratsioonist, mille «paljastamist» peeti asjaomaste suureks võiduks. «Seatute» loogika oli ja võis olla muidugi selline, kuid põhjus oli hoopis lihtsam kui CIA juhendite elluviimine. Arvestades, et bürokraatiapooled repressioonid lähtuvad ikka formaalsest kriteeriumist, tuli jätta väljavaade, et üks perekonnaliige säilitab võimaluse perekonnale ülalpidamist teenida. Nii ka üldiselt läks, ehkki S. Ruutsoo hilisemaks töölt valdamiseks fabritseeriti pealtnäha teine ettekäanne.

Neid, kel oli võimalus kirja kirjutanutega liituda, oli paari nädala jooksul vähemalt sadakond. Kuid see poleks muutnud tõsiasja, et pöördumise korraldamise tuumiku moodustasid enamikus kuuekümnendate aastate tõusuaia liidrid.

Kirja kirjutajate poolt vaadates oli tegemist südametunnistusest lähtuva mõneta meeleheitliku sammuga. Valik, mille ette aeg mõttekaaslased seadis, oli karm. Olukorras, kus tollaste mängureeglite järgi kellegi eksistents ei olnud otseselt ohus, tähendas jätkuv vaikimine paljuski moraalselt lõmastumist. (Seetõttu võib mõista nii mõnegi esialgu kõrvalejäänud hilisemaid süümeepiinu.) Kellegi asjaosalistest ei olnud naiivsust arvata, et üldrahvalike brežnevlikku poliitikat on võimalik ühe kirjaga muuta. Kuid mingil määral oli selle elluviimise temposid võimalik pidurdada (võita aega). Üksikisikuist sõltub siiski küllalt palju. Konkreetse tegevuses tuli inimesi julgustada saboteerima rahvavastast poliitikat. Iseendi jaoks tähendas aga vastuastumine arututele oludele ja rahvast likvideerida ähvardavale poliitikale ainat võimalust säilitada eneseväärikus. Muidu oleks tulnud end taas ajaloo ees vabandada, et see kõik toimus meie vaiksival nõusolekul, et Eesti anti meie silmade all järjekordselt ära ilma ühegi püssilasuta. Intelligentis formuleeris esmakordselt süstemaatilisel kujul probleemid, mis tulid viia ka rahva teadvusse. Ametnikelt võttis intelligenti pöördumine ära igasuguse võimaluse siis ja ka tulevikus (st nüüd) seletada, et nemad ei teadnud

midagi. Vastupidi, kiri ning sellesse suhtumine muutus väga tõhusaks diferentseerivaks teguriks, mis võimaldab lausa nimeliselt osutada, kes tollal eriti innukalt neostalinistlikku poliitikat ellu viisid ning kes kauplesid hoopis püüdlikumalt, kui nende otsene ametikoht seda nõudis, kirjale allakirjutajaile välja «kriminaali».

Kirja positiivset mõju on tagantjärele üsna raske hinnata. Bürokraatia vastutegutsemisele vaatamata tunti seda üsna varsti kõigis Eestimaa nurkades. Vastupanu kohtamine sundis ametnikke nüüd kindlasti tunduvalt ettevaatlikumalt tegutsema. Iga saamatu aktsioon võis ähvardada samasuguse rahvusvahelistki vastukaja leidnud pöördumisega. Rahva seas löi kiri jälle teatava sideme, toetuspunkti ühistegutsevuseks, leevendas üksijätuse, killustatuse tunnet, millest sündis vägivallale nii sobiv käegalõõmise meeleolu. Vähemalt mõneks ajaks tekkis jälle tunde-, teo- ja mõttekaaslus, mille hävitamisele oli kogu poliitika suunatud. Muidugi, mõnes mõttes oli bürokraatialgi, mille üle rõõmustada — nende käsutuses oli terve «vaenlaste» nimekiri ja selge tõend selle kohta, et valvust, võitlevust jne tuleb suurendada (koos vastavate ametikohtade lisamisega).

Kõige üldisemas plaanis võib kirja kindlasti käsitleda kui suurejoonelist sotsiaalset eksperimenti, mis andis olulist teavet rahva meelsuse ja vaimse seisundi, bürokraatia tegutsemismeetodite, inimeste käitumismotiivide, Stalini aja hirmukomplekside ja muu taolise äärmiselt olulise suhtes. Sotsiaalselt informatsioonist olulisemaks oli nähtavasti vastus küsimusele, kuidas reageerib taolisele sammule bürokraatia. Rakendatud meetmeid esialgselt süstematiseerides võib saada kogu stagnatsioonijale, suletud ühiskonnale iseloomuliku karistuste «kataloogi». Bürokraatia võimuajakäeline totaalsus ei tule üllatusena. Karistuste suhtelist leebust seletab suurel määral mitte ainult asjaolu, et tegemist oli kirjanike, kunstnike, teadlastega jne (keda pole kerge olematuks muuta ja asendada — mäletate Stalini omaaegset kommentaari), vaid ka see, et allakirjutante hulgas oli viis NLKP liiget, nendest kaks koguni veteranide hulka kuuluvat inimest (Aira Kaal, Ita Saks) ja Marju Lauristin. See takistas kogu kirjatööd juba ennatlikult nõukogudevastaseks septsuseks kuulutamast.

Kirjade postitamisele järgnenud sündmuste käik oli lühidalt järgmine. Üsna varsti, paari päeva pärast kutsuti kirjale allkirja andnud välja oma kõrgemate ülemuste juurde — kes ministri (J. Lott), kes Teaduste Akadeemia juhtkonna (K. Rebane, V. Maamägi, A. Kõörna), kes rektori (A. Koop) juurde. Pärast kinnituse saa-

mist, et väljakutsututel on tõepoolest seos avaliku kirjaga, hakati kellelt kategoorilises toonis ja koos ähvardustega, kellelt viisakamalt nõudma allkirja tagasivõtmist (!) ning selle tõenduseks vastava avalduse kirjutamist. Kui see aktsioon oleks õnnestunud, siis olekski kogu 40 kiri nähtavasti kuulutatud provokatsiooniks ja imperialistide väljamõeldiseks. Õiguslikus mõttes kujunes õige kummaline situatsioon: ülemused — näiteks ministrid ja akadeemia juht — nõudsid alluvalt kaebuse tühistamist, mis suures osas käis nende endi halva töö kohta. Vähem veider ei olnud partei liikmete olukord — nende administratiivne ülemus nõudis taganemist NLKP põhikirjaga tagatud õigusest vabalt pöörduda kõrgemalseisva organi poole! Bürokratuur tühistas seega omavoliliselt partei elu normi (nagu pärast selgus, tuli ajakirjanduse poole pöördumise põhikirjaline õigus ootamatuseks ka mitmetele aparaaditöötajatele). Tähelepanuväärne on seegi, et rakendatud taktika seisukohalt räägiti kollektiivse pöördumise autoritega kärkvalt üksahaaval. Kõik katsed astuda juhtorganitega sisulisse kollektiivsesse mõttevahetusse (sellesuunalisi läbirääkimisi pidas R. Ristlaanega M. Lauristin) lükkati tagasi. Nüüsi valiti bürokraatia poolt algusest peale kirja olematuks tegemise taktika, tõstatatud probleemide arutamise vastu keegi huvi ei tundnud. Ajalehtedelt, mille poole pöörduti, ei saanud kirjutajad kunagi mingit vastust (kuigi seda nõuab isegi seadusandlus). NLKP liikmetele selgitati, et nende väljakutsumine teisejärguliste aparaaditöötajate juurde oligi parim vastus, mida nad võisid iialgi saada — kirjalik vastus olevat formaalne (kuigi ajalehete poole pöörduti ju kodanikena). Ainsana üritas autoritega kontakti võtta ajaleht «Sovetskaja Estonia», andes tunnistust, et ta üldse on kirja kätte saanud. Toimetuses hangiti allakirjutanute aadressid ja neid hakati jälle üksahaaval välja kutsuda. Peatoimetaja G. Turonok väljendas vestlustes Jaan Klõšeiko ja Madis Arujaga seisukohta, et rahvusküsimus on NSVLs lahendatud, et kirjas püstitatud probleem on kunstlik tagasimineku ajas, sest meil olevat kujunemas peaaegu ühtne nõukogude rahvas. Dialoog lõppes seetõttu vaid kahe allakirjutaja väljakutsuga. Nüüd läks järg päris uurijate kätte. Algul üritati kutsuda ülekuulamisteles seoses kirjaga. Kui aga selgus, et asjaosalised tunnevad huvi, kas nn 40 kirja asjus on avatud kriminaalasi, kellena neid kutsutakse jne, st nõudsid end prokuratuuri töötajana tutvustavatelt isikutelt elementaarsete protsessuaalsete normide täitmist, siis hakati osutama kirjas sisalduvale viitele õpilasarhivide kohta ja kasutati seda formaalse ette-

käändena. Kuid ka siis oli uurijate käitumine õigusnormidega teatavas vastuolus. Huvi tunni endiselt ikkagi kirja saamisloole, autorite, allkirjade kogujate jne vastu. Kogu selline tegevus andis juba ise kirjale teatava kvalifitseeringu.

Et ainult mõnelt allakirjutanult suudeti oma allkirja tühistav kahetsuskiri välja pigistada, siis kulus ülejäänud energia grupi «neutraliseerimisele». Neutraliseerimis- või kahjutukstegevustoimingute repertuaar hõlmas järgmised meetmed: mitmesugused hoiatused, ühiskondlikult olulistelt positsioonidelt või tööloikudelt kõrvaldamine, massikommunikatsioonikanalitest isoleerimine, välismaailmaga suhtlemise piiramine, desinformatsioon ja laimu levitamine.

Otseselt kriminaalse elemendi kartoteeki sattus ainult Jaan Kaplinski, kelle kodus Tartus tehti läbiotsimine, mille käigus ära võetud kirjaniku intiimpäevikut tsiteeris hiljem Karl Vaino. Kaplinskile tehti nõukogudevastase (?) tegevuse eest ametlik hoiatus (taolise tegevuse jätkamine pärast hoiatust on süüdimõistmisel teatavasti raskendav asjaolu). NLKP liikmeid karistati rangelt — vali noomitus koos kaardile kandmisega. Põhisüü leiti olevat parteilise distsipliini rikkumises, mis seisnes allakirjutamises kollektiivsele pöördumisele koos parteitutega, ilma et seejuures oleks informeeritud oma parteisekretäri. Kirja sisu kvalifitseeriti J. Rebase poolt antud õiendile toetudes nationalisticlikuks ja nõukogudevastaseks laimuks. Kirja avaldamine välismaal, mis toimus autorite tahtest sõltumata, kvalifitseeriti aga imperialistlikule propagandale kaasaaitamiseks. Tähelepanuväärne on seejuures, et algorganisatsioonides, kus asja sisuliselt arutati, piirduiti enamasti vaid suuliste karistustega või nõustuti taktikalistel kaalutlustel rajoonikomiteede poolt nõutuga. Rajoonikomiteede tasemel määrati kõigile nähtavasti juba kõrgemal kooskõlastatud karistumäär, mis kaardile kantuna pidi nad eluks ajaks häbimärgistama ja bürokraatia usaldust mitte väärivate «kastis» hoidma.

Allakirjutanute isoleerimine massikommunikatsioonikanalitest, raadios ja televisioonis esinemise piiramine (isegi «Sirbi ja Vasara» suhtes oli kehtestatud kirjutamisageduse kvoot) jne oli nähtavasti mõeldud lihtsalt võimupoliitilise ettekirjutusena, kuid toimus repressiivse vahendina kõigi nende suhtes, kelle sissetulekuis oli mingigi osa honoraridel. Erialaste väljaannete suhtes täpseid eeskirju ei antud, kuid soovitati neid nimesid vähem pruukida. Kui otsustada «Artiklite ja retsensioonide kroonika» alusel, siis lakkasid kõik kirjale allakirjutanud keskeltläbi kaheks-kolmeks aastaks prak-

tilisel ajakirjandusele kirjutamast. Mitmeid eriti suurteks süüdlasteks peetuid sunniti veel aastaid hiljemgi (kuni perestroika jõustumiseni 1986. aastal!) kasutama pseudo-nüüme. Hoolikalt jälgiti, et «kuriteo osaliste» nimesid ei esineks ajakirjanduses ükskõik millistes seostes (ülevaated, tutvustused, reportaažid). Näiteks Fred Jüssi nimi kadus aastaiks populaarse lasteloodussaaate tutvustusest «Raadiolehes». Kaua aega oli täiesti keelatud meenutada allakirjutanuid kiitvas kontekstis, kõnelemata juba ilmunud teoste positiivsest retsenseerimisest, premeerimisest jne. Uute teoste ilmumine pidurdus aastaiks. Isegi Mati Undi 1980. aasta alguseks kavandatud «Valitud teosed» tõmmati kirjutuse plaanidest maha. Positiivse mainimise keeld laienes ka erialajakirjadele, hakates sellega moonutama näiteks kirjandusele antud hinnanguid. Nii kõrvaldati 1981. aastal ajakirjas «Keel ja Kirjandus» toimunud luule-diskussioonis peaaegu kõik positiivsed hinnangud J. Kaplinski, J. Viidingu, P.-E. Rummo jt «patuste» luulele. Nii nagu viiekümnendal aastal muutusid aparaaditöötajad jälle kõige suuremateks luuletundjateks.

E. Sõgla näpunäiteil töötati ümber parajasti avaldamise faasi jõudnud eesti kirjanduse ajaloo õpik keskkoolidele. Eraldi peatükina käsitletud M. Undi looming leidis seejärel kajastamist vaid üldülevaates, mõnede teiste osa muditi võimalikult väikseks, J. Kaplinski nimi kraabiti aga eesti kirjanduse ajaloo peatoimetaja juhendamisel raamatust hoopis välja. Üldse paistis Endel Sõglale kõige kirjava seotu toimetamisel silma erilise agarusega. (Just selleks ajaks oli ta R. Ristlaane «õukonnas» saavutanud kirjanduse ja laiemalt ka kultuuriasjade suurvesiiri positsiooni.) Kui muudes Teaduste Akadeemia institutides uurisid alluvate «üleastumist» presiidiumi liikmed, siis kandidaat Endel Sõglale usaldati korduvate ülekuulamiste toimetamine mitte ainult oma alluvate juures, vaid tema riskisüütluse alla «sattusid» isegi naaberasutuste töötajad (näiteks A. Langemets ajakirjast «Keel ja Kirjandus»).

Järkjärgult hakati kõiki vähegi olulisi ühiskondlikke positsioone või juhtivaid ameteid omanud «kirjamehi» kõrvaldama seniselt ametikohtadelt. Nii sai Looduskaitse ja Metsamajanduse Ministeeriumi looduskaitsevalitsuse juhataja kohalt lahti Madis Aruja, TA Botaanikaia teadusdirektori ametist sunniti lahkuma Andres Tarand, samast taheti vallandada ka Arno Pukk, kuid akadeemik A. Raukase vaelesegamise tõttu jäi ta siiski oma kohale. Konservatooriumi lavakunstikateedri juhataja kohalt tehti lahti Aarne Üksküla, Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist «koondati» Rein Ruutsoo. Sa-

masse ritta kuulub ka Sirje Ruutsoo vallandamine «Keele ja Kirjanduse» peatoimetaja asetäitja ametist. Ülespoole pürgijatele hakati aga tegema takistusi. Nii tekkis seletamatuid või õigemini hästi seletatavaid raskusi doktoritöö kaitsmisel Rein Tamsalul. Aastaid ei antud positiivset iseloomustust doktorantuuri siirdumiseks Peeter Tulvistele. Tema Prantsusmaal stažeerimine ei tulnud enam kõne allagi. Mõnd asjaosalist püüti ka sõjaväkke võtta, kuid vastu tuli vanuse piir. V. Maamägi ähvardas ka teadusliku kraadi äravõtmisega.

Kõrvuti otsese karistusega jäeti allakirjutanud mõneks ajaks ilma ka «praäänikust», nagu näiteks välismaale sõidu õigusest. Kui otsustada praegu koostamisel oleva Eesti Kirjanduse Biograafilise Leksikoni ankeetide alusel (abi saab ka «Loomingu» kroonikast), siis lakkasid muidu nii reisihimulised kirjanikud-allakirjutajad ligi kolmeks aastaks täielikult välistama vastu huvi tundmast. Esimene piiriületanu oli 1983. aastal M. Unt. Võimalik on ka see, et mõningate privileegide andmisega püüti kirjale allakirjutanuid omavahel tülli ajada.

Kirja mõju vähendamise üheks võtteks (kõrvuti avalikkusest kõrvaldamisega) oli ka mitmesuguste väljamõeldiste levitamine seoses kirja tekkelooga, sellele allakirjutamisega jne. Vabariiklikel poliitpäevadel, propagandistide nõupidamistel jm püüti kuulajaid Rein Ristlaane juhendamisel veenda näiteks selles, et allakirjutajad pole üldse mingid suurused omal alal. Samuti väideti, et kirja on fabritseerinud mõned üksikud ja omavoliliselt ka teiste nimed alla pannud. Õeldi ka, et kõik on oma allkirjad tagasi võtnud. Kõige levinum oli väide, et kiri on fabritseeritud Läänes teadagi milliste eritalituste poolt ja siin lihtsalt ette sõedetud (jutu levitajad näisid seda kinniskujutelma ka ise nii tõsiselt võtvat, et püüdsid oma versiooni sisendada isegi neile, kelle kirjutuslaual ja käe all kiri oli kuju võtnud!). Ajakirjanduses jagati bürokraatia poolt nagu möödaminnes vihjelisi kabjahooppe. Seejuures puudus rünnatava ilmas igasugune võimalus asja kuidagi selgitada. Kõigile neile aga, kel oli kirja autoritega midagi endistest aegadest klaarida, anti nüüd vaba voli. Kohati omandas see isegi organiseeritud «avaliku hukkamise» ilme. Isiklikust solvumisest johtunud kätemaksuiah ja bürokraatide huvi põimumise markantsemad näited olid nähtavasti ajuti isegi stagnatsiooni kohalike ideoloogide rolli pürginud Rudolf Rimmeli ja Gustav Naani täielikult Stalini aja vaimus väljapeetud «paljastusartiklid».

Mõningaid tulemusi oli ka katsetel sundida kirja autoreid «enese kriitikat» tegema. Kõige häbiväärsem kirjaga seotud repres-

sioonide laines oli Jaan Kaplinski pidev töötlemine (kuni selleni, et talle mindi järele suvekodusse Võrumaal ja nõuti tungival, et ta kirjutaks ajalehte «Kodumaa» kirjutise, mida tagantjärele võib tõlgendada vaid kahetsuskirjana).

40 kirja kiire levimine sai bürokraatiale tõeliseks mureks. Edu leviku tõkestamisel ei saavutatud, ehkki mitmed ümberkirjutamiselt, levitamisel jne tabatud inimesed said karistusi (kooliõpilastel alandati käitumishinnet, juhtivtöötajad võeti ametikohalt maha — nii juhtus näiteks Kärkla raamatukogu juhatajaga). Kuigi sellega suudeti inimeste seas mõningat segadust tekitada, kannatas labaste kalleatungide läbi eelkõige bürokraatia-kontorite endi autoriteet (mida ennegi palju polnud). Kiri kuulus äravõetavate materjalide hulka ka nn teisitimõttelejate juures tehtud läbiotsimistel. Kirja levikut see olulisel määral ei piiranud, küll aga peegeldab kirjale antud hinnangut, kuivõrd sellega asetati pöördumine teiste nõukogudevastaks loetud materjalidega ühele pulgale.

Üsna tähelepanuväärset teavet Eesti ühiskonna kohta annavad meie «eksperimentis» ka kirjaga mitteliitumise motiivid.

Neid, kes kirjaga põhimõtteliselt ei nõustunud, oli ainult üksikuid. Vaid üks noor literaat teatas, et «selles on midagi mäda». Põhimõttelistel kaalutlustel keeldus alla kirjutamast Hando Runnel — tema jaoks oli pöördumine liiga alandlik, palumise asemel tulnuks esitada selged nõudmised. Ülejäänute keeldumised olid oludes, kus teksti ei saanud lõputult kohendada või kui tuli mõelda mitte ainult iseendale, vaid vastutusele lähemate ees, paljus ka mõödapääsmatud.

Kõige suurema grupi allkirjast keeldujaid moodustavad inimesed, kes omasid soolihidset ametipositsiooni ning kõrgeid teaduslikke kraade. Nad väitsid (ilmselt põhjendatult), et säilitades oma senist positsiooni, mida kirjaga liitumine võib kõigutada, suudavad nad rohkem ära teha ja isegi kirjaga seotuid kaitsta (ning oma panuse nad andsidki, pareerides kõige arutumaid süüdistusi). Peale selle tegi just see rühm loobujaid kõrgelt kvalifitseeritud ekspertidena rea olulisi täpsustusi kirja teksti.

Paljusid NLKP liikmeid, eelkõige Stalini aega näinuid, pidurdas silmanähtavalt väljadrillitud distsipliin, lojaalsus poliitilisele režiimile ka siis, kui seda sisuliselt heaks ei kiidetud. Eriti märgatavaks muutus see truudus siis, kui ise oldi selle poliitika elluviimisel varem vahetult osalenud. Lojaalsuskaalutlused osutusid tähtsamaks kui põhimõttelised hinnangud. Nii keeldus kirja sisulist külge toetanud E. Päll motiivil, et kiri

on selline, et võib saada trükitud ka «nende «Manas»» (tegelikult ilmus ajakirjas «Tulimuld» ja paljudes läänemaailma juhtivates päevalehtedes, kuid mitte väljaannetes, kuhu ta oli adresseeritud).

Nooremaid inimesi pani tihti mõtlema eelseisev dissertatsiooni kaitsmine, ülemuste nõuannete mitte «blameerida» asutust, kus nad töötasid, suuremad või väiksemad ebameeldivused, mis vältimatult oleksid laienenud ka nende lähedastele ja milleks ei oldud valmis (mõnede arvates ei olnud olukord veel küllalt hull — ühe kirjaniku vastus kõlaski nii, et ei kirjuta taoliste pöördumistele alla seni, kuni veel eesti keeles luuletusi kirjutada saab, ja kui enam ei saa, siis tapab ta end ära). Kellelegi neist ei ole põhjust etteheiteid teha.

Kõige valdavam keeldumispõhjus oli aga lihtsalt põhjendatud hirm — hirm kaotada kui mitte kõik, siis vähemalt väga palju. Kiri võimaldas veenduda selles, kui sügava jälje on meie ühiskonda, meie mõtlemisviisi jätnud stalinlik terror, nii et enamikul sellest korra pääsenutel püsib vist iga lõpuni mingi loomalik hirm poliitika ees. Just hirm repressioonide ees, mis võiksid tabada rängalt kogu kultuuri, sundis vanema põlve kirjanikke (A. Kaalep, K. Merilaas) pöörduma kirjaaktiivsiooni osaliste poole omapoole kirjaga, mille sisu võiks lühidalt kokku võtta põhimõtteks: ei tohiks riskida sellega, et meie rahvas kaotab veel ühe põlvkonna oma kõige andekamaid esindajaid. Nii vastas J. Viidingule mõndagi näinud N. Andresen väga tõsiselt: «Ma olen vana mees, mul on lootust veel kolm aastat elada ja ma ei taha neid veeta ei vangis ega hullumajas.» Pärast niisuguseid hoiatusi võtsid kirja organiseerijad endale üsna suure vastutuse nii lähedaste kui Eestimaa tuleviku eest. Kindlasti tuleb rõhutada, et pöördumisega liitumine oli tõesti igapäevase südametunnistuse asi. Kaaslaste leidmises ei olnud midagi, mis andnuks alust kirja idee tutvustamist nimetada «väljapressimiseks», «nurumiseks» või isegi väljapetmiseks, nagu sellest armastasid rääkida bürokraatidest kõnemehed.

Repressioonide ulatus ei tulenenud mitte niivõrd kirjaga seotud takistustest assimilaatorlikule rahvuspoliitikale. Selle peamine ohtlikkus poliitiliselt enam kogenud bürokraatia silmsis seisnes ebasoovitava pretse-dendi loomises, vaikiva ajastu seatud «ord-nungi» rikkumises, nüüdseks riikliku poliitika normiks saava kollektiivse kodanikuinitsiatiivi vormi kasutamises, avalikkusele apelleerimises, aparaadile lojaalsust kindlustava parteitute ja NLKP liikmete eraldi tegutsemise printsiibi eiramises jne. Kogu aktiivsioonis nägi bürokraatia vaistlikult katset

peale suruda mängureegleid, mis murendades aparadi võimumonopoli olid neile põhimõtteliselt vastuvõetamatud.

Allkirjutanud ja kirjale põhimõtteliselt truus jäänud said lõppkokkuvõttes endi jaoks väga väärtusliku kogemuse, toetuspunkti oluliseks arenguks. Kuivõrd kurnav oli ka võitlus bürokraatia survega, kui alandav oli elada «vaenasena» omal kodumaal, kui keeruline oli mõnikord toime tulla materiaalse kitsikusega, loometingimuste järsu ahenemisega jne, oli bürokraatia teinud meile ometi ka teene. Ta oli kirja koostajaskonna andnud mõnes mõttes va-

baks. Neil polnud enam vajadust olla kuidagi lojaalne rahvast reetnud aparaadile, arvestada sellega, kas mõni nende mõte nüüd juba endistele ülemustele meeldib või ei meeldi. Nad võisid tegelda probleemidega, mida bürokraatia ei lülitanuks ühegi teadus- asutuse plaani.

Lisaks andis neostalinistliku bürokraatia organiseeritud omavoli n-õ seestpoolt nägemine meile mõnede teistega võrreldes teatava edumaa ühiskonnas reaalselt toimuva mõistmiseks. Kõige tähtsam oli aga moraalse vabaduse saavutamine, mis on nii vajalik näiteks Tartu Kevade sünniks.

LEMBIT. VALT

RÜHMA KULTUURITEGELASTE AVALIKUST KIRJAST JA SELLE TAGAMAADEST

Kirjal on nõrkusi, mille hulka arvaksin paisutatud emotsionaalsuse, tegeliku olukorra analüüsi lünklikkuse, argumentatsiooni napuse ja konstruktiivse külje vähese realistlikkuse (näiteks soovitus korraldada lai diskussioon rahvusküsimuse üle Eestis — koolides, raadios, ettevõtetes; vaevalt on see praegu poliitiliselt ja ka sotsiaalsühholoogiliselt võimalik).

Ent öeldu ei tähenda hoopiski, nagu oleks kirjas esiletoodu ja autorite poolt silmaspeetav tähtsusetu parteitõõ taktika ja detail-suundade piiritlemisel Eesti NSVs. Peame endale selgelt tunnistama (kui ebameeldiv see ka poleks), et kiri väljendab (küllaltki mõõduetenduselt) reaalselt sotsiaalset kaalu omavaid ebasoodsaid nihkeid ühiskonnaelus ja nende nihete kajastust intelligentsi võrdlemisi suure osa teadvuses ja väärtushinnangutes. Süvenenud majandusraskused ning suur hälbimine NLKP programmis kavandatud arengusihetidest ja eriti tähtaegadest on sigitanud ulatuslikku skepsist meie ühiskonna põhieesmärkide teostatavuses. See on tõsine vaieldamatu fakt, mida parteiline kasvatusstõõ peab kindlasti arvestama. Ei tuleks üle tähtsustada teadvuse vahetu mõjutamise («verbaalse töötlemise») võimalusi oludes, kus teadvus tegelikkuse peegeldusena näitab midagi muud.

Vastureaktsioonina avalikule kirjale on saanud teoks närvilisi ja vähepõhjendatud aktsioone, mis on pinget veelgi süvendanud. Tõsiseks veaks pean kirjaniku juures toimepandud läbiotsimist. See on saanud üldteatavaks, meelepaha on laialdane ning asjaosaline tõuseb märtriksi. Ja kas mõeldakse, kuhupoole lükkab seesugune nõme akt mõt-

levat, võib-olla mitte päris järjekindlat, ent üdini ausameelset liigmadala valulävega kirjameest? Asja saab parandada ainult nii viisi, et tema ees ametlikult vabandatakse ja ühtlasi teatatakse läbiotsimise sanktsioneeritud prokuröri karistamisest.

Kiri on tekitanud laiemat kõmu peamiselt seoses allkirjutanute kutsumisega vähetulukatele vestlustele, veel enam aga — näiteks Teaduste Akadeemias — juhttöötajate husterilise nõudega arendada ulatuslikku vasturünnakut, ilma et oleks teada, kes on vastane, kus ta on ja kas teda ülepea ongi. Arvan, et on viimane aeg (parem hilja kui mitte kunagi) lugu rahulikult lõpetada. Sugenenemas on vähemalt kaks ebameeldivust massiteadvuse tasandil: 1) kirja ületähtsustamine ja kontrollimatu levik; 2) ettekujutuse tekkimine, et avameelne pöördumine partei (ja selle hääle kandjate) poole sotsiaalselt kaalukates asjades toob suuri ebameeldivusi.

Nüüd tagamaadest. Etniliste pingete kasv Eestis on reaalsus, millest ei tohi enam mööda vaadata. Nende pingete aluseks ei ole mitte «rahvusteadvus», vaid sotsiaal-majanduslikud ning arenguloolised asjaolud. Keerukas ja delikaatne probleemistik seondub eesti ja vene rahvusrühma seaduspärase lähenemisega, selle protsessi kajastumisega kummagi rahvusrühma teadvuses, samuti parteilise suunamisega. (Teised, väikesed rahvusrühmad ei oma Eesti oludes iseseisvat tähendust, sest nad on kaotanud sideme omaenda etnose ja rahvuskultuuriga.) Arvan, et abinõud, mille varal seni on püütud aktiivselt mõjutada rahvusrühmade lähenemist, ei ole olnud piisavalt delikaatsed ning nende efekt on olnud ennem negatiivne. Näiteks kooli-

peod, kuhu käsutatakse kokku eri õppekeele-
lega koolid, annavad umbes samasugust
efekti nagu potentsiaalsete armujate jõuga
ühte voodisse lükkamine. Miks me ei uuri
kogemusi maadelt, kus rahvusprobleeme on
lahendatud kauem ja edukamalt kui meil, —
näiteks Soomest?

Positiivne vastukaja on saanud osaks
EKP XVIII kongressi aruandekõne rahvus-
küsimuse käsitlusele, samuti sm K. Vaino
eestikeelsele kõnele TRÜ Teadusraamatu-
kogu uue hoone avamisel. Peab aga ütleva,
et eesti päritoluga seltsimeestel, kes on kasva-
nud ja kujunenud internatsionalistideks vene
kultuurisfääris, ei ole iga kord piisavalt
ettekujutust selle protsessi keerukusest ja
aeganõudvusest siinsetes oludes. Sellel alal
ei ole midagi halvemat tormakusest ja hooli-
matusest. Egas V. I. Lenin ilmaaegu rõhuta-
nud, et venestunud muulased soolavad ikka
üle tõsivene meeleolude osas. Kui jutt rahvus-
suhetest Eestis, peame silmas pidama sedagi,
et siia asunud vene rahvusrühm erineb
oma sotsiaalstatistilistelt karakteristikutelt
tugevasti vene etnosest kui tervikust. Põhjus
on selles, et migreeruma kalduvad sotsiaalselt
ja kultuuriliselt vähenõudlikud mugandujad,
n-ö juurteta inimesed, kel pole kuigivõrd
vastutustunnet oma rahva ja kodupaiga käe-
käigu pärast. Kõrgeima kategooria treialid,
tippagronoomid ega akadeemikud ei lähe
naljalt mujale.

Rahvusrühmade lähenemise üks eeldusi
on kultuuritaseme ja -nõudluse ühtlusta-
mine. Sel alal on vaja veeld suurt tööd, ja
seda viisil, mis välistaks kummagi rahvus-
rühma ja nende rahvusliku uhkuse riivamist
või upitamist. Praegu aga näeme paraku
pooltühja Vene Draamateatrit, Jevtušenko-
õhtut kultuuri- ja spordipalees valdavalt eesti
publikuga jms. Eestis pole ühtki üleliiduliselt
arvesse tulevat vene kirjanikku, ühtki venela-
sest NSV Liidu rahvakunstnikku; enam kui
110st Eesti NSV rahvakunstnikust on ainult
3 vene rahvusest; Eestis pole ühtki sellist
vene popansambli, mis oleks kõrvutatav
VNFSV paremataga. ENE väljaanne «Со-
ветская Эстония», mis annab tervikpildi
meie vabariigist, ilmus 25 000 eksemplariga
ja on müügil juba üle aasta. 75 000 eestikeelset
müüdi läbi ühe päevaga. (Siin ei klapi kuidagi
valvekorraasetetus, et kasutatakse mujal ilmu-
nud raamatuid.)

Mõistevah tohiks olla rahutus, mida eest-
lastes tekitab eesti keele kasutusala ahene-
mine (mõnes ametkonnas — nullistumine).
Ja mida mõelda ühes Tallinna parteiorgani-
satsioonis heakskiidetud ettepanekust lõpeta-
da eestikeelse kooliõpetus?

Massiteadvuses asetleidvate ebasoodsate
nihete algallikas on kestvad ja süvenevad

raskused majanduselusel, mis johtuvad mitme-
test asjaoludest, sealhulgas ka sotsialistlike
tootmis- ja jaotussuhete korraldamatusest.
Majandusalal ei ole võimalikud kiired muuda-
tused, kuid ei tohi loota pooliketele abinõu-
dele (seda on rõhutanud L. Brežnev) ega
taotleda ajutisi lühiajalisi leevendusi (need
on halvad kaugperspektiivis).

Praegune üldsuund peab olema kapitaal-
mahutuste vähendamine ja B-grupi suur
eelisarendamine, selline, mis tagaks A- ja
B-grupi absoluutmahtude võrdsustamise hil-
jemalt 1995. aastaks. Edasilükkamatuks pean
hindade reguleerimist ja jaotussuhete sellist
korraldamist, mis teeks lõpu tööaja hiiglas-
likele kadudele järjekordades ja kaubareisi-
del. Kui me seda ei suuda, tuleb päästmatult
Poola-tüüpi majanduskriis. Maksejõulise
nõudmise rahuldatus on tingitud olu-
korra, kus umbes 10 miljonit inimest on
pidevalt tootmissfäärist väljas, st kaubareisil
(sageli maskeeritud) või järjekorras. Defit-
siitse kauba saamine tuleb ratsioneerida
(seda sisuliselt tehakse, ent poolikult ja
häbelikult); seda tuleb teha nii, et saadav
kogus oleks sõltuvuses teisest panusest.
Põhimõte on see, et töötaja peab need kau-
bad saama oma elukohas ja ilma tunglemi-
seta järjekorras, st kaardisüsteemi (või
selle psühholoogiliselt vastuvõetavama ekvi-
valendi) alusel. Võtame näiteks liha. Vaja-
dust selle järele ei ole võimalik praeguste
tootmistingimuste puhul täielikult rahuldada
igatahes enne 1995. aastat, tõenäosem aga,
et üldse mitte kunagi. Rahuldamata makse-
jõuline nõudmine on aga veel halvem kui
rahuldamata vajadus. Mõistlik süsteem on
selline: teatav osa (nt 60%) lihast ja liha-
toodetest müüakse ratsioneerimise (st kaar-
tide) alusel praeguse, riigile väga eba-
soodsa hinnaga. Ülejäänust valmistatakse
kõrgesordilisi lihatooteid, mille müügihind
kompenseeriks osaliselt riigi juurdemaksu
normilihale. See tähendab suitsuvarste, sinke
jms hinnaga kuni 10 rbl/kg. Rahaline stimu-
leerimine, mis praegu on paiguti minetanud
majandusliku efektiivsuse kaubakatte puudu-
mise tõttu, saaks majandusmehhanismis tagasi
oma kaalu. Defitsiitsete tarbekaupade rat-
sioneerimise edasilükkamine on äärmiselt
ebasoodus; sellest pääseda pole niikuinii või-
malik.

Ükskõik missuguse hinnaga tuleb kaotada
ajakirjanduse tellimisiidid vähemalt Eesti
NSVs (seda NLKP KK ideoloogiaotsuse
punkti kogu NSV Liidu ulatuses ilmselt täita
ei suudeta).

Rusuv on olukord teenustesfääris, nüüdis-
maailma kõige kiiremini areneval majandus-
alal. Hulk teenusliike on haltuuramono-
poliks, mis tähendab, et monopoolsele hin-

nale lisandub vohav riigivargus (materjal, tööriistad, tööaeg). Vähegi rahuldav riiklik teenindus on enamikul aladel mõeldamatu. Miks mitte legaliseerida erateenindust, seda soliidiselt, aga mitte tapvalt maksustades?
1980

Toimetuse järeldused

«Valgete laikude» kaotamise tuhinas on uuri-
jate pilgud seni olnud pööratud stalinismi-
perioodi. Sellest ei tohi aga järeldada, nagu

oleks hilisema aja jäädvustamisega ühis-
kondlikku müllu kõik korras. Rahva hulgas
on laialt tuntud 1980. aastast pärinev tekst
eesti kultuuritegelastelt, nn «40 kiri», mille
saatus sobib markantseks näiteks «valgete
laikude» tekitamise kohta lähiminevikus. Olgu
«40 kirja» avaldamine koos ühe allakirjutanu
kommentaaride ja filosoofilt tol ajal nõuta-
tud ekspertarvamusega ühtlasi tõestuseks
selle kohta, et Eestis oli perestroika vähemasti
ideetasandil aktuaalne juba aastal 1980.

JAAN KAPLINSKI

FAŠISMIST MEIL JA MUJAL I

Toimetuselt: Oleme juba palju kõnelnud
stalinismist kui sotsialismi deformeerunud
ideoloogiast. Luuletaja Jaan Kaplinski teeb
oma arutluses veel kaugemale ulatava sammu
ja võrdleb stalinismi fašismiga. See võib
mõndagi lugejat jahmatada, kuid pidagem
meeles: äärmustel on ikka ühiseid omadusi.
Loodame, et Kaplinski käsitlus aitab kaasa
stalinismist lõplikul vabanemisel.

Oleme nüüd tunnistanud, et meile ei ole
võõrad sellised meie varasemas propagandas
nii tavapärased Lääne ühiskonna tüüpäh-
tusteks kuulutatud ilmingud nagu alkoholism,
noorsoo kuritegevus, narkomaania ja prosti-
tutsioon. Nende olemasolu võib osalt põh-
jendada ka propaganda nõrkusega: mille ole-
masolu ei tunnistanud, selle vastu ei võideld-
dud.

Mis saab aga, kui teha veel üks samm ja
väita, et meie noorte (ja mitte ainult noorte)
hulgas on mõnevõrra levinud fašistlikud
ideed? Ei saa ju öelda, et me ei oleks või-
deldnud fašismi vastu, et meie propaganda
ei oleks fašismiga tegelnud. On ju fašistid,
peamiselt muidugi Saksa omad, keda oleks
korrektsem nimetada natsideks, olnud meie
propagandas Vaenlase kehastus, ilmalik Saa-
tan, kelle jubedatest tegudest on räägitud ja
kirjutatud lõpmatult. Mäletan, et selles
eas, kui lapsed tavaliselt saavad tuttavaks
Miki-hiire ja Buratinoga, olin mina juba
kuulnud ja lugenud Majdaneki ja Klooga
surmalagrimest ja kellestki proua Kochist, kes
laskis valmistada tapetud vangide nahast
lambivarje. Fašismi vastu peaks meil küll
olema täielik immuunsus.

Kui keegi väidab, et see nii ei ole, võib
mõnigi propagandist pahaseks saada, fakti
eitada või ajada see ei millegi muu kui
vähese propaganda süüks. Sedaviisi polemi-
seerib Aado Slutsk oma artiklisarjas «Lõp-

matusel ei ole lõppu» («Noorte Hää!», juuli
1987) toimetusele saabunud kirjaga, mille
autor väitvat, et «on andmeid, et haakrist ja
SS-univorm kütkestavad noori nüüdki...»
Ta pakub neile, kellel veel on ebapiisav
immuunsus natsismi vastu (mida tal on raske
uskuda), vastumürgiks ikka lugusid natside
hirmutegudest.

Küsimus sellest, kas ja kuipalju on meie
ühiskonnas fašismi ja mis on tema sünnitanud,
on nii oluline, et sellel tuleb pikemalt pea-
tuda.

Ma ei võtnud asja ise kaua aega tõsiselt.
Teadsin mõnda inimest, kes võis purjuspäi
karjuda «Heil Hitler!», teadsin üht-teist anti-
semitismi ilmingutest, aga see kõik tundus
tühine ja marginaalne. Siis aga umbes neli
aastat tagasi rääkis üks noor üliõpilane
mulle oma vestlusest Pihkva kandi mehega,
kellega nad sattusid sügisel kolhoosis koos
töötama. Too pihkvalane oli seletanud, et
Stalin ja Hitler olid need kõige täitsamad
mehed, hävitasid juute, kes vist tema meelest
olid ikka kõige kurja juur, ja poleks juhtu-
nud seda traagilist lugu, et kaks täitsameest
tüllil läksid, oleks nad maailmas korra kehti-
ma pannud. See lugu rabas mind tõsiselt.
Oleksin olnud valmis ootama fašiste igalt
poolt, aga mitte Venemaalt Pihkva oblastist,
mis ju natside käe läbi rängasti kannatas.

Aegamööda hakkas minuni jõudma muidki
fakte, mis otse või kaudselt kinnitasid, et
fašism ei ole meie ühiskonnale päriselt
võõras. Neid fakte on nüüd avalikkuse-ajal
lisandunud jõudsamini ja nende ning üld-
tuntud seikade abil saab juba visandada ühe
nähtuse piirjooni, joonistada jäämäe nähtavat
osa.

1) Meil on olemas mõned fašismi psüh-
holoogilised eeldused, nimelt julmus ja hooli-
matus. Sadistlikud peksmised ja tapmised on

saanud meie elulaadi osaks, enamasti on nende tegude tegijad noortekambad, motiivideks suurelt jaolt lihtsalt «peksta on huvitav» või siis rahvuslik vaen.

2) Moskvas ja mujal on noortekambad organiseerunud teatavate jalgpallimeeskondade pooldajatena («Spartak» *contra* «Dünamo»), mis on põhjustanud massilisemaid kokkupõrkeid ja püsivamaid konflikte.

3) Juba selgesti fašismimeelsele ideoloogiale viitavaid jooni on «Ljuuberite» liikumises: korra ja tugevuse kultus, vihkamine igasuguse «meile võõra» käitumise vastu (hipid, punkarid, rockifannid) ja sihikindel püüd Venemaal neist jõuga puhastada. Ljuuberite univormitaoline riietus ei saa jätta meenutama rünnakrühmlaste või Mussolini mustsärklaste oma.

4) Äsja on avaldatud andmeid varjatult natslikkude noortekampade tegevusest Leningradis, kes pühitsevad Hitleri sünnipäeva, tütleerivad üksteist SS-auastmetega («standartenführer» jms) ja on valmis piinama inimesi ja rüvetama juudi kalmistut. Taolisi kampsid on mujalgi.

5) Teisel viisil ja teisel tasemel avalduvad natsismilähedased jooned ühingu «Pamjat» ideoloogias. Kui selles tõepoolest nii suures aus on «Siioni tarkade protokollid», ehitab «Pamjat» teades või teadmata silda mustasajalisuse ja natsismi vahele, kujundab fašismi suurvene näoga.

6) On kuulda kahetsusväärset palju nõmedaid ja õelaid väljendusi «pilusilmade», «tunnstade», «tšutšmekkide» vms kohta, mis tunnustavad, et siin-seal, kindlasti aga sõjaväes ei ole võõrad päris rassistlikud suhtumised. Sellega näib olevat seoses kutsealuste hulgas sagenenud toorutsemine ja sadism, vanemate terror nooremate üle, tapmised ja enesetapmised.

7) Meie ühiskonnas on sõjaväel mõõdutult suur tähtsus. Mul on raske uskuda, et rahuajal on normaalne sõna «patriootlik» püsiv ühendamine sõnaga «sõjaline» («sõjalis-patriootlik»). Ei ole ka normaalne väita, et sõjaväeteenistus teeb poistest mehed (siis ei oleks Tammisaare, Tuglas, Suits või Liiv meesteks saanud). Kummaline on, et meie TVs asendab jumalateenistust pühapäevahommikune saatesari «Teenin Nõukogude Liitu».

8) Meid on harjutatud võtma julmuse ja vägivalda ajaloolise paratamatusena, millenagi, mis oli tarvilik või ei olnud oluline suurte eesmärkide kõrval, mis selle kaudu või sellest hoolimata saavutati.

See kõik loob juba teatava tausta, millel mõni fakt võib saada tõsisema tähenduse, kui me talle muidu annaksime. Näiteks rida tulekähjusid meie muuseumides (Niguliste,

Vabaõhumuuseum, Põllumajandusmuuseum) ja teatrites («Vanemuine», Draamateater). Elementaarne tõenäosusteooria keelab uskuda, et tegemist on juhusega. Ons mittejuhuslikkuse taga kellegi käsi, kes kasutab tuttavaid võtteid — natsidel oli teatavasti püromaanlikke kalduvusi?

Sellise taustaga harmoneeruvad mõned meie ideoloogilised harjumused. Kui «Pamjat», nagu kuulda, tegeleb palju salavaenlaste otsimise ja leidmisega, pole see paranoia talle ainuomane. Teame, et meie elus on vaenlane ikka olnud erakordselt tähtis, ta on täitnud peaaegu samasugust funktsiooni kui kurat keskaja kirikus. Vaenlase olemasolu on vabandatud välja vist kõiki meie elu hädasid, kõige enam aga tõe varjamist ning moonutamist. Seda vaenlast kujutades oleme alati kaldunud literatuursetesse, vahel lausa mütoloožilistesse ja teoloogilistesse stereotüüpidesse.

Meie vaenlane on julm, salakaval, reetlik, ahne, liiderlik, joodik, tihti eemaletõukava välimusega, rumal ja ülbe. Niisuguseid vaenlasi, olgu fašiste, olgu imperialiste, kujutatakse kirjandus, mida ma lugesin lapsepõlves, päriselt pole nad meie trükisõnast aga kadunud praegugi. Kui mõni jälke tegusid teinud tüüp tõesti kuskilt välja ilmub (nagu Karl Linnas), kasutame teda maksimaalselt kõik-sugu vaenlaste koondportreede täiendamiseks ja kinnitamiseks. Nagu teeb artikkel «Käekiri ei ole muutunud» («Noorte Hää», 21. VI 1987), kus kuulutatatakse tänapäeva fašistideks Afganistani opositsiooniliste islamirühmituste võitlejaid. Niisiis on meie fraseoloogias fašist vahel lihtsalt julma ja ohtliku vaenlase sünonüüm.

Samas artiklis vilksatab aga lause, mis minu meelest on tähendusrikas. Nimelt ütleb Afganistanis teeninud sõjamees «dušmanite» kohta: «Kuid kas need üldse on inimesed?» ja nõuab samas Karl Linnasele (ühed fašistid kõik!) kõige karmimat karistust. Huvitav, kuidas saab juriidiliselt mõeldes karistada kedagi, kes ei ole inimene? Samasugust kaksikjaotust — inimesed ja mitteinimesed — kasutab ka Aado Slutsk oma eespoolnimetatud artiklisarjas.

Niisiis, osa meie vaenlasi (aga äkki kõik meie vaenlased?) ei ole inimesed. Ju siis ei saa nendega käituda nagu inimestega. Nende vastu ei saa ega tohi tunda halastust, neile ei saa armu anda. Igatahes on väide, et ühed või teised inimesed «ei ole inimesed», väga ränk ja minu meelest ka vastutustundetud. Mulle meenutab ta kõigepealt just natside suhtumist juutidesse, mustlastesse ja slaavlastesse, keda ei peetud pärisinimesteks. Teame, kuidas nad nende mitteinimestega käitusid. Vahel unetul ööl mõtlen, kas ka

ljuuberid või «Pamjati» mehed arvavad, et nende vaenlased ei ole inimesed...

Vastaste inimlikkust eitab samamoodi ka stalinism. Stalinistidki likvideerisid vaenulikke «elemente», «jõudusid» või «klasse» nagu kulaklusi. Stalinismi ja fašismi ühendamine pahandab muidugi paljusid, on aga minu meelest õpetlik ja lausa vältimatult oluline nüüd, silmade avanemise ajal. Usun, et fašistlike jootede nägemine stalinismis aitab meil paremini mõista oma ajalugu ja ka olevikku; Hitlerit ja Stalinit täitsameesteks lugev pihkvalane ja Leningradi noored neonatsid saavad osaks üldisemast nähtusest, nende ilmumine saab meile mõistetavamaks. Allpool püüangi võrrelda hitlerlikku ja stalinlikku ideoloogiat, näidata, et nad on erijuhud ühest ideoloogist, millel on ka omad ajaloolised juured — need viimased jäävad siin esialgu küll käsitlemata.

Nii natsismi kui stalinismi iseloomustab ärapõordumine intellektist, ausast analüütilisest mõtlemisest lihtsate stereotüüpide poole. Üht kõige keskmastest me juba nimetasime, see on usk saatanlikku Vaenlasesse, kelle vastu tuleb kõigi vahenditega võidelda. Vaenlane on pooleldi isikupäratu, tal ei ole mingit oma sõltumatut elu, vähemalt ei tea me sellest midagi. Meie teadmises on vaenlane ainult vaenlane, tema olemasolu sisu ja mõte on teha meile kurja. Vaenlane on läbinisti kuri, põhivahekord temaga saab olla vaid võitlus, milles võib saabuda ajutine vahepeatus, mitte aga tõeline rahu, kompromissile rajatud kokkulepe. Me peame võitlema vaenlase vastu kompromissitult!

Otseoses selle kujutelmaga vaenlasest, kelleks natsidel olid juudid (olgu siis «plutokraatidena», vabamüürlastena või bolševikkudena), stalinistidel imperialistid ja rahvavaenlased oma otsatute kurikavalate septsustega, on kujutelm maailma jagunemisest kahte leeri. Nagu muinaspärlaste meelest, kelle seas see kujutelm kord tekkis ja kellest varakristlased selle pärisid, oli natside ja stalinistide meelest maailmas käimas ränk sõda Hea ja Kurja, Valge ja Musta, Terve ja Haiglase, Puhta ja Roojase, Materialismi ja Idealismi, Progressi ja Reaktsiooni vahel. See võitlus käib igal alal puhtast poliitikast teaduse ja kunstiini.

Teame, kuidas nii Saksamaal, Itaalias kui Nõukogude Liidus püüti teadust ja kunsti puhastada vaenlase kahjulikkudest laostavatest mõjudest. Meil peeti relatiivsusteooriat ja geneetikat idealistlikuks ja sõimati moodsat kunsti mandunud, formalistlikuks. Saksamaal püüti luua õiget, juutulusest puhast füüsikat ja tegelikult ka teaduslikust geneetikast sõltumatut rassiteooriat nagu ka elu-

tervet aaria kunsti vastandiks mandunud juutlikule modernismile.

Nii natside kui stalinistide maailmapilt valitseb ürgne dualism ja see maailmapilt on erakordselt lihtsustatud ja labastatud. Kõige tähtsam on võitlus kahe leeri vahel, iga teos, tegu, idee ja eneseavaldus saab hinnangu selle järgi, kuhu ta selles *chiaroscuro's* paigutub, «kelle huvisid ta teenib». Iga asi on kas pluss või miinus, hea või halb, oma või võõras. On huvitav, et stalinistlikus fraseoloogias tähendas sõna «võõras» automaatselt vaenlast — meenutame stampväljendit «meile võõras!» Võõrast tuleb karta, tema vastu tuleb võidelda, vähemalt olla valvel ja kaitsta rahvast «võõraste mõjude» eest. Nii stalinistid kui hitlerlased püüdsid isoleerida rahvast välismaailmast, muutes Saksamaa ja Venemaa maailmakultuuri suhtes provintsideks, kolgasteks.

Loomulikult on niisugune maailmapilt, mille kajastusi meil on kõige hõlpsam leida Stalini-aegsest kirjandusest, kirjandusloost ja näiteks kinost, kaugel teaduslikkusest ja intellektuaalsusest, rääkimata dialektikast. Nii stalinism kui hitlerism on selletõttu teadusega, filosoofiaga ja kirjandusega, igasuguse vaba ja tõe poole pürgiva vaimusega vaenus. Vaba vaim ohustab diktatuuri ja tema ideoloogiat. Sellepärast on diktatuurid pidanud end vaba vaimu eest kaitsma. Mõlemal siinkäsitelul on selleks olnud palju võtteid ja vahendeid. Põhilisi nende hulgas on antiintellektualism, umbusk ja vimm intellekti, mõtlemise, kultuuri, hariduse ja haritlaste vastu üldse.

Goebbels öelnud, et haarab revolvyri järele, kui kuuleb sõna «kultuur». Stalinlikus Nõukogude Liidus saab sõnast «intelligent» peaaegu et sõimusõna («intelligendike»), mütolooia pisipaharet. Mõtlemit nimetatakse targutamiseks, kriitilist suhtumist virisemiseks («intelligentlik virisemine»). Mõistusest, intellektist väärtuslikumaks peetakse primitiivsemaid psüühikaomadusi nagu veendumus, usk, andumus, truudus, natsidel juba päris bioloogilise kõlaga «vere hää!».

Haritlast, intelligenti kujutatakse pahalise või vähemalt armetu olevusena, parasiidina, kes elab «lihtsa tööinimese» kulul, tasumata sellele tihti oma ülalpidamise eest. Intelligent on otsekui töörahva kadunud poeg, kes heal juhul töörahva juurde tagasi tuleb ja teda ustavalt teenima hakkab. Üks intelligenti peavigu on see, et ta kipub tegelema elukaugete, eluvõõraste, kunstlike, abstraktsete probleemidega. Siin kohtame üht mõlema diktatuuriideoloogia lemmikvastandust — elu ja vaimu (kultuuri, mõtlemise, intelligenti) vastandamist.

Elu oli nii hitlerlaste kui stalinlaste jumalaid. Elul olid nõuded, mida tuli täita. Elu oli lihtne, konkreetne, loomulik, terve vastandina kirjanduses ja mujal esinevale keerulisusele, abstraktsusele, kunstlikkusele, haiglusele. Kõige lähemal elule oli «lihtne töömees», «lihtne saksa naine», «lihtne vene inimene». Tema käest pidi elukauged intelligent õppima kõige olulisemat, õppima elu tunda, puhastama oma vaistud juudiintelligentlikust targutamisest ja abstraktsusest, kui väljendume natside fraseoloogias.

Peale eluvõõruse oli intelligendil veel üks viga: tal kippus jääma väheks võitlusvaimu. Osalt tuli see sellest, et abstraktnet targutamine oli teda võõrutanud tervetest vaistudest, mille hulka üliolulisena kuulus oskus tunda ära vaenlast. Osalt tuli see tema mannetusest, memmelikkusest, sellest, et intelligent polnud õige mees, õige võitleja, vaid kannatas abstraktseks või hambutuks humanismiks kutsutud haiguse all.

Nii natside kui stalinistide meelest oli halastus nõrkus, kaastunne vaenlase vastu kuritegu. Kuritegu oli anda viil leiba juudi lapsele getost. Kuritegu oli anda suppi näljasele Saksa sõjavangile minu lapsepõlves. Halastamatus, halastamatu võitlus olid positiivsed mõisted. Mäletan ühest tolaeagsest Saksa romaaniist väljendit «halastamatult hea»!

Loomulikult takistab intelligent niisugust halastamatut headust. Intelligent on veesegaja ja oluliste klassi-, rassi- ja leerivahede mõistuduga hägustaja. Ta takistab võitlust vaenlase vastu, toob objektiivselt võttes kasu vaenlasele ja tema vastu tuleb võidelda nagu vaenlase vastu. Mida mõlema diktatuuri ajal üsna tõhusalt tehti. Haritlasi kiusati, mõnitati, aeti pagendusse ja hävitati. Hävitati ka raamatuid — seda tegid nii natsid kui stalinistid. Viimased küll ilma teatraalsusega, kuid see-eest järjekindlalt ja — halastamatult.

Intelligent sellises diktatuuriühiskonnas ei saa olla tõeotsija, kuna tõde on põhiliselt teada. Ta võib olla vaid tõe illustraator, seletaja ja kunstikujundites ümberütaja. Mingi väärtus võib tal olla elu kujutajana, lihtsa tööinimese portreede maalijana või sellesama tööinimese lõbustajana. Kõige paremal juhul on intelligent võitleja, vaenuliku ideoloogia paljastaja ja kahjutukstegija, sõdur ideoloogiarindel. Siis alles saab intelligent olla täiesti usaldusväärne, tõeline oma klassi, rassi või rahva teener.

Sellise kõrguseni ei ulata enamasti ka teadlased, kellesse suhtutakse samuti umbusklikult, keda aga on vaja: nemad aitavad valmistada relvi, masinaid ja muud vältimata olulist, millela riik ei saaks püsida, vähemalt mitte vaenlastest piiratuna, alalises kallaletungiohus, nagu natsid ja stalinistid end tund-

sid olevat. Teadlasi on diktaatoritel kahtlemata tarvis, aga teiselt poolt on teaduses ikka midagi kahtlast ja ohtlikku: teadus tahab teada saada ja võib kergesti saada teada midagi, mida pole vaja teada. Ta võib ka esitada teooriaid ja leida fakte, mis ei sobi kokku ideoloogiaga. Teadus on vältimatult midagi lahtist, avatud ja tema mahutamine suletud dogmade süsteemi on raske, tegelikult võimatu. Teaduse kontrollimisege või natsliku terminiga öeldult tasalülitamisege on Hitleri-Saksamaal või Stalini-Venemaal nähtud palju vaeva.

Kõigepealt on teaduse tegevusvalda kitsendatud: nii suretati stalinistlikul ajal välja sotsioloogia, psühholoogia, pedagoogika, ajalooteaduski lakkas suuresti olemast teadus ja ka lingvistika oli raskustes. Eelistati rakendus-teadusi, mis said tuua otsest tulu riigikaitsele. Suur hulk «filosoofe» tegeles teaduse interpreteerimisega, mahutamisege tolaeage pseudomarksistliku dogmaatika raamidesse. Mis raamidesse ei mahtunud, amputeeriti. Peale eespool nimetatud humanitaarteaduste tabas see saatus geneetikat ja geneetikuid, kelle hulgast pärineb meie kõige tuntum teadusemärtner Nikolai Vavilov. Osa teadust salastati, katkestati peaaegu kõik kontaktid välismaa teadlastega — nii oli võimalik soovimatut ja ohtlikku kohe isoleerida ja vältida vaba diskussiooni.

Vaatamata sellele kõigele on ka tasalülitadud, minimeeritud teaduses, teaduslikus mõtlemises endas ikka midagi stalinistlikule ja hitlerlikule mõtlemisele vastuvõtmatu. Peale selle, et teadus on ohtlik, on ta ka keeruline, nii keeruline, et ei töörahva geniaalne juht ja õpetaja ega saksa rahva päästja ja juht või nende lähikõndsed, terve ideoloogide vägi ei orienteeru selles. See teaduse esoteerilisus tekitas hitlerlastes ja stalinistides protesti ja suunas nad otsima alternatiive teadusele. Nii Nõukogude Liidus kui Saksamaal sünnib neil aegadel ebateadusi, millest mõned saavad ka ametliku autoriteedi — tuntumaid on «Saksa füüsika» ja rassiteooria Saksamaal ja «mitsürinlik bioloogia» meil. Viimase peateoreetik ja eestvõitleja Trofim Lõssenko on saanud ebateadlase võrdkujuks.

Nii hitlerism kui stalinism püüavad näidata end paratamatutena, ainuõigetena, ülimate tõdedena ja summutavad igasuguse vaba mõttearenduse, mis võib selle paratamatuse ja ainuõigsuse kahtlaseks teha. Peamine vahend vabamõtlejate vaikima sundimiseks on mõlemal pool terror — nii Hitleri kui Stalini omamaiste ohvrite, tapetute, vangistatute, pagendatute ja töölt minema aetute nimekirja on pikk. Peale piitsa on mõlemal võimul muidugi kasutada ka präänik, millele

paljud, eriti keskpärasemad vaimud, ei saa vastu panna: mõnigi vähese andega kunstnik või kirjanik, kes oskab teha seda, mida temalt oodatakse, saab kuhjaga raha ja au. Meenuvad omaaegsete Stalini preemia laureaatide kümnend ja kümnend köited, mis ma lapsepõlves kõik läbi lugesin ja millest on mees vaid paar autorit . . .

Peale selliste üldtuntud enesekaitsevahendite on mõlemal režiimil olnud erilisemaid ja omapärasemaid. Natsid töötasid välja oma irratsionalistlikud väitlusvõtted, millega võis halvata igasuguse ratsionaalse kriitika. Ei saa ju mõistusega väärata neid, kes mõistuse autoriteeti tingimusteta ei tunnista, vaid seavad sellest üle vere hääle ja aarialaste vaistud.

Stalinistide enesekaitse on täiuslikumalt välja töötatud — oli ju neil selleks ka tunduvalt rohkem aega. Seegi on tegelikult irratsionalism, ent tema mõistusevastasus on varjatud, nii et võiksime stalinlikku enesekaitset nimetada pseudoratsionalistlikuks. Tema tuum kandis «marksistliku filosoofia» nime ja oli kirju segu tsitaate, väiteid ja refereeringuid Marxilt, Engelsilt, Leninilt, Hegelilt ja muidugi Stalinilt. Oluline koht selles «filosoofias» oli primitiivseteks sofistideks ja loosungiteks väänatud dialektikal, millega sai tõestada või ümber lükata ükskõik mida.

Sisuliselt rõhutas ka stalinistlik filosoferimine ustavuse, veendumuse ja «maailma vaate» primaati loogika ees. Üldine oli olemuse-nähtumuse ja eesmärgi-vahendite, aga ka paratamatuse-juhuslikkuse dialektika kasutamine universaalse enesekaitsevahendina. Kõigile kriitikutele ja puuduste leidjatele võis vastata, et see, millest nad räägivad, on nähtumuslik, aktsidentaalne, juhuslik, mis võib ju vahel olla halb, meie süsteemi olemus aga on olemuslikult ja paratamatult hea, nagu on hea ka eesmärk, mille poole me liigume. Kõik, mida teeme meie, on olemuslikult hoopis teist kvaliteeti kui see, mida teevad nemad, meie vaenlased. Viletsus kodanlikul maal on midagi olemuslikult muud kui viletsus (seda sõna muidugi ei kasutatud, öeldi «ajutised raskused» või «kitsaskohad») meil. Meie võimumeeste eskimused olid olemuslikult tühised, sellal kui imperialistid ja nende ideoloogia paelus siplevad intelligendid eksisid olemuslikult. Tõeline bolševik ka eksis bolševikuna.

Säärasel kombel vabastavad nii natsid kui stalinistid end mõistuse kontrolli alt. Võim ei pea enam arvestama mõistusega; ta muutub irratsionaalseks, hakkab täitma võimukandjate soove ja soovunelmaid. Võim muutub jõuks, mis püüab tõelust asendada fantaasiaga «muuta muinasjutud tõeluseks». Nii hitlerism kui stalinism on rühma inimeste tahte

projektsioon, mille on võimendanud neile kuulekas sotsiaalne ja tehnoloogiline masinavärk.

Nii Hitleri, Stalini kui teiste temataoliste (näiteks Mussolini või Himmleri) tahtmised olid küllalt sarnased. Neis tahtmistes domineeris gigantoomania — soov luua võimalkult suur ja vägev riik, ehitada kolossaalseid paleesid ja muud, nagu Hitleri kavandatud Berliini triumfikaar ja Cheopsi püramiidi kõrgune Panteon või Stalini kõrghooned ja «kommunismi suurehitused». On aga ka palju otsest võimunautimist, mõnu tundmist võimalusest panna inimesi tegema seda, mida nad omal tahtel ei oleks teinud. Nii natside kui stalinistide koonduslaagrites pidid vangid tegema tööd enamasti väga primitiivsel ja ebaefektiivsel moel, käsitsi, igasuguste abivahenditeta, nii et tekib küsimus, kuivõrd see sunnitud pidid andma olulist toodangut, kuivõrd olema vangide füüsilise ja vaimse degradatsioonise vahend ja kuivõrd võimumehed ise nautisid oma loodud süsteemi absurdsust, pöörasust, sõltumatust tervest mõistusest.

See sõltumatus tervest mõistusest lähendab mõlemat ideoloogiat romantismile, lubab tõmmata ühendusjoone romantikute fantasmagooriatest Auschwitz'i või Kolõma julmabsurdse tõelikkuseni. Igal juhul ei ole hitlerism ega stalinism realistlikud — nad ei taha arvestada tegelikkuse paratamatute piirangutega. Tegelikust kas ignoreeritakse või püütakse ümber muuta. Stalinism, mis hävitas vene modernismi ja selle muude voolude hulgas ka futurismi, on selles futurismi pärija: tema ideoloogia põhiväiteid on vajadus ja võimalus maailma piiramatult ümber teha. Ümber tüli teha majandus, filosoofia, kirjandus, looma- ja taimeliigid, maastikud (kõrbed aedadeks, sood põldudeks, Arktika parasvöötteks), rahvused, ühiskond ja muidugi inimene ise. Kehtis inimvõimete piiramatuse õpetus, usk maailma lõpatusse plastilissusse, mis sünnitas mitšurinluse, väiteid rahvaste kadumisest ja asendumisest täiesti uue ajaloolise moodustise — nõukogude rahvaga. Seda viimast protsessi püüdsid stalinistid kiirendada, asustades rahvaid ümber nagu kunagi Assüüria kuningad, asendades või hoopis ära kaotades kirjakeeli ja tähestikke. Nii ütles stalinism lahti usust kausaalsusse, mineviku vääramatusse mõjusse olevikule ja tulevikule. Olevikust ning veel enam tulevikust sai Suure Juh'i vaba mängumaa, lava, kus ta võis realiseerida, tegelikkuseks muuta oma tahte, oma suured ideed.

Natsid ja stalinistid, kes loobuvad ratsionaalsete maailmaseletustest, kalduvad irratsionaalsete teooriate poole. Teame Hitleri ja Himmleri flirti mitmesuguste teosoofiamaiguliste salaõpetustega. Stalini analoogsetest

harrastustest teame vähe, nendele vihjab aga see, et ta võitis vastu selgetnägija Wolf Messingi, aga mitte mõnd sama saatusega juudi päritolu loodusteadlast.

Fašism ja stalinism on kaks põhiideoloogiat, millele on sellel sajandil ikka jälle toetunud piiramatut võimu taotlevad rühmitused. Nende põhierinevused on pigem loosungites ja fraseoloogias kui milleski muus. Tõsi on, et fašistid on majanduses lubanud ja isegi soosinud erainitsiatiivi, pole kaotanud eraettevõtteid, kuid mulle tundub, et selle erinevuse tähtsuse on stalinistid mõõdutult suureks puhunud. Mõlemates riikides ekspluateeriti ja terroriseeriti rahva enamust halastamatult ning rahva seisukohast pole oluline, mis vormis — riiklikus, erakapitalistlikus või riigikapitalistlikus — seda tehti. Krupp ja IG Farben käitusid oma sunnitöölistega samamoodi kui riiklikkudele ministerriumidele alluvad vasekaevandused Karagandas, söekaevandused Vorkutas või metsamajandid Põhja-Venemaal.

Võib öelda, et stalinism on fašismi nõukogude värdvorm. Kuna ta tekib ühiskonnas, mille alustega — Marxi ja Lenini õpetusega — fašism on väga suures vastuolus, iseloomustab stalinismi erakordne valskus ja silmakirjalikkus. Stalinism on arvatavasti kõige valelikum ideoloogia ajaloos. Tema valelikkus oli nii suur, et see lähenes juba absurdile, hullumeelsusele. Haiget Leninit ahistanud, tema abikaasat mõnitanud, tema loomingut varjanud, tema kaastöölised ja sõbrad hävitanud

Stalin kuulutab end Lenini õpilaseks ja laseb end ülistada Iljitsi õpetuse geniaalse edasiarendajana. Ta hukkab Buhharini, kes kirjutas konstitutsiooniprojekti, ja laseb nimetada selle konstitutsiooni stalinlikuks, kuigi ei tee katsetki sellest konstitutsioonist kinni pidada. Riigis, kus üheainsa ettevaatamatu fraasi eest võib saada kakskümmend viis aastat vangilaagrit, kehtib ametlikult «sõnavabadus». Riigis, kus mitmed rahvad tervenisti küüditatakse kaugele oma kodumaast, sadu tuhandeid inimesi hukkab ešelonides nälga ja janusse ning kus Juht ja Õpetaja oma õukonnaga plaanitsevad veel suurejoonelismaid küüditamisi, kehtib «Rahvaste enesemääramise õigus». Riigis, kus inimesed maal surevad nälga, nagu 30ndatel aastatel Ukrainas, pärast sõda sealsamas ja Moldaavias, ülistavad kirjanikud ja filmimehed kolhoosnike õnneküllast ja õitsengulist elu ja laulupidudel laudakse «au kolhoosikorraale». Nii on stalinismi tegelik loomus täiesti vastupidine tema propagandapildile, on selle negatiiv. Tema vahepealne edu aga tõestas tahes-tahtmata Goebbelsi küünilist väidet, et tuleb valetada nii jõhkralt, et usutaks. Uskusid ju Stalinit niisugusedki vaimuinimesed nagu Henri Barbusse ja Pablo Neruda... Hitlerism mõjub stalinismi kõrval isegi ausana oma küünilisuses: Hitler vähemasti ei rääkinud oma armastusest juutide ja slaavlaste vastu ega oodanud otsatud ülistusi neilt, keda ta valmistas hävitama.

DIXI

JÜRI LUIK

Noorus või tema ühing

Meie noorusele on õnneks antud kaasa elada jälle paljutootavat pööret. Tunneme, kuidas uus elu-usaldus maharõhutud hulkades hõõgu võtab. Näeme, kuidas ettevõtmise julgus pääd tõstab. Tahame kaasa minna selle tõusva liikumisega, mis läbi maa veereb.

Ja seisatame mitmete püüete teelahkmel. Ütleme: noorus kohustab-jeunesse oblige! On neid, kes selles rahutus tõusuliikumises kohustust tunnevad noorusjulge, omapärase, edasipoole näitava kasvumistahte ilmutamiseks. Sooviksime oma eesmärgiks võtta nende sihtide ja vormide otsimise, mille poole meid juhatavad ühelt poolt oma rahva vajadused ja omadused, teiselt poolt euroopalise kul-

tuuri nõuded. See on alles kujunevate püüetega Noor-Eesti nägu (G. Suits «Noor-Eesti nõlvakult»).

Noore põlvkonna ainsaks legaalseks poliitiliseks väljundiks Nõukogude Liidus on kuni viimase ajani olnud komsomol. Millisele ühiskonnatüübile on selline organisatsioon omane? Reeglina tugevasti tsentraliseeritud riigile, mida juhib poliitiline aparaat, mis ei ole rahva poolt kontrollitav. Kõrgem võim selles riigis on väliselt ühtse väikese kildkonna, vahel ka üksikisiku käes. Taolisele kildkonnale on pahatihti omane messiaanlus, s.o soov maailma parandada, kusjuures reeglina ei arvestata ühiskonna üldist arengutaset, tema reaalseid vajadusi. Olgu tegemist küünilise võimuvõitlusega või tõsiuskliku hullumeelse veendumusega oma geniaalsuses, mõlemal juhul on vajalik juhti-

de ja ühiskonna vahelise vastuolu hävitamine, ühiskonna loomine iseenda näo järgi, lihtsustamine, stereotüpiseerimine (vt R. Ruutsoo. Kultuur ajapendli õõtses. TMK 1988, nr 2). Ühiskonna geniaalsete juhtide käsi peab ulatuma kõikjale, ka kõige kaugem sopp ei tohi kontrolli alt väljuda.

Ühiskonna stereotüpiseerimise keerukaim osa on vaieldamatult inimese masinastamine. Kes on kordki vabalt mõelnud, sellest võib saada tülikas takistus Önnela teel. Sestap alustatakse poliitilist töötlemist juba lapseeas. 8aastaselt astutakse ühtse perena oktoobrilapseks ja hiljem võib tõrkeid tekkida ainult eriti mõtlemisvõimelistel indiviididel. Teiste tee on sirge, kuna seda soosib kogu administratiivne mehhanism: kõigepealt pioneeriks, siis komsomoliks, lõpuks parteisse. Ja meie imestame variserlikult, miks need torust läbitõmmatud inimesed enam ise mõtelda ei oska.

Komsomoli olemus on tihedalt seotud tema ajalooaga. Ühingu loomise aastatel, mil möllas kodusõda, valitses eelkõige vajadus mobiliseerida nooruslik fanatism sõjaväeliseks löögirusikaks. Ja kuigi Lenin 1920. aastal «Noorsooühingu ülesannetes» suunas komsomoli rahulikule õppe- ja haridustööle, vajas Stalin seda taas kui löögirühma. Diktatuuri aastatel said miljonitest nn vorošilovlikud laskurid, ebainimlikes tingimustes valmisid Komsomolsk Amuuri ääres, Moskva metroo jt suurehitused. Kollektiviseerimise verised aastad tõstsid kilbile väärastunud klassiteadvuse, komsomolid osalesid hoolega rahvavaenlaste väljaselgitamisel, pidulikel koosolekutel öeldi lahti oma vanematest, kangelasteks said Pavlik Morozovi tüüpi terasmehed. Organisatsioon tsentraliseerus äärmuseni, koosnes ainult ustavatest ja veel ustavamatest, kuid ka see Frankenstein ei rahustanud Stalinit, pigem hirmutas. 1939. aastal tapeti ÜLKNÜ KK I sekretär A. V. Kossõrev ja teised komsomolijuhid (muide ainsad NSVLi kõrged ametnikud, kes ennast süüdi ei tunnistanud).

1940. aastast astus ÜLKNÜsse ka eesti komsomol. Komsomolist sai šovinistliku rõhumise vahend. Kogu sümbolika, eeskujud, traditsioonid, tekstid ja juhised, kõik olid võõrapärased, moonutasid vanematelt päritud väärtushinnanguid, purustasid rahvuslikku eneseteadvust. Komsomol nõudis kultuuri-väärtuste lõhkumist (Gustav Adolf), kultuuritegelaste represseerimist (A. Kaalep) jms.

Komsomoli stalinlik nägu hirmutab oma ebainimlikkusega. Küllap just stalinlikust ajast ongi pärit vaikne eemalehoidmine kõigest, mis puudutab komsomoli.

Komsomoli prooviti reformida 1960ndatel aastatel. Eestis seisid liikumise tüüri praegu-

sed tuntud kultuuritegelased, toonased Tartu ülikooli komsomolijuhid Sirje Endre, Jaak Allik ja Peeter Vihalemm. Tippajaks kujunes 1968. aasta, mil «Loomingus» nr 10 ilmus programmiline artikkel «Noorus ja tema ühing». Artikkel sisaldas nii toonase noorsoo eneseteadvustust kui ka soovitusi poliitiliseks võitluseks.

Oma põlvkonda kirjeldavad autorid (J. Allik ja P. Vihalemm) kõrge haridustasemega põlvkonnana, kes on vabanenud stalinlikust surutisest ja otsib võimalust ühiskonnas kaasa rääkida. Ometi ei ole seda potentsiaali võimalik realiseerida, sest uut põlvkonda ei lasta lõõgile. Siit tõusebki komsomoli ette kaks ülesannet: olla poliitilise võitluse kooliks ja noori kui spetsiifiliste huvidega gruppi esindavaks organisatsiooniks.

Tänane noorus on määratult paremas olukorras, seda eelkõige ajaloolise kogemuse poolest. 60ndate programmi kokkuvarisemine oli järeלטulijatele kibe löök, omaaegsed osalejad on selle kibeduse meieni kandnud. Oleme teistsuguses situatsioonis ka seetõttu, et riigi praegune messias on tõesti liberaalne ja võimaldanud meil vabaneda sellest valedelikest, millesse võimuaparaat meid mässinud oli. Oleme välja jõudnud riigi põhistruktuurideni, kondikavani, kuid ei suuda (või ei julge) veel vastata küsimusele, miks läks kõik nii, nagu läks.

J. Allik ja P. Vihalemm ei pakkunud (ei saanudki pakkuda) välja riigi põhistruktuuri muutmist. Nende valem oli ajastuomalt lihtne: võtame komsomoli üle ja kasutame seda oma probleemide lahendamiseks, koondades jõudu konservatiivide vastu. «Võitlus igandlike nähtuste vastu pole võitlus tuuleveskitega, vaid konkreetsete inimestega, nende nähtuste kandjatega.» Täna võiksime ütelda teisiti: «Võitlus igandlike nähtustega pole mitte võitlus üksikute dogmaatikutega, vaid võitlus süsteemi, sotsiaalsete suhete muutmise nimel.»

J. Allik ja P. Vihalemm tunnistavad raskusi, mis tekivad komsomoli kasutamisel progressiivse noorsoo-organisatsioonina. «Mõteldes ja kõneldes ühiskondlikest organisatsioonidest, me sageli nagu personifitseerime neid või personifitseeruvad nad pooltahtmatult, omandades teatava iseseisvuse ja üleloomulikkuse. Ometi on organisatsioon eelkõige tema liikmeskond, tema reaaliikmed ja tema juhid, see tähendab sajad ja tuhandad päris harilikud inimesed.» See väide, segadus sisu ja vormi dialektikas viiski 60ndatel krahhini. Ometi on sotsiaalpsühholoogist teada, et organisatsioonisisised suhted ei sõltu mitte igast liikmest eraldi, vaid organisatsiooni kollektiivsest psüühikast. Süsteem, s.o

vorm deformeerib inimesi, nad muutuvad suure süsteemi väikesteks osakesteks. Komsomol ei muuda inimest aktiivseks ühiskonnaliikmeks, sest tema ajalooline taak on liiga raske, ta on liiga suur ja ületsentraliseeritud, täielik allumine parteile (st iseseisva otsustamisõiguse puudumine) ei võimalda reaalselt kaitsta ühegi noore huve, välja arvatud nn keskmine noor, keda reaalsuses polegi või kui on, siis ainult mutrikuks kujul. Ja kui sellesse struktuuri satubki progressiivseid inimesi, siis hetkel, mil nad hakkavad ohustama süsteemi olemasolu, nad kõrvaldatakse, kusjuures vormiliselt täiesti laitmatult, ilma otseste poliitiliste aktideta, n.ö distsiplinaarkorras. Ja ainus jõud, kes võiks juhte kaitsta — reaaliikmed —, ei tee seda, sest organisatsioon ei ole üles ehitatud inimestevaheliste reaalsete suhete ja huvide pinnal. Nii jääbki ainsaks reaalseks jõuks Süsteemi nimetu stiihia, mida inimene tajub välisena, s.o võõrandununa. «TORM KESTIS JA TUGEVDNE ÜHA. Aga meie saime alles hiljem teada, et mahamurtud mets kattis peaaegu täielikult selle aasta raielaani. Ma ei teadnud sel ajal veel, et raadioside saartega oli katkenud ja läänerannikul jooksis üks välismaa laev karidele. Aga ma aimasin mõndagi, kui tuul akendes lengerdas, ja ma mõtlesin oma sõpradele, kes selleks ööks peavarjuta olid jäänud, ja mõtlesin ka neile, kes nii nagu mina eemal viibisid ja kelle vapustus purustis nähes seisab alles ees» (M. Unt. Mõrv hotellis. 1968—1970).

Praegune poliitiline situatsioon on soodus eespoolkirjeldatud raskepäraste, keskaegsete võimustruktuuride lõhkumiseks. Selleks peab eelkõige muutuma mõistete «riik» ja «ühiskond» kasutus, neid peab üksteisest eristama. Riik on küll oluline hierarhia, kuid mida rohkem valdkondi saab vabastada poliitilise juhtimise alt, mida rohkem tekib iseseisvaid hierarhiaid, seda tervem on ühiskond. Kõrgkoolid saavad autonoomseks, kultuuri suunavad kultuuritegijad, looduskaitset ei saa vaidlustada poliitiliste otsuste läbi, punkarid võivad vabalt manifesteerida, kartmata «sidruneid». Eriti oluliseks kujuneb siin sotsiaalse subjekti mõiste. Subjekt on võimeline teiste sotsiaalsete süsteemidega (hierarhiatega), ka riigiga võrdväärselt suhtlema. Reeglina ei moodusta üksikisikud ega ka mingi formaalne nimetaja alla koondatud, ent eraldi seisvad inimesed sotsiaalset subjekti. Subjekt kujuneb ühishuvide pinnal ja peab leidma oma huvide kaitseks, st oma energia maksimaalseks realiseerimiseks endale kõige sobivama organisatsiooni. Üle vabariigi hajutatud muinsuskaitseaktivistidesse suhtus riik kui objektidesse, külvates neid üle vaid umbmääraste lubadustega. Ent Eesti Muinsus-

kaitse Seltsi taolist tugevat organisatsiooni tuleb arvestada kui poliitilist jõudu. Kuid kohe kui organisatsiooni liikmeiks võetakse juhuslikke inimesi, kui ilmuvad mittevajalikud ametikohad, kui kaob side juhtide ja rahva vahel, ei kajasta vorm enam tegutsemisvõimelist tuumikut ja organisatsiooni liikmetest saavad poliitilise manipulatsiooni objektid.

Kui võimu jaotamisel on esimesi samme tehtud, siis puhtpoliitilise võimu demokratiiseerimine liigub ohtliku aeglusega. Häda vajalik on siin sõnavabadus mitte ainult päevapoliitikas, vaid ka maailmavaatelistes küsimustes, see tähendab, et asju võiks nimetada nende õigete nimedega. Järgmine etapp oleks nende eriarvamuste vormimine organisatsioonidesse, s.o parteidesse (vt Peet Kask. Tühjadest laikudest demokraatias. «Looming» 1988, nr 3).

Praegu on erinevate organisatsioonide legaliseerimise aeg. Legaliseerimine tähendabki nende kokkuviiimist ühiskonnas valitsevate normide ja seadustega. Kuid normid on segi paisatud ja ka seadusi sõnastatakse ümber. Senikaua kiirustagem, et avalikustada uusi reaalseid jõude ja nende kandjaid. Praegu formuleeritakse seadused tegelikkuse järgi, mitte vastupidi. Siis ehk juhtub nii, et kunagi enam ei ole liiga hilja. . .

Mis puutub komsomoli, siis soovitan eelöeldust tulenevalt radikaalset reformi:

1. Lahutada komsomoli funktsioonid riigi omadest (võimu suhtes peaksid komsomolil olema võrdsed õigused teiste, alternatiivsete noorsoo-organisatsioonidega).

2. Kaotada komsomol kui poliitilise kontrolli vahend (kuulumine komsomoli kui n-õ ustavuse mõõdupuu).

3. Kaotada komsomol kui partei ripats (komsomoli põhikirjas peaks olema parteilist juhtimist täpselt sätestav lõik).

4. Kaotada komsomol kui tsentraliseeritud organisatsioon (Moskvas võiks asuda vabariiklike komsomoliorganisatsioonide liit).

5. Komsomoli astumine peab olema rangelt vabatahtlik, sealt lahkumine vaba iga sugustest «tagajärgedest».

6. Uuesti tuleks läbi vaadata mõiste «komsomolidistsipliin». Kas liige peab alluma kõrgema organi korraldusele, kui see on vastuolus näiteks riigi põhiseadusega?

Ja lõpuks küsimus: milleks kõik need parteid, ühingud, seltsid? Milleks kogu see kära, mis uutmisvaimustusest on tõusnud? 1968. aastal vastasid sellele J. Allik ja P. Vihalemm: «On mitmeid põhjusi, miks elu võib jääda täisvereliselt elamata, tegevus jääda laialivalguvaks ja hingetuks. Ja on mitmeid võimalusi, et seda siiski ei juhtuks.

Võib-olla ongi üheks tähtsamaks nendest võitlus eesmärkide ja põhimõtete eest, mida tuntakse võitluse väärivat, ja võib-olla põhinneb see võitlus ea- ja mõttekaaslaste tugeval ühendusel, mis annab selleks kindluse ja otsustavuse.»

Ühiskonna ja inimese konflikt on inimese lõputu tormamine vabaduse poole. Jälle stabiliseerub süsteem, jälle oleme «rataste vahel» ja jälle rabeleme välja. Ühiskond ei saa juba oma olemuselt olla humaanne, kuid üks ühiskonnakord võib olla inimsõbralikum kui tei-

ne. Liikumine vabaduse poole on võib-olla illusioon, kuid ta peab meid vabastama tegelikkuse rängast ringist. «Käib kumu, et lennukid tulistavad teed mõni kilomeeter lõuna pool. Räägitakse isegi pommidest. On tõepoolest tunda tumedaid plahvatusi. Jutt on kindlasti õige.

Aga rahvas ei lase ennast hirmutada. Paistab, et ta isegi elustub natuke. See konkreetne risk tundub inimestele vastuvõetavam kui uppuda selles raualorus» (A. Saint-Exupéry. Inimeste Maa).

LENDLAUSED. PÜSIMÕTTED

LINNAR PRIIMÄGI
Musae impares II

Hegeli esteetika piiritleks klassikaliseks nimetatud ja meile kõige eksemplaarsemalt Kanti nimega seostatava kunstikäsituse nii ajalooliselt kui ka teoreetiliselt: **teooriana** lükkas ta klassikalise esteetika igaveseks inimõtte ajalukku, ise ajaloolisena aga säilitas võimaluse teadvustada endagi piire — ühelt poolt sissamat teoreetiliselt ületatud klassikalises esteetikas¹, teiselt poolt aga juba omaenese arenduses, milleks kujunes marksistlik esteetika. Kui ajaloon mõista millegi enne- ja pärastolekut muu kui isendana, siis osutub nõnda, et oma (eel)ajalugu on ka marksistlikult esteetikal. Sellele on püütud vastu vaielda, mõneti lausa proletkultlikult rõhutades klassikute põhimõtetist novaatorlust, «marksismi rajajate ning marksismieelsete filosoofilise mõtte klassikute esteetikasse suhtumise **radikaalset vastandlikkust**» (M. Kagan²), aga tõetruum tundub siiski arusaam, et Marxi õpetus polnud mingi *creatio ex nihilo*, millel oleks ainult järel (aja)lugu, vaid et see «tekkis filosoofia, poliitilise ökonoomia ja sotsialismi suurimate esindajate õpetuse otsese ja vahetu järjena»³. Niisugusel juhul — mitte vastandlikkust rõhutades, vaid marksismi **allikaid** uurides — osutub võimalikuks vaadelda ka Marxi seisukohti meid siin huvitavas kunstide võrdsuse või ebavõrdsuse küsimuses mingisse traditsiooni

kuuluvana.⁴ Asi on seda tähtsam, et just vaidlused ühte või teise traditsiooni kuulumise ümber moodustavadki marksistliku esteetika (järel)ajaloo, õieti marksismi (järel)ajaloo üleüldse. See ajalugu kestab kahe teineteisest põhimõtetiliselt erineva, kantliku ning hegelliku traditsiooni polarsuses.

Mäletatavasti säilis klassikalisele esteetikale tüüpiline **dominantne** kunstist mõtlemine ka romantikutel (selle erinevusega, et dominandiks endaks kerkis neil sõnakunsti asemele muusika). Kunstifääri liigendamise mooduse poolest romantikud seega oma eelkäijatest ei erinenud, mis lubab neid mõlemaid antud seoses vaadelda ühtse «liikumisenä», esteetika ajaloo ühte perioodina. Teoorias (ideeliselt), nagu öeldud, lõppes see periood Hegeli tulekuga, **praktikas** aga **jätkus** Hegeli algatatud suuna kõrval (algul näiteks tollesama romantismina) ning on sellele oma eri kujudes tänapäevani konkurentsni pakkunud.

Üldistatult võib öelda, et Hegelist lähtuv suund seostab kauniste kunstide vahekorra nende kui tunnetuse vormide tekkega inimvaimu ajaloolise arengu käigus ja saab kunstist aru kui «mõlemalt poolt avatud» nähtusest, millesse võib siseneda ja millest teda ületades võib väljuda veelgi võimsamatesse tunnetusviisidesse. Hegeli esteetikale aluslik on arusaam kunstist kui mõistelise tunnetuse kujundlikust eelastmest ja mitte kui sõltumatu ning eneseküllasest (autarksest) vaimse praktika sfäärist. Esteetika (esteetikateadus) pole talle seega mitte midagi muud kui mõistelise mõistuse tagasivaade oma varasemale kunst-olekule, oma kunagisele viibimisele

¹ Selle esteetika konkreetse ajaloolise ületamise käigust vt: G. Lukács. Der junge Hegel. Berlin, 1954.

² Лекции по истории эстетики, IV. Leningrad, 1980, lk 4.

³ V. I. Lenin. Teosed, XIX. Tallinn, 1953, lk 3.

⁴ Et M. Kagan ise on endalt niisuguse võimaluse võtnud, torkab õnnetult silma tema raamatus «Kunsti morfoloogia», kus marksismi klassikute kohal haigutab tühik ja «marksistlik esteetiline mõte» algab alles 1924. aastast. Vt M. Kagan. Морфология искусства. Leningrad, 1972, lk 130.

kujundlikus arengujärgus. Selle tagasivaatava pilgu (mõisteline) ühtsus tingib ka esteetika ühtsuse kogu kunstisfääri jaoks. Nõnda saab Hegeli järgi kõiki kunstiliike kirjeldada ühelt, neist liikidest sõltumatult esteetiliselt platvormilt: esteetika on kõikidele kunstidele üks ja sama, jutud, et igal kunstil on oma esteetika, ei pea paika. Hegeli puhul on niisiis tegemist esteetilise monismiga tunnetava vaimu aluspõhjal.

Kantilik suund seevastu lähtub arusaamast, et «kunsti taga» pole enam midagi, et kunst on teatava harutee lõppjaam, kust edasi pole kuhugi mujale võimalik minna. Kauniste kunstide süsteem ei sõltu Kantil nende ajaloolisest tekkest ega ole laiali laotunud mitte evolutsioneeruvasse, vaid peatatud ajasse. Kunstide süsteem on kunstide omavaheline asi ja sõltub nende vormist.

Selle põhimõttelise lahknevuse taustal pole raske märgata, et tegelikult on kogu Hegeli-järgne esteetiline mõtte ajalugu olnudki kantliku, dominantsusel põhineva formaalsteetika traditsiooni ja hegelliku, hierarhilisusel põhineva sisusteetika traditsiooni konkurentsi ajalugu. Mitmesuguste muude suundade toomine nende kahe põhisuuna vahele (psühholoogiline, sotsioloogiline, etnograafiline, bioloogiline, praktiline, kulturoloogiline esteetika jms.⁵) võib olla põhjendatav vaid pedagoogiliste kaalutlustega, propedeutiliste motiividega, või siis suutmatusega diagnoosida nende suundade kuuluvust kas ühte või teise põhitraditsiooni. Omal ajal ütles Heine Platoni ja Aristotelese kohta, et nendest «on alati juttu, kuigi teiste nimede all».⁶ Sedasama võib nentida Kanti ja Hegeli kohta XIX ja XX sajandi esteetikas ning filosoofias üldse: *eorum res agitur*.

Toome mõned näited (nende hulka ei piira mitte ajaloo, vaid ajakirja maht).

Romantikute keskendumus muusikale teadvustus eriti selgesti just sünteetiliste kunstiliikide puhul, mis klassikalisel ajastul olid traditsiooniliselt olnud kõne-, s.o sõnakunsti-kesksed. Ooperi vallas, kus romantikute eestvedamisel oli võimule tulnud «laul» (aaria, numbriooper) ning «absoluutne meloodia», on seepärast tähelepanuväärne Wagneri juhtum. Nimelt hakkas Wagner («Ooper ja draama» 1851) äkki sõnakunstile ooperis tagasi taotlema tema endist dominantsust, mille tunnustamise eest oli omal ajal nii edukalt võidelnud Gluck. Aga pärast romantikuid,

kelle hulgast ta ise oli võrsunud, ja pärast Hegelit ei saanud Wagner enam välja tulla niisama lihtsa argumentatsiooniga kui Gluck, kellele oli piisanud osutusest Horatiusele.⁷

Oma eel-romantilised taotlused esitab Wagner niisiis juba romantilises žargoonis, viitab rahvalaulule ja keskageelse rahvadraamale kui muusika ja sõna ühtsuse näidistele. Hegeli mõjust annab tunnistust see, et Wagner tuletab ooperis võrdsetena ühinema pidavad kunstid lõppkokkuvõttes ikkagi «rütmiisest meloodiast» kui tundeid vahetult väljendavast vokaalkeelest, kusjuures mudel, mida ta kasutab, on geneetiline ja dialektiline: ta meenutab Oidipust (meesalge, sõnakunst), kes sündis Iokastest (naisalge, helikunst) ja Iokastega sigitas lunastaja Antigone (ooperi).

Ometi ei saa Wagnerit nende hegelianismide põhjal arvata Hegeli traditsiooni kuuluvaks, sest kunstide genees pole tal ajalooline. «Ma ei mõtle keele teket meloodiast mitte mingis kronoloogilises järjekorras,» rõhutab Wagner, «vaid teatava arhitektoonilise korrastatusena».⁸

Sugueluline võrdlus Oidipusega osutab Wagneril üleüldisele armastus- ja sünnitamismetafoorikale, milles on soovitatud näha Feuerbachi mõju.⁹ Olemuslikum vaimupartnerlus oli Wagneril aga kahtlemata hoopis Schopenhaueriga, kelle peateoses ta 1854. aastal tundis ennetatuna ja sõnastatuna ära mitmed oma juhtmõtted. Kokkuvõtvalt võiks-ki niisiis öelda, et Wagneris jätkus ikkagi veel Hegeli-eelne kunstide ideaalse võrdsuse kujutus, kusjuures selle võrdsuse dominandiks jäi — dramapropagandale vaatamata — muusika nagu romantikule ja Schopenhaueril. Seega jäi Wagner tüüpiliseks klassikalise perioodi esteetikuks ja kantiliku traditsiooni jätkajaks uutes vaimsetes oludes.

Seda teades võrdleme Wagneri vaadetega nüüd tema kriitiku, XIX sajandi suurimaks muusikaarvustajaks peetava Eduard Hanslicki omi.¹⁰

Esmapiigul paistab tõepoolest tegu olevat esteetilise opositsiooniga. Nimelt püüab Hanslick oma peateoses («Muusikailust», 1854)

⁷ Ooperi «Alceste» (1767) partituurile kirjutas Gluck värsi Horatiuse «Luulekunstist»: «Denique sit quidvis simplex dumtaxat et unum» (Ü. Torpatsi tõlkes: «Mis tahes olgu see siis — vähemalt aga lihtne ja ühtne»), rõhutamaks — muide, Noverre'i balletireformi otsesel eeskujul — ooperis sõnakunsti ja muusika võrdsust («ühtsust»).

⁸ R. Wagner. Gesammelte Schriften und Dichtungen, IV. Leipzig, 1888, lk 93.

⁹ Лекции по истории эстетики, III, 1, lk 30—36.

¹⁰ Nende teravast vahekorras vt: J. Jürisson. Muusikud polemiseerivad. Tallinn, 1972, lk 119—127.

⁵ Niisuguse valiku pakub välja M. Kagani toimetatud Лекции по истории эстетики, III, 1. Leningrad, 1976.

⁶ H. Heine. Valitud proosa. Tallinn, 1967, lk 237.

kukutada Wagneril olemuslikku tundmustele (subjektiivsele tajule) ehituvat muusika-käsitust, eitab nagu Hegel (muusika)ilu esinemust looduses («Mitte loomade häälled pole meile tähtsad, vaid nende sooled, ja loom, kellele muusika kõige rohkem võlgneb, pole mitte ööbik, vaid lammast»), tunnistades seejuures muusikalise looduslikku algupära; samuti mõnab ta muusikaesteeetika tulenevust muusika ajaloost.

Ometi hakkas Hanslick oma teose hilisemates redaktsioonides nendest hegellikest seisukohtadest kaugenema. Ja põhjuseks pole seejuures mitte niivõrd tema lähtepositsioonide eneste eklektilisus¹² — sellisel juhul oleksid hegellikud jooned vabalt võinud ka hoopis tugevned —, vaid ajastu üldine filosoofiline tendents¹³, mis võimendas Hanslicki põhimõttelist kantilikku lähteseadumust.

Nimelt oli Robert Schumann välja öelnud Hegeli vaimus lause, et «ühe kunsti spetsiifika on ka kõikide teiste oma, ainult materjal on neil erinev». Ja Hanslick, kes niisugust esteetilist monismi pidas õigeks küll muusikas¹⁴, vaidlustas selle rakendatavuse kunstide süsteemi kohta tervenisti. «Eri kunstide esteetikate orjalik sõltuvus mingi üldise esteetika ülimast metafüüsilisest Printsipiibist taandub üha enam veendumuse ees, et iga kunst tahab olla mõistetud omaeene tehnilistes antustes, käsitatud temast enesest lähtudes,» kirjutas Hanslick heakskiitvalt juba oma raamatu esimeses trükiis.¹⁵ Üldesteetili-

selt tähendab see meile juba renessansiajast tuttavat veendumust üksteisest sõltumatute kunstide võrdsusest.

Nõnda osutub lõppkokkuvõttes, et nagu omal ajal Herderi Kanti-kriitika, jäi ka Hanslicki Wagneri-kriitika pelgaks pindmiste seisukohtade lahknevuseks nende ühisel kantilikul alusel ega kujutanud endast põhimõtteliselt erinevate esteetikate kokkupõrget — poleemika välisest teravusest hoolimata. Wagneri ja Hanslicki kontroversi võiks iseloomustada kui klassikalise (täpsemalt: romantilise) esteetika raames peetud vaidlust (muusika)-teatri sünteesi astuvate kunstiliikide süsteemi **dominandi** pärast, kus üks (Wagner) pooldab draamakesksust, teine (Hanslick), aga leiab, et «ooper on kõigepealt muusika, mitte draama»¹⁶ (ega suuda märgata, et Wagneri draamapropagandagi lähtub muusika «arhitektoonilise» primaarsuse aluselt).

Muuhulgas osutub vastus kunstide võrdsuse (dominantsuvahekorra) või ebavõrdsuse (hierarhilise vahekorra) küsimusele niisiis küllalt tunnuslikuks, et tuvastada konkreetsete esteetiliste kontseptsioonide kuuluvus kas kantiaanlikku või hegellikku filosoofilisse traditsiooni.

Teataval üldistusastmel võib Hegelijärgses XIX sajandi filosoofias, sh esteetika ajaloos vähemalt Saksamaal, aga ka Euroopas üldse eristada valdavalt hegellike perioode (30ndad ja 40ndad aastad) ja valdavalt Kanti-lembesi ajajärke (alates 70ndatest, kui hakkas levima Otto Liebmanni üleskutse «Tagasi Kanti juurde!», ning eriti 90ndad aastad). Sedasama võib öelda ka XX sajandi kohta, kus Esimese maailmasõjani täheldub üldisem Kanti-eelistus, 20ndate ja 30ndate aastate vahetusel aga leidis aset omaladadne «Hegeli renessanss», mitmete silmapaistvate uskantlaste üleminek uushegelluse positsioonidele ja muuseas ka marksistliku esteetika kinnistumine hegelliku esteetikatraditsiooni.

Isegi kui pikemata omaks võtta seisukoht Hegelist marksismi ühe allikana, tuleb tunnustada, et tema tegelik mõju Marxile, selle mõju ulatus, on marksistlikus filosoofias olnud perifeerne teema, revisionistide ohtlik mängumaa. Olukorda komplitseerib see, et Marx jättis ellu viimata oma kavatsuse kirjutada Hegelist eraldi raamat, kust tolle mõtleja mõju talle oleks kindlasti paistnud ülevaaticumalalt kui nüüd laialipillatud varajastest käsikirjakatketest.

Hoopis vähe on teaduslikult uuritud Hegeli mõju Marxi esteetilistele vaadetele. See

¹¹ E. d. Hanslick. Vom Musikalisch-Schönen. Aufsätze. Musikkritiken. Leipzig, 1982, lk 131, 77 ja 87.

¹² Hanslicki seisukohtade pooliklus, järjekindlussetus sunnib nõustuma Al. Mihhailovi hinnanguga, et tegemist on «eklektikuga, kes ei ole võimeline lõpuni jagama ühtki tal väljaõeldud seisukohta. Muidugi polnud Hanslick seejuures ei Herbarti õpilane ega Zimmermanni õpilane ega ka Sveitsi esteetiku H. G. Nägeli järgija, ammugi mitte hegellane, ehkki seda kõike on Hanslicki kohta kirjutatus korduvalt väidetud» (vt: Музыкальная эстетика Германии XIX века, II. Москва, 1982, lk 284).

¹³ Samasugune areng tuleb esile näiteks ka palju ilmselt Hegelist lähtunud Fr. Th. Vischeri puhul, kes «filosoofiliselt areneb lahjendatud hegellusest, mille Hegeli-«parandused» algusest peale osutavad tagasi subjektiivse idealismi suunas, Kanti-karva, irratsionaalselt veiklevasse positivismi» (G. L u k á c s. Beiträge zur Geschichte der Ästhetik. Berlin, 1954, lk 217—218). Sedasama on näiteks Lassale täheldanud teise hegellase K. Rosenkranzi kohta.

¹⁴ Muusikaelementide mõju olevat seletatav ainult «spetsiifiliselt muusikaliste omaduste koondamisega üldistesse esteetika kategooriatesse ja nende koondamisega üheainsa ülima Printsipi alla». — E. d. Hanslick. Vom Musikalisch-Schönen, lk 81.

¹⁵ Vt sealsamas, lk 38.

¹⁶ Sealsamas, lk 68.

nõuab iseseisvat süsteemset käsitlust, mida üksiktähelepanekud kuidagi ei saa asendada. Kuid teema ise on päevakorral: ilmselt võimaldub vaid niisugusel fundamentaalsel tasemel lahendada mõningaid marksistliku (sh nõukogude) esteetika praegusi ummiküsimusi.

Vähemalt kolme aastakümne jooksul (Engelsi surmast 1895 kuni 1920/30ndate aastate vahetuseni) kujunes marksistliku esteetika kontseptsioon ju peamiselt kaudsete allikate ning üldfilosoofilisel materialistlike kujutluste põhjal, olles niisugusena aldis kõikidele omaaegsetele filosoofilistele tuultele.

Mõjukaimaks neist osutus kõnealustel kümnenditel, eriti aga marksistliku esteetika õrnemas loomejärgus, 1890ndatel aastatel, **uuskantlus**. Selle järgi võib kohata kõikide marksistliku esteetika tollaste juhtteoreetikute vaimupärandis (P. Lafargue'il, G. Plehhanovil, F. Mehringil).

Uuskantluse mõjude all ei kannatanud siis mitte üksnes esteetika. Mäletatavasti lähenesid sellele ka ühiskonnateooria ja töölisliikumine (kuhu Bernstein ja Conrad Schmidt töid Marburgi koolkonnast sisse «Tagasi Kanti juurde!»-loosungi ning K. Vorländer «eetilise sotsialismi» kontseptsiooni¹⁷). Sajandivahetuskümnendite vaimuõhustikus oli kantilik mõttesuund sedavõrd tooniandev, et sellele kohati allumast ei pääsenud näiteks isegi otseselt ja seejuures küllalt edukalt marksismi revideerimisele vastuastunud Plehhanov, keda ju kuni 1920/30ndate aastate vahetuseni peeti marksistliku esteetika tegelikuks rajajaks ja kes põhilises tuleb tunnistada hoopis Hegeli filosoofia levitajaks vene keeleruumis.

Keerulisem olukord valitses uuskantluse kodumaal Saksamaal, kus selle mõttesuuna mõju marksistliku esteetika kujunemisele Mehringi töödes on kõige märgatavam ja palju püsivam, sest varjundas ka Mehringi Marxi- ning Engelsi-publikatsioone. Kanti tunnistas Mehring esteetika ajaloo keskseks autoriks ega pühendanud Hegeli esteetikale üldse kuigivõrd tähelepanu. Hilisemas marksistlikus kirjanduses on Mehringi kunstialaseid vaateid sellepärast korduvalt arvestatud.¹⁸

¹⁷ В. Л. Конавалова. Кантианство и этический социализм. Rmt-s: Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции. Moskva, 1978, lk 317—358.

¹⁸ G. Lukács. Beiträge zur Geschichte der Ästhetik, lk 363—403; M. Ф. Овсянников. Эстетическая теория К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина. Moskva, 1974, lk 35—36; H. Koch eessõnas rmt-le: F. Mehring. Aufsätze zur deutschen Literaturgeschichte. Leipzig, 1969, lk 10.

Enesestmõistetavalt seostub seetõttu F. Mehringi nimega ka 1930. aasta kriitiline pööre marksistlikus esteetikas: naas hegelliku kunstikäsituse juurde.

Nimelt ilmus Berliinis 1929 Mehringi esimese teostekogu avakõide «Kirjanduslugu Calderónist Heineni», mille väljaandja A. Thalheimer püüdis oma sissejuhatavas kommentaaris igati võimendada Mehringi esteetiliste vaadete kokkukõla Kanti omadega. Seepeale hakkas Saksa Revolutsioonilis-Proletaarsete Kirjanike Liidu (BPRS) häälekandja «Linkskurve» avaldama K. A. Wittfogeli artiklit «Marksistliku esteetika küsimus» (ilmus seitsmejaolisena maist 1930 kuni aasta lõpuni). Selles lükati ühemõtteliselt tagasi kantilik arusaam esteetilisest elamusest kui «kujutlusjõudude vabast mängust» (nn *Formalästhetik*) ja pandi marksistliku esteetika nurgakiviks Hegeli arusaam kunstist kui filosoofia ühest eelastmest ning filosoofia ja kunsti peegeldusobjekti samasusest (*Inhaltsästhetik*).

Algul kohtas niisugune pööre mitmesugust vastupanu, kuni Georg Lukács, naasnud Moskvast, kus ta Marxi, Engelsi ja Lenini Instituudis oli aidanud ette valmistada marksismi klassikute esteetikaalase ideepärandi esimesi publikatsioone, saavutas 1931. aasta oktoobris Kantist ärapäõrdumise tunnustamise SKP juhtkonnas ja kinnistas marksistliku esteetika Hegeli-orientatsiooni oma programmiliste artiklitega «Linkskurve's». Neis artiklites töötas ta välja niisugused marksistliku esteetika aluslikud kategooriad, nagu **parteilisus** ja **tendentslikkus**, **realism**, **naturalism** ja **formalism** jmt.

Samal ajal kinnistus Hegeli-orientatsioon Nõukogude Liidus Plehhanovi mõjul eelkõige RAPPi (Proletaarsete Kirjanike Vene Assotsiatsioon) esteetilistes vaadetes (Lukácsi programmartiklites täheldub kattuvusi selle organisatsiooni esimese üleliidulise kongressi resolutsiooniga 1928) ja lülitus pärast RAPPi laialisaatmist 1932 sotsialistliku realismi kontseptsiooni.¹⁹ Nõukogude esteetika hegelliku põhisuuna üheks juhtivaks filosoofiliseks mõtestajaks sai 1930ndatel aastatel Mihhail Lifšits, kelle silmapaistvaks teeneks tuleb lugeda Marxi ja Engelsi laialipillatud kunstialaste mõtteavalduste koondamist kogumikku «K. Marx ja F. Engels. Kunstist» (v.k 1937, 1957, 1967, 1976, 1983; e.k 1983—1984).

Alles nõnda, ringiga tagasi jõudnult lätete juurde, saab öieti vaatlema hakata marksistliku esteetika tegelikku seost oma ajalooga. Niihästi eelajalooga kui ka selle ajalooga, mis kestab.

¹⁹ Marksistliku kirjandusteooria filosoofilistest orientatsioonidest vt H. Gallas. Marxistische Literaturtheorie. Neuwied ja Berlin, 1971.

VIKERKAAK

«VIKERKAAGI» MÕTTEKILLUSTIK II
ADO GRENZSTEINI (1849—1916)
mõtteid ajaloost ja uutmisest

*

Hõbe kuljus kuulutas:
Kuldsed päevad tulemas!
Kui nad kätte jõudsid,
Kulda — meilt nad nõudsid.

*

Röövis, tappis, põletas
Ja siis lausa võletas:
Õnne mina teile tõin,
Teie põlve uueks lõin!

*

Nad rõõmusõnumi küll tõid,
Kuid viimse leiva pala sõid.
See kaup on kallis otsata:
Ta maksis terve isamaa.

*

Sa kaotasid terve maa,
Et võiksid taevast pärida;
Kuid nüüd sa näed, vilets mees:
Ka taeva väraval nad ees.

*

Sakslaseks sind kasvatada
Ialgi ei tahtnud ma;
Lasta käia Eesti rada,
See on otse võimata;
Slaavi värvi sulle anda,
Oleks äraandmine:
Ära rahvastega janda —
See ei kõlba orjale!

*

Väga kahju, meie mees
Tirib võera vankri ees;
Saba vaesel lõnkajal
Jookseb poris ratta all
Ja kui koorm tal kuklal lasuks,
Hüüaks: Kõik on rahva kasuks!

*

Ole julge, Eestimaa:
Sind ei keegi kalmuta.
Kohisegu läänes meri,
Tuksugu su pinnal veri:
Vene Kotkas kaitseb sind,
Et võiks õitsta sinu pind.

OTT KANGILASKI
Tülitajad

Muiste läinud kena piiga ladusal laupäeva õhtul ilupidult koju. Teel korraka piigale huligaanid kallale. Ei olnud õnneks päris huligaanid, olnud ainult pishuligaanid. Tirinud piiga kangi alla, hakanud tülitama. Tülitamisega läinud piigal käekott ja kleit kaduma. Viimati läinud veel ihupesugi kaduma. Seda nähes hakanud pishuligaanid piigat veel õieti tülitama. Tülitanud mitu tundi järjest. Piigal hakanud eluvaim juba seest ära kaduma. Siis läinud pishuligaanid oma teed.

Linnavahid pole tülitamisest tahtnud endile suurt tüli teha. Arvanud seda tülikaks asjaks. Alles poole aasta pärast pandud kuulutus «Keskhommiku Uudistesse». Ei otsitud ometi tülitajaid taga, otsitud ainult seda taga, keda tülitati.

Kas teda leiti, sellest pole kuulda olnud. Frialda Länik — Kibena

Sõda

Ükskord läinud Matapele ja Ukulele kuningad omavahel tülli, hakanud sõdima. Sõdinud aasta, sõdinud teise, sõdinud tüki kolmandatki. Kangest sõdimisest muutunud sõda üsna röpaseks. Ei ole sõdimisel enam tegu ega nägu olnud. Võetud siis kätte, kutsutud Tuuramaalt sõjaõhutajad appi. Need hakanudki kohe sõda õhutama — lasknud röpase õhu välja, puhta sisse. Loonud sedaviisi jälle korraliku sõjaõhkkonna. Nüüd saanud kuningad rahulikult edasi sõdida.

Matapele hambuni relvastatud hordid rünnanud ülekaalukate jõududega Ukulele piiride vapraid kaitsjaid. Ukulele võidukad polgud aga vabastanud iidsed Ukulele alad, mis vahepeal tuhat aastat Matapele anastajate valduses olnud. Matapele õhupiraadid sooritanud Ukulele kaitsetutele linnadele barbaarseid pommirünnakuid, kuna Ukulele uljad kotkad vastase tagalat ainult kultuuriselt pommitanud. Matapele palgasõdurid mõrvanud julmalt Ukulele soldateid, Ukulele sangarlikud pojad hävitanud ainult vastase elavjõudu, sedagi kõrgel lahingmeisterlikkuse tasemel. Siis ajanud Ukulele võidukad väehulgad Matapele kõrilõikajad kotti. Need avaldanud küll ummikusse aetud kiskja meeleehtlikku vastupanu, kuid hävitatud viimse meheni. Matapele röövullutajad omakorda piiranud ümber Ukulele kuningalinna. Ukulele imevägilased aga asunud kangelasli-

kule kaitsele viimse veretilgani, oma keha-
daga lahingkuulsuse tandrit kattes.

Sedaviisi sõidud jälle tükk aega. Siis aga
kuningatel informatsiooninälj varuks. Näi-
jast pääsemiseks saatnud Matapele kuningas
välja alatu spiooni, Ukulele kuningas aga
kangelasliku luuraja. Sattunud teised kokku.
Kangelaslik luuraja sasinud kohe alatul spioo-
ni kraest kinni, hakanud teist kuningalinna
viima. Metsa vahel rünnanud konvoid Mata-
pele mõrtsukalikud bandiidid, tahtnud alatu
spiooni vabaks päästa. Aga kohe Ukulele

vaprad partisanid platsis, andnud bandiitidele
otsustava vastulöögi. Sedaviisi jõudnudki
sõda otsustavasse etappi.

Otsustaval etapil otsustatud siis sõda ära
lõpetada. Ukulele ja Matapele kuningad kut-
sunud omavahelise tippnõupidamise kokku.
Läbirääkimistel selgunud põhiline seisukoh-
tade ühtsus tähtsamates küsimustes. Sellepä-
rast valitud edaspidiseks tegevuseks rahu-
meelne kooseksisteerimine.

Ei sõdimisest kasu ühtigi.

Ivand Saksakulm — Tossumulgu

KALEIDOSKOOP

JÜRI RÄTSEP

On aeg selgitada tõde II

Nad ei mahtunud kaitstva tiiva alla

1983. aasta astronoomiline kevad algas 21.
märtsil kell 7.39, SKTB «Desintegraator»
juhtkonna kohtuprotsess paar tundi hiljem.
Riigi majandus- ja kohtusüsteem magas veel
paar aastat enne esimeste kevadõite tärkamist.

Üks nukker sügiskuu ja terve talv kulus
omaette mõtisklemiseks selle üle, kui vähe
või palju on vaja, et kunagist Tallinna kaitse-
tõde üldjuhti, hilisemat kahe instituudi ja
veel palju muu loojat, teadusse ja oma eri-
alasse kiindunud inimkonnateenrit tallata
madalamaks kui rohi (J. Hindi enda
enda väljend).

SKTB «Desintegraator» oli end pidanud
üheks Tallinna kontrollitumaks ettevõtteks.
Kohtuaastatele eelnenud 1980ndal olid eri
ametkondade oponendid kaheksal korral üsna
kriitiliselt uurinud ettevõtte majandustege-
vust, siiski olulisi eeskirjarikkumisi leid-
mata. Omapärase kooperatiivse teadus-toot-
miskoondise erisustesse oli seni suhtunud
mõistvalt, tunnustatud ettevõtmiste silma-
paistvat efektiivsust. Kuni ühel päeval olu-
kord muutus...

Süüdistuste oluline osa oli konstrueeritud
Eesti NSV Rahandusministeeriumi Kontrolli
ja Revisjoni Valitsuse Tallinna vanem-
kontrolörrevidendi J. Teimanni (periooditi
osales ka tema kolleeg) kahe mahuka
revideerimisakti järeldustele.

J. Teimanni tulek oli ühetähenduslik.
Eesti üht rentaablimat, uudse struktuuriga
ettevõtet hakati range püüdlikkusega sobi-
tama seisakuaja riikliku ettevõtte ahtakesse
rüüsse, mille õmblused on tänaseks kõikjal
kärisenud. On selge, et SKTB «Desinte-
graator» ei saanud sellesse mahtuda.

1981. a 8. septembri revideerimisakt
kajastas juuni algusest augusti lõpuni kest-
nud «dessandi» tulemusi. Järelduste ühe-
suunalisus ei oleks arvatavasti rabanud vara-
semaid revidente vähem kui «Desintegraa-
tori» juhte. 22. septembril andsid ligi 30
SKTB juhtivtöötajat üle selle akti kohta koos-
tatud kollektiivse kirja. See seletuskiri tun-
duib nüüd toonilt ja hinnangutelt laitma-
tult kaasaegne. Siis aga uuriti tervele
tolleaegsele menetlusele iseloomulikult asja
sisu asemel seda, kas üks või teine osakonna-
juhataja võttis osa selle ketserliku kirja
koostamisest ja kas ta ka ise seal väljendatud
hinnangutega ühines või oli enda õnneks
ükskõikne.

Revideerimisakti koostaja esitas ENSV
Prokuratuuri algatusel toimunud täien-
dava revideerimise kohta 18. detsembril
ka teise akti, millega kujundati formaalne
alus veel mitme kuriteokoosseisu inkrimi-
neerimiseks. Mõnedki (ka Johannes Hint)
said selle akti kohta seletusi anda juba vahil-
alustena ja kvalifitseeritud protokollija abil.

Ükski kirjutus ei saa mahtuda õigus-
like hinnangute pinnal puhkenud mitme-
päevaseid vaidlusi. Vaatleksin lühidalt, milli-
sed tolleaegsed arusaamad ja hinnangud
määrasid Johannes Hindi ja teiste SKTB
«Desintegraator» juhtivtöötajate kohtlemise
ja saatuse. Määravaks sai kusagilt võetud
üldhoiak, et kooperatiivse ettevõtte kolle-
giaalsete juhtorganite otsustustel ei ole sisu-
list kaalu. Kogu vastutus taandati täitjate
tasandile. Mis ei olnud juhendites otse
kästud või lubatud, loeti keelatuks. Sellise
loogika abil õnnestus koostada üpris pikk
süütegude nimekiri.

Eeskirjade üsna suvalise selekteerimise
järel loeti «riisutuks raiskamise vormis»
oluline osa töökollektiivi stimuleerimiseks
väljamakstud preemiaist. SKTB juhtkonna

poolt väljatöötatud «Desintegraatori» põhimääruse paari punkti selgelt ebaõige grammatilise tõlgendamise abil loeti riisutuks teadus-, loomingu- ja rakenduspreemiaid.

Kuigi vabariigi juhtorganite poolt suunati ettevõttesse mitmesuguseid delegatsioone ja ametiisikuid koos kohustusega neid «väärilt vastu võtta», loeti riisutuks ka nende tootlustamisel tehtud dokumenteeritud kulutused. Riisumise alla käisid ka NSV Liidu Plaanikomitee Kolleegiumist osavõtjatele Moskva restoranis «Stolitšnoi» korraldatud banketil tehtud kulutused, mis korvati SKTB kollektiivi kohalolnud tuumiku poolt neile eelnevalt väljamakstud preemiast. Üldse ei oleks premeerida tohtinud «Desintegraatori» juhatuse liikmeid ja veel mõnda isikut, kes ametlikult ei olnud SKTBsse tööle vormistatud, kuigi nad tegid ettevõtte edu huvides olulist ja mahukat tööd. Nendele makstud preemiad loeti riisutuks raiskamise teel.

Mõni neist tegudest riivas ehk tõesti tardunud majanduse aegset arusaamist finantsdistsipliinist, ehkki kogenud majandusjuhid selle peale muigavad. On hästi teada, kuidamoodi ettevõtte asju korraldada sai ja tuli. Riisujaiks ei nimetanud neid keegi, kui tegevuse piiripealsust korvas majanduslik edu, enda puhtad käed ja säilinud südametunistus.

Eraldi käsitlust väärrib üks omapärane «riisumislugu», mida iseloomustab õiguslike ja eetiliste aspektide sügav konflikt. Juba aasta ja rohkemgi enne vahistamist oli J. Hindi tervis nii kehv, et ta mitmel puhul viidi otse töölt Tallinna Kiirabihaiglasse. Patsiendi muljed panid teda muretsema haiglas valitsenud olukorra pärast. Eeskujulike seadmetega haiglas tegid medõed ja isegi professorikutsega arstid tööjõupuuduse tõttu sanitaride töid. Arutlustest peaarst U. Meikase ja prof. T. Sullinguga selgus, et unikaalsete ja kalliste aparatuuridega tehtavaid südame pärgarterite operatsioone infarktihaigetele saab nädalas teha vaid ühe vajaliku kuue asemel. Lihtsalt ei jätku õdesid, kellest komplekteerida püsivaid operatsiooni-brigaade. Läbi rääkinud kõigi pädevate inimestega, leidis Johannes Hint lahenduse, mis on fikseeritud ettevõtetevahelises kirjallikus kokkuleppes. Selle lepingu kohaselt võttis Kiirabihaigla täielikult oma hoole alla SKTB töötajad, «Desintegraator» aga laborantide ja vanemlaborantide palgale (100—125 rbl kuus) 10 Kiirabihaigla medõde. Analoogilisel viisil nagu riiklikult, ehkki poolsalaja on aastakümneid jalul hoitud nõukogude tippporti, toodi nüüd selgest hädaseisundist (kriminaalõiguses ka tollal tuntud mõiste) välja Tallinna Kiirabihaigla. Kümnekonna kuu vältel säästeti kokku

150—180 infarktihaige töövõime või elu.

Medõdede töötasud summas 13 728.09 rbl loeti tehnikadoktor J. Hindi ja meditsiindoktor T. Sullingu poolt riisutuks raiskamise teel. ENSV Prokuratuur esitas 5. augustil 1982 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumile pretsedenditu taotluse — vabastada prof. T. Sulling eeluurimise staadiumis kriminaalvastutusest (mingi metoodika järgi oli tema «süü» suurust iseloomustav summa väiksem saanud — 4706.75 rubla). Süüdistuse järgi tuli säästetud elu või tervise hind J. Hindil 76 rubla 27 kop, T. Sullingul 26 rubla 15 kop.

See on näide nii selle kohta, kuidas tuli kaitsjal (lõpuks ikkagi tulutult) selgitada justiitsorganite hoiakute ebaõiglust, samuti selle kohta, kui odav tuli bürokraadi arvutusmasinas inimelu hind. Süüdistuskokkuvõtte koostaja nägi seevastu J. Hindi olemuslikus humaansusaktis tema püüdu «saavutada meditsiinitöötajate hulgas kahtlast populaarsust ja lugupidamist». Peasüüdistaja oli kohtus soliidsem ja arvas oma internatsionaalselt kõrgusel, et SKTB oleks võinud oma ülearused 14 tuhat rubla kanda NSV Liidu tervishoiufondi. Üks mu õiglustundlik naiskolleeg vastas repliigiga, et niisuguste hoiakute mõistmiseks peab ka ise kuuluma I V H a i g l a nomenklatuuri.

Tehnoloogia-alaste uuendustega olid Hint ja tema kolleegid rahva silmsi vähem tuntud kui biodispergaatide AU-8 ja I-1 loojate ning tootjatena. Leuitistunnistus nr 746985 14. märtsist 1980 tunnustab neid preparaate tänini. Vastavad patendikirjad kinnitavad, et autorite õigused olid juba tollal tunnustatud ja kaitsitud ka Hispaanias, Inglismaal ja Austrias. Meil ilmunud parastavate kirjatükkide kiuste säilis välisriikide huvi nende biotehnoloogia arengusuundade ja toodete suhtes veel 1987. aastal. Meie jaoks pöörati kõik lõplikult kummuli juba 1984ndal.

ENSV Prokuratuuri 8. detsembri 1981. a järelepärimistele laekunud vastustes anti biodispergaatidele positiivsed hinnangud, NSVLi pädevad teadusasutused olid üksmeelsed, et sellesuunalised uuringud on vajalikud biotehnoloogia, tervishoiu ja muudestki vaatenurkadest nähtuna.

Toiduhüdroloüsiaidi AU-8 ja sellest tuletatud nahahooldusvahendi I-1 kompromiteerimine ei olnudki süüdistuse hoiakutele tunnuslik. Ükski käsitlusloik sellele ei rajanenud. Alles üle poole aasta kestnud eeluurimise viimastel nädalatel äkki «avastati», et ka AU tootmine ja jaotamine, mis oli kõigile pädevatele organitele (ka ENSV Prokuratuurile ja NSV Liidu Prokuratuuri uurimisbrigaadile) pikka aega teada ja veel

1982. aasta suvelgi endistviisi avalikult ja rangelt dokumenteeritult jätkus, võib olla hinnatav riisumisena. Nimelt otsustas «Desintegraatori» juhtkond, arvestades preparaaside tootmisel saavutatud kollektiivset edu, oma toodangut rangelt limiteeritud ja kontrollitud kogustes ettevõttele (hiljem ka EKE keskparaadi) töötajatele stimuleeriva soodustusena müüa omahinna eest.

Teine asjaosalisi sama hilja ja samavõrra üllatanud kontseptsioon tuletati sellest, et biodispersgaatide koostise täiustamiseks tegeldi kogutoodangust 1,3—1,4% ulatuses eksperimentaaltoodanguga. Äkki leiti, et eksperimentaalvanni toodang «riisuti raiskamise teel». Asi oli selles, et eksperimentaaltoodangut ei tohtinud tehnilistele tingimustele mittevastavuse tõttu mingi hinna eest müüa. SKTBs otsustati mitte lasta seda kanalisatsiooni, vaid jagada korrektselt vormistatud ja säilitatud avalduse alusel tasuta kõigile ühiskonnakihtidele — maksujõuetutest vanuritest kõrgete riigiametnikeni välja. Protsessi ajal nimetati seda õigusemõistmise ajaloo kõige demokraatlikumaks riisumiseks.

Kahest selliselt tuletatud arvudereast saadi üle 800 000-rublane «riisumine».

Mitte keegi ei ole tänase päevani midagi mõistlikku arvanud, mida ettevõttele vajaliku eksperimentaaltoodanguga teha oleks tulnud. Selle maksumus oli pealegi kaetud põhitoodangu omahinna suhteliselt tühise osaga.

Ent kriminaalõiguse meelevaldse käsitluse tippudele jõuti salakaubaveo sätete tõlgendamisel. 1977. aasta algul algas üleliidulise koondise «Litsensintorg» vahendusel SKTB «Desintegraator» koostöö Austria firmaga «Simmering-Graz-Pauker». Esialgse litsensilepingu arenguna kirjutati 28. veebruaril 1979 alla koostöölepingule teadusliku uurimisbüroo «DESSIM» loomiseks. «Desintegraator» kujutas selle büroo Tallinna, «Simmering-Graz-Pauker» Viini osakonda. Omavaheliste lepingute kohaselt vahetati seadmete ja toodete näidiseid. Nende väljasaatmisel juhinduti nõuetest, mida püstitas Tallinna Tolliamet.

Urijatele aga sellest ei piisanud. Osa Tolliameti poolt täpselt kontrollitud kaubanaidistest tituleeriti salakaubaks, kuna revisident pidas vajalikuks veel ühe lisadokumendi olemasolu, mille esitamist Tallinna Tolliameti töötajad ei pidanud ega pea vajalikuks (ÜK «Litsensintorg» tellimus-korraldus ka kaubanaidiste kohta). Nii hävitati NSV Liidu majandussuhete ajaloo esimene selletasemeline segafirma.

Nendegi olulisemate teemakatkete põhjal võib kujutleda vaidlusmaterjali mitme-

kesisust selles kriminaalasjas. Kuid kõige krooniks hõljus Johannes Hindi kohal ka süüdistus nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas.

Eelnevast peaks täiesti selge olema, et materjali hulk ja mitmekesisus lausa nõudsid võimalust ulatuslikuks sisuliseks eeltöök, endastmõistetavalt ka kohtualuste ja kaitsjate ühiseid arutlusi väidetavate süütegude teemadel. Teisiti see ei saaks nagu ollagi, aga ometi oli. Midagi niisugust, mis kuulub kaitseõiguse ja sellesisuliste protsessinormide rakendamise kultuuri juurde, jäi selles tähelepanuväärse protsessis üldse ära. Määravaiks said paar stampi, mis nii otseses kui kaudses tähenduses töötasid vastu kaitseõiguse nõuetekohasele realiseerimisele.

Esitaks tembedati kriminaalasja kõited NSV Liidu Prokuratuuris täiesti arusamatutel kaalutlustel salajaseks.

Teiseks ei või salajaste kriminaalasjadega tegelda mitte iga advokaatide kolleegiumi liige, vaid teatava ametkonna poolt nende seast väljavalitud grupp. Ei tea, milline osa selle valiku puhul on erialasel kvalifikatsioonil või südametunnistusel, sest valiku kriteeriumidest ei kirjutata ega räägita. Alles viimasel aastakoosolekul kogesin, et osa kolleege ei tea midagi süsteemist, mille kohaselt seda terra tohib nokkida k a n a nr 1, 7 ja 13, aga mitte 2 ega 10.

Kohtuistungi täpne algusaeg oli juba tükk aega teada, kuid ei J. Hint ega mõnigi teine kohtualune, samuti nagu nende kaitsjadki teadnud veel, kes ja mismoodi saab protsessil kaitsjana esineda. Ei teadnud veel eelviimasel kohtueelsel tööpäevalgi. Loomulikult ei antud neilsamadel põhjustel kaitsjatele kokkusaamislubasid. Kui tol ametkonnal oligi tähtsaid töid käsil, ei vabanda see hoolimatust seaduse täitmise suhtes. Kaitse esinemist keelata ei olnud ju enam võimalik, sest igasuguse (ka puhtformaalse) kaitsmise jaoks on kas või petteks ettevalmistusajaga vaja. Kohtuistungi edasilükkamise võimalusele ei vihjanud miski ega keegi.

Sellises olukorras algas lõpuks kohtupidamine. Lootustaratav näis kohtu eesistuja Heino Tammistu ja süüdistust juhtima asunud Eesti NSV prokuröri I asetäitja Ülo Rootsi külm väarikus, samuti vaikivate kaasistujate järjekindel erapooletus.

Süüpinka istusid SKTB «Desintegraator» peainsener ja parteisekretär Endel Kiisa, direktori asetäitjad Heino Tähiste, Uno-Aleksander Liik, välissuhete- ja informatsiooniosakonna juhataja Jaak Kõdar, pearaamatupidaja Laine Petermann, peamehhaanik Johannes Ploom, projekti peakonstruktor Nikolai Berdega, Üleliidulise Kontori «Komplekteksport» direktori asetäitja Niko-

lai Rjabtšikov ja Leningradi Merekaubasadama sektorijuhataja Aleksander Taibermann. Johannes Hindile võimaldati tugitool ja istumisrežiim ka ütluste andmise ajaks. See privileeg oli ta füüsilise seisundi tõttu paratamatu. Kaitsepositsioonile asusid advokaadid M. Polman, E. Kipper, M. Rask, J. Oja, O. Lember, T. Bekker, V. Johanson, M. Malõšev ja selle artikli autor.

Üsna pea tabas asjaosalisi esimene ja ehk protsessi suurimgi üllatus. Kui kolmanda protsessipäeva lõpul hakati süüdistuskokkuvõtte ettelugemiseks õhtusse jõudma, kutsuti peasüüdistajate korraaks saalist ära ning tehti vaheaeg kuni järgmise hommikuni.

Uus päev tegi poliitilisest protsessist lihtviielise majandusasja. Peasüüdistaja esines enne kõige kõhedamalt arvustatava peatüki ettelugemist taotlusega, milles selgitas, et uurimisorganitel on andmeid teiste isikute (peale Johannes Hindi) osavõtu kohta nõukogudevastase agitatsiooni ja propagandana käsitletud tegevusest ning et nende kõigi tegevus väärrib iseseisvat menetlust eraldi kriminaalasjas. Ta taotles ENSV KrK § 68 järgi kvalifitseeritud kuriteo osas materjalide eraldamist ja nende saatmist täiendavale eeluurimisele.

Selline pööre näitas, et süüdistus hakkas malelise avangu järel ootamatult kabet mägima. Kaitsjal tuli samalaadilise reeglitõlgenduse kohaselt taotlusele vastu vaielda, et arutatagu ikkagi ka poliitikaosa lõpuni, sest vaevalt J. Hint kahte eraldi protsessi vastu pidada suudab. Tegelikult oli kohe selge, et keegi otsustas eelviimasel minutil poliitilist protsessi mitte korraldada ja et ennustatud protsessi enam kunagi ei tule. Samavõrra selge oli seegi, et õiguslikke ja eetilisi hinnanguid hakkab riskivabalt jumestama poliitiline taust.

407-leheküljelises süüdistuskokkuvõttes mahukaks nõukogudevastaseks teoseks nimetatud «Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia» 41 masinakirjalehekülge olid täis läbitunnetatud sallimatust stalinliku terrorirežiimi — tõsi-meelsete kommunistide hukkamised, ajast ettejäädunud teadlaste represseerimised, rahvusgruppide vabavalikulised küüditamised jms — katva lakikorra, mitte nõukogude korra suhtes. Autor vihkas ka majandusalast despootiat ja bürokraatiat, mida on toinud pidurdustoimeline juhmus. Kriitikaobjekti kaasajakohase täpsustamise korral saanuks autor oma seisukohtadega nüüd segamatult esineda meie poliitilises ajakirjanduses, kartes vaid ehk korrata veelgi otsekohesemalt väljaõeldut. Siis oli sel kirjutisel teistsugune kõla. 4. novembril 1981 esines Johannes Hint viimase UDA-tehno-

loogiat käsitleva ettekandega ENSV Teaduste Akadeemias. Sel ajal toimus läbiotsimine ta töökohas ja kodus. Jäi mulje, et teati, mida otsiti: sai vaieldamatuks, et Johannes Hint on selle ülioluliseks peetud kirjutise autor ja sellega oli alanud ta viimane nädal vabaduses.

Süüdistuskokkuvõtte teksti kohaselt oli seda kirjutist lugenud konkreetsetest isikutest kolm sellist, kes ei olnud enam elus, lisaks veel Austria kodanik K. Benedikter (oli lugenud saksakeelset tõlget) ja meile üsna tuttav kohtulugude tegelane Koidula Silvre-Mikael. Johannes Hindi maailmavaate usaldusväärseks hindajaks oleks poliitilise protsessi korral eeldatavasti jäänud viimati nimetatud elegantne daam, kes soliidse ea kiuste kuuldavasti tänini võlub pealinna intelligentsi.

Ajaleht «Kodumaa» (23. september 1981, nr 38) oli küll avanud ka selle tõendi- allika teistsuguseid omadusi. 1975. aasta 16. mai amnestia ajaks oli ta kaaskodanikelt välja petnud 128 830 rubla. Needsamad organid, kes on pidanud K. Silvre-Mikaeli laimava informatsiooni edastajaks Läände, protokollisid püüdlikult ja usalduslikult tema ütlusi: «... juhtumitel, kui Hindi välisõutu peeti kinni või kui tal töö ei laabunud, tuli kuulata (!) tema negatiivseid ütlemisi kommunistide ja nõukogude võimu aadressil... 1977. või 1978. a. olin Hindi kabinetis «Desintegraatoris». Olime seal kahekesi, kõrvalisi isikuid seal ei olnud. Ta võttis lauasahklit välja masinkirjateksti... ütles, et tema on autor»... (Muide — «Desintegraatorisse» ei ole sel daamil kunagi avalikku ametialast asja olnud).

Vaevalt tasub muretseda J. Hindi kirjutise mõju pärast selle müstilise tegelase psüühikale, küll aga paneb mõtlema temataolistelt saadava informatsiooni tähtsustamine alles lähiminekivus. Näib, et see mitme elulooga ja kunstikalduvustega daam aitas kui mitte Johannes Hindi portreed luua, siis vähemalt raamida. Selleta olnuks seda pööratud toonidega pilti sootuks keeruline eksponeerida.

Johannes Hindi eakohasest halvem tervelik seisund määratleti eeluurimise ajal vabariigi tippmeedikute poolt, sellele vastavalt piiritleti ettevaatlik tööajarežiim. Tema ülekuulamine kohtus kestis pooleist nädalat. Säästvat režiimi asendas saalis viibiv vanglarst (-velsker), kes pidas 270se vererõhunaiduga patsienti protsessikõlblikuks. Oli ka niisuguseid hetki, mil konvoisoddatid ei raatsinud kohtualust saali talutada tema ilmselt ebapiisava kontaktivõime tõttu. Kaitse poolt protsessi inimlikkuse huvides esitatud taotlused lükati tagasi. Oma osa sellesse

vaevadeanumasse andis mingi selgitamata päritoluga komisjon, kellele ei meeldinud ENSV Ülemkohtu vahialustekambrite varbseina ja kelle tahtel tuli need lehtmataliga umbseks keevitada. Lahtise korrustevahelise käigu kaudu kogunes keevitusving ülakorrusele ja seal ei olnud enam midagi hingata. Kui kohtualuste veneekeelse avaldus keevitustööde üleviimiseks istungi väheajapäevadele, mille luges ette Rjabtšikov, istungi protokollis kirjutati kohtu ja süüdistuse üksmeeliga J. Hindi kaitsja arvele, oli selgelt mõista antud, et õhupuudust ei pea tundma ainult kohtusaali kõrvalruumis. Usun, et kogu protsessi õhustikku on nüüd piisavalt iseloomustatud.

Lähiminevikku oli jäänud aeg, mil desintegraatoritehnoloogia esimesi edusamme peeti meie rakendusteaduse arengutähiseks ka kõige kõrgema ametimaja kõige väärrikamas kabinetis. Sinna võis selle tehnoloogiastuuna liider minna toetust saama mõndagi aset vahele jättes. Ent vahepeal muutus mõndagi ning saabus kummaline periood. UDA-tehnoloogia üleliiduline edu ei loonud ainsatki võimalust pääsemaks EKP Keskkomitee I sekretäri jutule. 1980. aastal selgitas referent mitme kuu vältel ja edasigi jutuaegade edasilükkamise põhjusi ning need jäidki lõpuni peale.

Kui olime ENSV Ülemkohtu istungisaalis juba mõne kuu üsna tagajärjetult oodanud veenvaid tõendeid SKTB «Desintegraator» juhtkonna kuritegeliku käitumise kohta, avaldas vabariiklik ajakirjandus Karl Vaino ettekande 19. juulil 1983. a. Tallinnas toimunud EKP Keskkomitee XI pleenumilt. Selles ettekandes anti mõista, et vabariigi tippjuhi huvi oli teisesuunaline: «Niimoodi näiteks juhtus tuntud «Desintegraatoriga», mille tegevuse ümber puhuti üles õigustamatu kärarikas reklaam üle kogu Liidu. Samal ajal otse kollektiivi ja kümnete kommunistide nähes rikuti seal finantsdistsipliini, raisati vahendeid ja rikuti jõhkralt nõukogude seadusandluse norme. Nüüd on suur rühm töötajaid, nende hulgas ka endine direktor ja parteiorganisatsiooni sekretär astunud kohtu ette...»

Naiivne oli kohtult selle hoiaku ignoreerimist loota, raske oli taibata, miks selle avaldamisega rutati. Ees oli ju veel mitu kuud väliselt väga tõsist kohtumõistmist.

Kõik kulgeski selliselt, et protsessi vaidlaval pooltel teineteist millegagi üllatada ei tulnud. Süüdistajad jäid truuki dramaturgiale, kaitsjad konstateerisid üksmeelselt, et arvestatav sisuline põhistus väidetud kuritegude inkrimineerimiseks puudub. Valdavalt paluti kohtualused — ka Johannes Hint — õigeks mõista. Süüdistuse ja kohtu täielik

üksmeel kajastus kohtuotsuses. Peeti end pädevaks otsustama isegi Johannes Hindi teaduslike kraadide ja aunimetuste edasise sobivuse küsimusi.

Mõned ümberhindamised NSV Liidu Ülemkohtus, nagu riisumisena käsitletu kaahanemine 6,5 korda, ei leevenda toimuva tähendust.

Johannes Hinti on korduvalt nimetatud nähtuseks. Inimest võib muuta, nähtus on kindlakajuline. Vaevalt küll leidub meest, kelle süüdistamine riisumises võimatum tunduks.

Ei üüranud ta kaasa vägivallale, bürokraatiale ja mõtteriitiniile kantaate laulnud kooris. Ning oma rahvast ja maad poleks ta isegi vangina Šveitsi või Austria vastu vahetanud. Ometi püüti neid oksa pookida selle tamme tüvesse. Nii kiired, et tähti kippus vahele jääma, oldi protokollima süüdistuskokkuvõtteski refereeritud kuulujutte: Johannes Hindil on ilmatu suur dollarikott Šveitsi pangas, isenesestmõistetavalt on tal ka villa Šveitsi kõige kaunimal nõlvakul. Tõendit otsiti libekeelsele muinasloole ettevõtte kasumi suure osa voolamisest meie multimiljonäri kukrusse. Vaid J. Hint ise ei teadnud ainsana nendest ametlikult kuulutatud vägitegudest midagi. Maja Meriväljale ehitas ta oma kätega omaenda loodud siliikaltsiidist (talle eraldatud esimestest katseplokkidest). Õnnelikuna meenutas ta akna ja ukseavade käsitsi sissesaaгимist umbesse majakarpi ka veel siis, kui ta kodu oli juba oksjonil müüdüd. Hoiusest jätkunuks elamiseks ja peietekski, mitte tiitliteväärse sõiduauto soetamiseks. Hingele kõige lähemal olnud tütar jäi oma neljaliikmelise perega Tartus kahetoalise kooperatiivkorterit eest võlgu. Kuidas ikka võidi kõike seda mitte märgata, mitte teadvustada, mitte arvestada? Ka seda, kuidas J. Hint vaidles talle väärrikaks loetud preemiatele vastu ja kui lõpuks soostuski, lasi arvestusalusena käsitleda põhipalka (olulist doktorilisandit arvestamata). Võtmeid J. Hindi südamele ligipääsemiseks oli tema saatuse määrajate käes suur kimp, kuid ühtegi neist ei kasutatud.

Soovimata üle dramatiseerida Johannes Hindile osaks saanud kohtlemist saan õnneks kinnitada, et see oli veel küllalt leebe, et teda mitte lõplikult vaimeselt murda. Tolleaegne vangilaulem lasi ta mitmel korral tuua vangimaja siseõuel kasvava üksiku õunapuu varju vestlema maailmast ja inimestest, nägin ise, kui üks armiline pilusilmne ja tätoveeritud nende majade veteraan tervitas Johannes Hinti teesklematu austuse ja kumardusega: «Privet, akõnn!»

Kiivate kuulujuttude kiuste tuleb öelda, et oma abikaasa matustel ta ei käinud, vaid

sai oma eluaegse usaldusliku toetaja surmast teada alles pärast pärgade närtsimist.

Johannes Hint ise maeti ENSV Sise-
ministri asetäitja poolt viseeritud eriloo ja
-tingimuste kohaselt Tallinna Metsakalmis-
tule. Arvukate muude pärgade kõrvale aetas
grupp Moskvast saabunud nimekaid teadlasi
paljuõielise ning vastava pühendusega pärja

ka NSV Liidu Teaduste Akadeemia Tea-
dusliku Nõukogu poolt. Nukralt tõdeti, et
võim võis vaimule ikka veel pakkuda igavestki
und.

*Selle kirjutise autorihonorar palun kanda
Eesti Kultuurifondi sihtotstarbelise annetu-
sena tehnikadoktor Johannes Hindi mäles-
tuse jäädvustamiseks.*

FOORUM

TRIIN VIHALEM

USAst naasnud Mikk Titma ütleb «Sirbile ja Vasarale» antud intervjuus: «Nüüd on lõpuks jõutud arusaamisele, et maakera polegi nii väga suur ja naabrid peavad tahes-tahtmata õppima suhtlemiskultuuri. Vaenlase stereotüübi ületamine vaimsuses on raske, aga väga vajalik.»

Olen küllalt muianud (ja sisimas häbi tundnud) nende nõukogude ajakirjanike üle, kes välisriikide esindajatega suheldes peale-tükkivalt toonitavad «meie»-poole saavutusi, otsustuste õigsust, teaduse eesrindlikkust jne. Loomulikult on ajakirjanik, eriti mainitud situatsioonis, ideoloogiatöötaja, kes oma sõnu vastutustundega kaaluma peab. Kuid ideoloogile tuuakse sageli ohvriks professionaalne ajakirjanik (diplomaat), kes peab tundma konventsionaalse ja ka lihtsalt loomuliku, tõrgeteta suhtlemise reegleid. Mõnikord tundub, et välismaalast kasutatakse selleks, et näidata, kui hea on meil. Inimene pole enam eesmärgiks, vaid vahendiks. See on aga juba ebahumaanne. Kuidas need stereotüübid tavarahvale külge on hakanud, kuuleb päris tihti telesildadest. Viimane «pärl» oli kohe päris kohtumise alguses siitpoolne küsimus: «Mida te sellega (kohtumisega) taotlete?» Vaevalt, et vastaspool sellest kramplikust «meil on hea» positsioonist head või halba arvata oskab.

Õnneks kohtab viimasel ajal sagedamini asjalikke jutuaajamisi. Ajaloodoktor Peeter Varese intervjuu ameerika professori ja sovetoloogi Michael Rywkiniga veebruarikuu «Vikerkaares» oli päris meeldivalt «vihata ja eelistusteta», kuigi vanade stereotüüpide mõju tundub siin-seal siiski välja löövet. Ma ei tea, kas ameeriklase jaoks on fraasil «kodanlikud ajaloolased» kergelt halvustav alatoon (nagu meie jaoks), igal juhul pidi selline määratlus kohe dialoogi esimeses lauses M. Rywkinile üpris «kohta kätte näitav» olema, sellele viitab kaude ka tema vastus. Üldse tundub kontakt väga üheselt küsija-vastaja oma, sisulist dialoogi (ega diskussiooni) sellest ei

kujune. Iga M. Rywkini seletuse järel võtab P. Varese oma seisukoha ja läheb siis järgmise küsimusega edasi. Kuigi vastulaused on küllalt tagasihoidlikud, jätvavad nad ometi jutuaajamise vägivaldse katkestamise mulje.

Jutt läks loomulikult ka Balti liiduvabrikide juriidilise tunnustamise probleemile. Nõukogude Eesti sündi fikseerivad dokumendid on olemas. A. Vahemetsa toob oma kommentaarartiklis «Jätuks vestlusele» (E. 15. nov 1987) ära kõik K. Pätsi poliitilised aktsioonid alates Nõukogude Liidu ja Eesti vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisest 28. septembril 1939, lõpetades demokraatliku Riigivolikogu II koosseisu istungi kokkukutsumisega 21. juulil 1940. A. Vahemetsa märgib, et võimu üleminek kodanluselt proletariaadile 1940. a on juriidiliselt korrektselt fikseeritud fakt ning seetõttu ENSV mitetunnustamine alusetu. Samas toob ta aga välja kummalise vastuolu K. Pätsi poliitilises käitumises: «Ühelt poolt paadunud kodanlik poliitik, nii nagu Churchill, de Gaulle, Roosevelt, aga teiselt poolt poliitik, kes tuginedes oma võimule aitas kaasa nõukogude võimu kehtestamisele Eestis.» Ka K. Pätsi teema vajaks rohkemat uurimist kui pelgad fikseeringud.

Stalinist on jäänud sünge dokument — Molotov-Ribbentropi pakt koos lisaprotokolliga. Peale «Rahva Hääle» intervjuu Heino Arumäega (18. sept 1987) pole meil seda kusagil avaldatud ega arutatud.

P. Varese küsimusele: «Kuid mis takistab USA-d praegu meid tunnustamast? Mida selle mitetunnustamisega taotletakse?» vastab M. Rywkin: «...ma arvan, et kui teie avalikumalt diskuteerite pakti ja protokollit ümber, siis me jõuame selles valdkonnas selgemale kokkuleppele.» P.V.: «See oleks aga järjekordne sekkumine meie siseasjadesse.»

See on muidugi üks ja seni levinud reageering. Ent sellel küsimusel on ju ka selgelt välispoliitiline ja rahvusvahelise-õiguslik aspekt. Kas siis Eesti NSV-l on tõesti ükskõik, kuidas USA ja teised lääneriigid tema staatust käsitlevad? Probleemi oleks põhimõtteliselt võimalik lahendada.

Nimelt tõepoolest avalikustada protokoll ja sellega seonduvad asjaolud, selle ja Eesti NSV saamisloo ümber diskuteerida. Kui meie vabariigi perestroika edenedes saab teoks ka ENSV konstitutsiooni täiustamine liiduvabariigi konstitutsioonilise suveräänsuse järjekindla tagamise suunas¹, siis on täiesti reaalne vajaduse korral läbi viia igati korrektne referendum Eesti NSV NSV Liitu kuulumise küsimuses. Eesti NSV-l peab ju olema (näiteks) isemajandavana võimalus luua vahetud diplomaatilised suhted USA jt lääneriikidega. Siis poleks ju enam põhjust ajaloo politiiserivalt rääkida, Molotov-Ribbentropi paktile ja Stalini poliitikapärandile viitamine kaotaks oma «lõõgijõu».

«VIKERKAARE» TOIMETUSELE JA KAIDO KAMALE

Kaido Kama artiklist sain teada, et Tonga territoorium on 699 km² ja rahvaarv 82 000 inimest. Ka seda, et nende kuningas käib paljajalu ja viigileht kõhu ees. Aga ma ei saa hästi aru, mis see meisse puutub. Muidugi tuleb oma rahvuslikku omapära hoida nagu silmatraha. Aga see meid üksi ei päästa.

Hakkaksid tongalased käima frakkides ja laulaksid estraadil mõne ingliskeelse laulu — nad jääksid ju ikka Tonga Vabariigi kodanikeks ja tongalasteks ega muutuks seetõttu inglasteks. Meie ju kanname ka kehvi kingi jala otsas ja meie toidupoed jäävad varsti sama tühjaks kui Venemaal — aga kas me siis seetõttu venelasteks muutume? Olime, oleme ja jääme ikka eestlasteks, laimaku šovinistid meid palju tahes.

Aga ma tahtsin teilt küsida hoopis muud, et mida peaksid tongalased tegema siis, kui neil oleks suur naaberriik Ronga. Viimased okupeerisid Tonga ja asustaksid sinna ekspansiooni korras umbes 70 000 rongalast, kehtestaksid oma riigikorra ja kuulutaksid Tongal riigikeeleks ronga keele. Loomulikult võtaksid ka Tonga maapõuevarad ja tööstuse Ronga ministriumide omandusse. Tongalased (mitte küll veel päris vähemusrahvus) käiksid edasi palja jalu, aga suures osas juba ilma viigilehtedeta, sest Tonga viigilehtede rikkalik toodang läheks üleliidulisse jaotusse.

Räägitakse, et Lenin olevat teadnud, mida teha. Mina ei tea.

Nii võrd kui töölise arvamus meie praegu-

ses ajakirjanduses avaldada ei saa (sellest andis teada «Edasi» toimetaja Kadastik hiljutises telesaates, et töölise arvamus on liiga lihtne, otsekohene ja aus), siis palun vastake mulle lihtsalt kirja teel.

Kas astuda Rahvarindesse või otsida ühendust koguni Eesti Sõltumatuse Parteiga? Üks viimatimainitud partei programmi punkte ju juba leidiski tee rahvani. Tõnu Aav rääkis, et kui kena oleks, kui kirgiiside või kasahhide asemel valvaksid Eestimaa piire meie omad eesti poisid-sõjaväekohuslased. Televisioonist vist rääkis.

On üles tõstetud nõudmine kuulutada eesti keel meie territooriumil riigikeeleks, millest enam loomulikumat asja nagu ei oskakski ette kujutada ükski eestlane. Ja kui mul, kuigi olen töölisklassi esindaja, oleks naeruväärne avaldada Toompeal paiknevale valitsusele umbusaldust (TRÜ komnoortele on see muidugi jõukohasem ettevõtmine), siis eesti keele riigikeeleks muutmise nõudmise esitan Ülemnõukogule kindlasti. Veetilgad pidavat kivisse augu tegema.

Kas «Vikerkaare» rahvas ei saaks ajavõtmte asja meelde tuletada? Alles hiljuti ju raisati palju leheruumi paljudes ajalehtedes, et me nagu kuuluksime Soomega ühte ajavõndis ja et miks peaksime neist tunni võrra varem üles tõusma. Hiljutise teate puhul suveajale ülemineku kohta seda nagu poleks arvestatud. Kas oli kõrgemalt poolt käsk suu selle koha pealt kinni pidada? Igatahes imelikult vaikne on... No mis separatism ja eraldumisilming see siis ära ei ole, kui me võime ju koguni vabalt Nõukogude Liidust välja astuda, millele jällegi «Edasi» oma hiljutises numbris tähelepanu juhtis.

Osa noori eestlasi on pöördunud abi saamiseks Jumala poole. Nägin Raekoja platsil nende kokkutulekut. Ise ma jumalat eriti ei usu, aga nendesse poistesse ja tüdrukutesse oma rahva hulgast suhtun austusega, sest nad nõuavad INIMÕIGUSI.

Inimõigusi ei nõua mitte ükski nemad, nemad on meie 80. aastate hapra põlvkonna kõige hapramad liikmed. Inimõigusi, teisisõnu ISESEISVAT, VABA, DEMOKRAATLIK-KU ja SÕLTUMATUT EESTIT nõuab enamuse eestlasi.

Aga mäger käib kohut. Ja kohtunikuks on ikka seesama KARU (praegu küll märksa noorem kui eelmine). Ja pampudega kährikuid tuleb ühtsoodu juurde. Ja kallid Kaido, ega vist mäkra ainult see koopast hoopis väljatõrjumise eest ei päästa, kui ta säilitab puutumatusena oma isadelt päritud mägrakombed ega hakka kährikute moodi klähvima... Ukrainlased, valgevenelased ja mõned teised vist juba hakkasid. Kahtlemata

¹ Vt V. Palm. Maa ja meie. «Edasi» 2. märts 1988, lk 3.

see neile hästi ei lõpe. Loodame, et võtavad aru pähe, enne kui päris hilja.

Arge mõistke eelöeldud valesti. Me saame vist kõik aru, et see pole midagi muud kui suure vene hõimu ekspansioon, ENE järgi «rahvusvahelise õiguse rikkumine».

Seda peatada — kuidas, seda tagasi tõrjuda — kuidas, ei tea. Aga ometi on tarvis nii PEATADA kui ka TÕRJUDA. Ekspansiooni ei saa internatsionalismiga õigustada. Internatsionalism on üllas sõna, aga selle kasutamine meil toimuva kuritegeliku migratsiooni poliitika õigustamiseks on enam kui alatu.

Praegu on siis illusioonide ja unistuste aeg. Öeldakse veel, et on eesti rahva TEINE ärkamisaeg. Ja veel seda, et ka illusioonid ja unistused on ajaloodokumentid. Ja erilist rõõmu teeb see, et just noorus, see 70. ja 80. aastate habras põlvkond on meie eesti rahva mured oma südameasjaks võtnud. Ja kui nüüd veel peaksid täide minema ühe meie kirjaniku televisioonis öeldud sõnad, et kõik need ette võetavad asjad jäävad SUUREKS SÕNAMULINAKS, siis on nii, et vaesel pole kaotada midagi peale ahelate (nagu samuti oli kusagil vist trükitud).

Sattusin vist hoogu ja hakkasin kasutama juba käibeolevaid tõdemusi. Küllap pean siis samas vaimus ka lõpetama.

Ikka ja jälle meenub mulle k.a «Loomingust» nr 1 Voldemar Pinni väide, et «teatud süsteemid, eriti kui neil puudub pikaajaline ajalooline kogemus, PEAVAD LAGUNEMA, et nende varemeile saaks ehitada uut. LAGUNEMISELE KAASAAITAMINE ON SIIN ARENGU KIIRENDAMINE.»

Aidakem siis kaasa. Üks, kaks, kolm — korraga!

Uno Kohver, tööveteran

Austatud Uno Kohver,

nagu nüüd veenduda võite, pole «Vikerkaarele» võõras avaldada ka tööliste arvamust. Et uskusin tabavat Teie kirjas üht üldisemalt levinud hoiakut, siis lubatagu seda pisut kommenteerida.

Tõepoolest, vahest kõige lihtsam on taandada kogu meie hädine olukord ja probleemide pundar aastakümneid kestnud suurriiklikule šovinismile, mida Te omakorda hindate kui rahvusvahelise õiguse rikkumist. Asi läheb keerulisemaks siis, kui küsime, kuidas on see saanud võimalikuks ja miks see on nii kaua kestnud ning omal moel koguni suuremate tõrgeteta toimunud. Nii jõuame taas süsteemi juurde. Siis näeme, et meie olukorra põhjustaust ei seostu mitte niivõrd konkreetse riigi tegude või rahvuste ekspansiooniga, vaid ühiskondliku süsteemi enda olemusjoonte avaldumisega. Kas see tähendaks sotsialismi kahtluse alla seadmist? Ma ei tea. Pigem tuleks mõista, kas see, milles elanud oleme, on ikka olnud sotsialism. Võibolla sotsialismi pähe esitatud bürokraatide oligarhia? Seda küsides jõuame hoopis kõrgemale tasemele kui ainult «eesti asi». Seda mõistes näeme ka, kuidas «eesti asi» sõltub märksa üldisemast kontekstist, millele ju muuhulgas osutab Teiegi poolt kirja lõpus toodud stalinismiga lõpparvet tegemisele üles kutsuv tsitaat.

Poliitiline reaalsus seisneb minu arvates selles, et Eesti jõudmise sotsialistlikku ja demokraatlikku õigusriiki otsustab ikka see, mis toimub Eestist ida pool. Näen oma kohust — ja julgen soovitada seda teistelegi rahvuskaaslastele — kõigi meie üldise vabane mispiiri samm-sammulises nihutamises ning igale tekkivale vabadusastmele seadusliku tagatise loomises. Rinne (ka poliitilise võitluse rinne) ei või kunagi liiga kaugele ette minna tagalast. Tagala tuleb järele tõmmata. Vastasel juhul kasvab risk enesehävitamisele ohtlikult suureks.

Peatoimetaja
R. Veidemann

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

Peatoimetaja Rein Veidemann 60 17 72. Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 17 72. Vastutav sekretär Jüri Ojamaa 60 18 58. Algupärane ja tõlkekirjandus Märt Väljataga 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika Mihkel Tiks 60 18 58, Kajar Pruul 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 34 814). Keeletoimetaja Tiina Lias 60 18 58. Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 18 58. Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 18 58. Korrektor Tiiu Vseviov 60 18 58. Masinakiri Viivi Tammik 60 18 58.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 06. 05. 1988. Trükkida antud 15. 06. 1988. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestuspoognaid 11,18. MB-00019. Tellimuse nr. 1913. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükkokoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 36 000. Адрес редакции: Таллин 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 7, июль 1988. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

